

Боґуміла Бердиховська

Україна

люди і книжки

Богдан-Ігор Антонич
В'ячеслав Брюховецький
Єжи Ґедройць
Дмитро Гнатюк
Олесь Гончар
Алла Горська
Іван Дзюба
Мирослав Маринович
о. Антін Навольський
Іван Лисяк-Рудницький
Богдан Осадчук
Василь Стус
Надія Суровцева
Юрій Шерех-Шевельов

Богуміла Бердиховська

Україна: люди і книжки

Київ
Видавництво «К.І.С.»
2009

УДК 821.162.1-4.03

ББК 84(4Пол)-4

Богуміла Бердиховська

Б 48 Україна: люди і книжки / Пер. з пол. – К.: «К.І.С.», 2009. – 232 с.

ISBN 978-83-89185-41-9 (пол.)

ISBN 978-966-2141-31-3 (укр.)

Ядро збірки складають есеї, присвячені знаним українським постатям ХХ століття – від борців за незалежність (Суровцева) та пекла Другої світової війни (о. Антін Навольський) через шістдесятників (Стус, Горська) та діячів еміграції (Осадчук, Шевельов) до наших сучасників (Маринович, Брюховецький). Згадані герої представляють ту українську традицію, яка, попри зовнішній тиск, протистояла тоталітарній спокусі, як комуністичній, так і націоналістичній. Інші нариси присвячені українським диспутам довкола історичної спадщини, національного самовизначення та цивілізаційного вибору.

Для всіх небайдужих до історії та сучасності України.

УДК 821.162.1-4.03

ББК 84 (4Пол)-4

**ВИДАВАННЯ ПІДТРИМАЛИ
ПОЛЬСЬКИЙ ІНСТИТУТ У КИЄВІ ТА
МІЖНАРОДНИЙ ФОНД "ВІДРОДЖЕННЯ"**

ISBN 978-83-89185-41-9 (пол.)

ISBN 978-966-2141-31-3 (укр.)

© Переклад, дизайн «К.І.С.», 2009

© Bogumiła Berdychowska and Kolegium Europy
Wschodniej im. Jana Nowaka-Jeziorańskiego,
Wrocław 2006

Зміст

Передмова	8
Реквієм для Антона Навольського	10
Польове країнознавство	11
Напередодні великої війни	13
Між двома війнами	17
Церква	18
Отець Антін Навольський	20
Німці	23
Євреї	25
Поляки	29
Після війни	33
Меандри пам'яті	37
Доля інтелігента	40
Маринович	53
Неймовірний задум В'ячеслава Брюховецького	95
Брюховецький	96
Задум	98
Шахи і мер	100
Про чарівну силу полуниць	102
Будні	103
Україна. Світ. Польща	105
Студенти – професори – громадяни	106
Рідкісний птах	114

Читаючи – обираєш шлях розвитку	121
Зруйнувати Картагену нашої провінційності	122
У хаосі світу	131
У лещатах застою	136
Прапорonoсці не такого (вже й) поганого минулого	144
Дмитро Гнатюк – інфантильний світ	148
Гончар – а таки пам'ятник радянській вітчизні	153
Дзюба – ретушований портрет	161
Автопортрет українців?	164
Відхід Шевельова	167
Бурхливе життя Надії Суровцової	179
«Червона тінь калини»	191
«Історичні есе»	197
Історія України в двох версіях	202
Гедройць лишається актуальним	211
Доробок десятиліття	212
На краю зневіри	213
Історія та сучасність	215
Капіталовкладення у стабільність	216
Візії та реалії	218
Три шляхи з Новиці	220
Бібліографічний додаток	224
Іменний показник	225

Пйотреку Шостаковському
та Янеку Бердиховському

Передмова

Тексти, що ввійшли до збірки «Україна: люди та книги», – різноманітні за змістом і формою, написані в різні часи. Їх об'єднує тема: Україна в ХХ столітті. А точніше – Україна минулого століття, якою вона постає крізь призму людей і книг, або ще інакше – історія в людських життєписах і найголовніші українські інтелектуальні диспути останніх десятиліть.

Герої моїх текстів – своєрідні провідники історією України: починаючи від боротьби за незалежну державу на початку ХХ століття (Суровцова), вони проводять нас крізь пекло Другої світової війни (о. Антін Навольський), національне відродження шістдесятих років (Стус, Горська), дисидентський рух (Маринович), українську еміграцію (Осадчук, Шевельов) аж до сучасних ініціатив задля перетворення України на частину західного світу (Брюховецький). Добір дійових осіб не випадковий: всі мої герої репрезентують ту українську традицію, яка, попри зовнішній тиск, протистояла тоталітарній спокусі в обох її версіях (комунізм, інтегральний націоналізм). Змалювання їхніх життєписів – це спроба відповісти на питання, як і завдяки чому вони спромоглися на істинну людяність у часи, коли звичайний прояв людської солідарності з тими, кого переслідували, потребував героїзму.

Деякі з нарисів, що ввійшли до видання «Україна: люди та книги», присвячені також українським диспутам довкола історичної спадщини, національного самовизначення та сучасного цивілізаційного вибору українців («Читаючи – обираєш шлях розвитку», «Прапорonoсці не такого [вже й] поганого минулого»). Попри те, що

ці дискусії не припиняються відтоді, як Україна здобула незалежність, вони не надто вплинули на зміну «пост-совецької» версії історії України, переважної й досі, особливо в медійному просторі. Однак те, що цій «пост-совецькій» моделі послідовно протистоять кола, які суттєво впливають на формування суспільної думки, все ж таки сповнює оптимізму. Адже свідчить про те, що значна частина українського суспільства воліє почуватися складником європейської, а не «постсовецької» чи євразійської, спільноти.

Хоч «Україна: люди та книги» висвітлює зміни, що відбувалися в Україні в ХХ столітті, я все ж вирішила додати до збірки два тексти, які лише опосередковано пов'язані з головною темою книги. Один з них присвячений лемківському селу Новиця, звідки походить найвидатніший український поет, що народився на території теперішньої Польщі, – Богдан-Ігор Антонич. Постать Антонича й історія Новиці в другій половині минулого століття, на мою думку, проливають ще дрібку світла на історію українців того періоду. Натомість нарис «Гедройць лишається актуальним» був створений на хвилі дискусій щодо східної політики Польщі, які протягом 2001 року вирували на шпальтах «Тиждень Повсехного». Хоч відтоді минули роки, аргументи на користь упровадження активної східної політики, на мою думку, досі актуальні. Я певна також, що час від часу варто повторювати: активна політика щодо України – це не прояв «українофільства», а розумна турбота про безпеку й стабільність нашого регіону.

«Україна: люди та книги» не з'явилася б без Яна Анджея Домбровського – натхненника цього проекту. Від щирого серця дякую йому за все.

Реквієм для Антона Навольського

Товсте року Божого 2003-го – це маленьке містечко (з менш як 5 тис. жителів), а точніше – за сучасною адміністративною термінологією – селище міського типу на трасі Чортків – Заліщики. Можливо, позаяк надворі пізня осінь, селище являє нам образ суму й запустіння. От якби завітати сюди навесні або влітку – враження напевно було б інше. Та пронизливий вітер і дощ зі снігом, які привітали мене в Товстому, лише поглибили почуття незатишності. Воно посилювалося ще й тим, що, всупереч своїй історії й нинішньому статусові, Товсте мало чим нагадує місто. Немає характерного, навіть для малих галицьких містечок, розташування вулиць навколо ринку: розкидана й розтягнута на кілька кілометрів забудова перетворює Товсте радше на велетенське село, аніж на місто. А от старі світлини початку XX століття засвідчують: так було не завжди. На одній з них на тлі двоповерхових будинків головної вулиці крокує так звана «дика» кавказька, – бо складалася з чеченців, інгушів, дагестанців, осетинів і грузинів, – дивізія князя Міхаїла Романова. З інших джерел відомо, що пообіч трикутного тоді ринку ще в середині XIX століття було збудовано не менше сорока будинків. Лише деякі з них збереглися до наших днів. Зрештою від ринку не лишилося й сліду, за винятком однієї кам'яниці (тепер вулиця Українська, 75), на котрій, як і колись, висить табличка з надписом «Ринок, 25».

Заціпеніле від крижаного вітру життя тече спроквола, на вулицях – поодинокі перехожі, спокій порушує лише швидкий рух автівок і вантажівок, які прямують до обласних Чернівців чи до румунського кордону. У Товстому

ніхто знічев'я не зупиняється, тут нема пам'яток, які приваблювали б випадкового мандрівця, немає також місць для ночівлі, котрі спонукали б саме тут зробити зупинку в подорожі. Через цю листопадову сірість важко уявити, що колись тут все виглядало інакше. Колишній світ Товстого щез без вороття в сорокові роки минулого століття.

Польове країнознавство

Перша згадка про Товсте датується 1414 роком. Назва містечка, ймовірно, походить від прізвища руського боярина В'ячеслава Товстого. В XV столітті, достеменно не відомо з чиїх починань, тут звели невеличкий оборонний замок, який, проте, не зберігся до пізніших часів. Вцілили, однак, певні його елементи. Другий наріжний форт на початку XX століття перебудовано на синагогу, яку німці зрівняли з землею 1943 року після винищення в Товстому євреїв (за іншою версією, її 1944 р. розбомбила радянська авіація); четвертий форт, який історично правив за цвинтарний костел, на початку XX століття був ґрунтовно перебудований згідно з задумом одного з найвідоміших мешканців міста архітектора Яна Сас Зубжицького і став, як пише літописець Товстого Ярослав Павлик, «звичайнісіньким» римо-католицьким костелом. Після вивезення місцевих поляків на Захід радянська влада вирішила перетворити його на будинок культури. Задля цього не лише зняли хрести, перебудували інтер'єр, а й зруйнували розкішну костельну вежу. Можливо, саме завдяки цій вежі старші мешканці Товстого донині згадують про скромний тепер костелик, кажучи, що він був «великий». Звичайно ж, як і в багатьох подібних випадках, існує легенда про те, що люди, які вчинили блюзнірські вчинки, були суворо покарані (за

переказами, в Товстому у чоловіка, який скинув хреста, невдовзі вимерла вся родина). Нечисленним римо-католикам Товстого скалічений костел повернули 1999 року, коли регулярні служби тут почав правити ксьондз-домініканець Ян Пйонтковський (у листопаді 2003 р., на превеликий жаль парафіян, його перевели до Фастова).

На зорі свого існування Товсте було власністю роду Бучацьких, а після них – Язловецьких. Статус міста Товсте дістало 1548 року. У XVI столітті в історію Товстого вписано ймення Михайла Хмельницького (батька Богдана Хмельницького), сотника реєстрових козаків на службі спочатку Станіслава Конєцпольського, а пізніше – Яна Даниловича (власника багатьох міст, зокрема Буська, Олеська, Червоногорода і Чигирина). Товсте, яке лежить на перетині чотирьох трактів, – від Заліщиків, Чорткова, Язлівця і Лисівців, – було важливим пунктом на транспортній мапі тогочасного Поділля, що підтверджує привілей короля Зигмунта Августа, наданий 1549 року власникові Товстого Марцінові Ходоровському: стягувати мито «на ремонт доріг, мостів і гребель». 1571 року Ян Ходоровський (напевно, син Марціна) дістав привілей на те, щоб влаштовувати в місті щотижневі ярмарки по четвергах.

Війни та спустошення, що їх Речі Посполитій принесло XVII століття, зачепили передусім Поділля. За умовами польсько-турецького мирного договору, укладеного 1672 року в Бучачі, Річ Посполита була зобов'язана передати подільське воєводство Туреччині. Трактат, сейм так і не ратифікував, однак турецьке панування на Поділлі тривало до 1683 року, а Товсте входило до складу чортківського пашалику. Після витіснення турків розпочалась відбудова краю. Цього періоду стосується перша згадка про церкву в Товстому (1700 р.) (хоча та, що

проіснувала до 1912 року, була зведена 1730-го) та про утворення римо-католицької парафії (1717 р.). У XVIII столітті в Товсте та його околиці прибуло багато єврейських переселенців (перші згадки про євреїв у Товстому датуються 1641 роком). У XVIII столітті Товсте справді мало бути важливим місцем на єврейській мапі Поділля, оскільки 1734 року сюди завітав засновник хасидизму Ізраель бен Еліезер, більш відомий як Баал-шем-тов.

Після першого розділення Польщі Товсте опинилося під владою Австрії. Хоч про історію Товстого в перші десятиліття австрійського панування відомо небагато, проте збереглось чимало інформації про долю міста в XIX столітті. З архівних джерел відомо, що 1852 року тут відкрили першу державну школу (першого року в ній навчалося 32 дітей), після шкільної реформи 1868 року тут створено шестикласну середню школу, яка проіснувала до вибуху Першої світової війни. За два роки після відкриття школи австро-угорська влада збудувала тракт з Чорткова до Товстого, а 1856 року – кам'яний з Бучача. Перший телефон на містечковій пошті з'явився 1890 року, за сім років по тому розпочалось будівництво залізниці, завершене 1901 року.

Напередодні великої війни

За статистичними даними 1900 року, Товсте налічувало 3778 мешканців, з яких найчисленнішу групу становили юдеї – їх у містечку проживало понад дві тисячі. Наполовину менше було греко-католиків, а римо-католиків – трохи більше чотирьохсот. З цим конфесійним розподілом дивовижно контрастує мовна належність місцевих мешканців. Тоді як число греко-католиків точно збігається з кількістю україномовних осіб (1077), решта мешканців міста визнала, що використовує польсь-

ку мову. Проте, поза сумнівом, найпопулярнішою мовою в Товстому була їдиш, яку не брали до уваги в австро-угорській статистиці. У тринаціональному містечку діяв незалежний від Заліщиків повітовий суд, Товсте мало податкове управління, пошту, залізничну станцію, пост жандармерії. Поряд з державною тут існувала приватна єврейська школа барона Гірша. Окрім польського Дому людowego, існував український Народний дім. Образ Товстого доповнювали українська церква (до 1912 р.), польський костел і єврейська синагога (точно відомо про існування однієї, але, скоріш за все, їх у місті було дві).

За чималої української спільноти в Товстому практично не було місцевої інтелігенції. Єдиним відомим її представником був Антін Боцюрків – голова повітового суду. На початку століття лише трьом українцям з Товстого вдалося вступити до вищих навчальних закладів. Тож не дивно, що поживавлення національного руху тут було переважно заслугою прибульців. Серед них варто згадати передусім греко-католицького священика Теодозія Курп'яка, який до парафії в Товстому прибув з Коломиї; вчителя Василя Бадлюка, який, однак, досить швидко облишив школу й став директором українського кооперативного банку, а принагідно керував також українським Народним домом. Нечисленна українська інтелігенція містечка в подальші роки збагатилася такими особистостями, як адвокат Стефан Мудрецький, судді Іванець і Калинич, начальник залізничної станції Падеха, архіваріус (директор земських книг) Горбачевський, священики, що правили у філіальній церкві в Головчинцях, – Чужак, Мисевич і Капустинський. Саме з ініціативи священика Павла Чужака 1902 року в Товстому відкрили читальню «Просвіти» (раніше в місті існувало Польсько-руське освітнє товариство). Роком пізніше, як скрупу-

льозно відзначено в «Історії Товстого», в читальні було 89 книг і передплачували три часописи – «Свобода», «Гайдамаки» і «Зоря». Невдовзі тодішній студент правничого факультету Львівського університету Лонгин Горбачевський організував при читальні хор, який не один рік провадив успішну діяльність.

Можливо, розташування на рухливому чернівецькому тракті сприяло тому, що містечко час від часу відвідували справжні зірки українського культурного життя. Тут двічі побував письменник, актор і збирач фольклору Гнат Хоткевич. Першого разу, з огляду на нечисленну публіку, він зіграв концерт на бандурі (інструменті, який на той час був невідомий у Галичині) у парафії священика Курп'яка; вдруге, 1910 року, виступив разом зі своїм гуцульським театром у Народному домі. За два роки до містечка завітала трупа «Української бесіди» під керівництвом одного з творців українського театру Миколи Садовського. Виступи театру, який представив глядачам драматичні твори Івана Карпенка-Карого, вочевидь мали великий успіх, адже митці затримались тут на кілька тижнів. Той же колектив, уже на чолі з Романом Сірецьким, встиг відвідати Товсте ще раз 1914 року, буквально напередодні світової війни. Особливу увагу глядачів, якщо вірити Лонгинові Горбачевському, привертав до себе молодий, тоді майже нікому невідомий Лесь Курбас, який згодом став засновником знаменитого київсько-харківського експериментального театру «Березіль». Після виступів у Товстому трупа поїхала до Чорткова, де, зокрема, брала участь у великій 10-тисячній маніфестації з нагоди окружного з'їзду українських організацій «Сокіл» і «Січ». Перед Першою світовою війною до Товстого прибув також синагогальний хор з «великої» України. Його виступи напевно стали для міс-

течка неабиякою подією, адже концерти відвідували не лише євреї, а й поляки та українці. Останні були вражені, коли почули в єврейському виконанні твори одного з основоположників української класичної музики Дмитра Бортнянського.

Великою подією для всього Поділля був страйк селян 1902 року. Ситуація видавалась загрозливою – австро-угорська влада виставила проти страйкарів військо. На щастя, до конфронтації справа не дійшла, а селянський бунт завершився успіхом. Землевласників змусили підвищити платню за один робочий день з рівня 40 – 50 гелерів до 1 – 2 крон. Напередодні вибуху Першої світової війни під час виборів до галицького сейму 1913 року тривало своєрідне змагання між поляками й українцями, переможцем якого став український кандидат др. Володимир Охримович (1870 – 1931).

Перемога у виборах до галицького сейму стала останнім українським політичним успіхом перед світовою війною. З початком війни події почали змінюватися блискучо. Вже в середині серпня перші росіяни ввійшли до Товстого. Попри загальні побоювання, поводитись вони цілком пристойно. Радикально не погіршило ситуації навіть розташування в місті князя Михайла Романова з його «дикою» кавказькою дивізією. Справжньою Божою карою стала, однак, епідемія холери, яка розбушувалася влітку 1915 року. Спочатку вона косила солдатів на близькому фронті, однак тільки-но до міста почали привозити щораз більше хворих (тут організували військовий шпиталь), воно стало жертвою пошесті. Найбільше епідемія зачепила містечкових євреїв. Єдиним лікарем, який від початку війни допомагав місцевому населенню, був поляк Гілнрайнер. Але він також, попри зусилля військових лікарів, став жертвою епідемії. Згадуваний

уже Лонгин Горбачевський стверджує, що після смерті Гілнрайнера холера зникла, нібито смерть лікаря стала жертвою, яка викупила містечко з пазурів моровиці.

Між двома війнами

Новий етап в історії міста розпочався зі створенням 1 листопада 1918 року Західноукраїнської Народної Республіки. В Товстому дуже швидко встановили українську владу. Негайно привели мобілізацію до української армії, яка боролася з поляками за збереження української державності. Однак саме поляки вийшли переможцями з цього протистояння. За дев'ять місяців Західноукраїнська Республіка припинила своє існування. У міжвоєнне двадцятиліття українці входили з болісним почуттям поразки, але вже як народ з пробудженою самосвідомістю. Цариною українців – громадян II Речі Посполитої – стала практична діяльність. Товсте не було винятком. Особливо динамічно розвивався український кооперативний рух (споживчі кооперативи: магазин, молокозавод, окружний склад Кооперативної спілки), заради взаємодопомоги було створено кредитну спілку. Підвищенню рівня культури землеробства сприяла діяльність товариства «Сільський господар»; жінки об'єднувалися в одній з найвпливовіших українських організацій – Союзі українок, молодь – у товаристві «Луг». На світліні 1938 року на тлі великого мурованого будинку сидять (старші, поважні) і стоять (молоді) чоловіки. Підпис свідчить, що це учасники землеробського курсу. Одна з головних постатей тут – греко-католицький священник Антін Навольський, який сидить у центрі.

Життя польської спільноти Товстого, хоча рік від року вона ставала щораз численнішою (1932 року налічувала 1400 осіб), у сфері господарювання не було настільки ін-

тенсивним, як в українських і єврейських сусідів (останні традиційно передували в ремеслах та дрібній торгівлі). Втім і поляки великого значення надавали аграрній освіті й вихованню молоді. Селяни мали свій Гурток землеробів, а молодь – об'єднання «Стрілець». На жаль, до нас дійшло мало відомостей про життя в міжвоєнному Товстому, тож складно з упевненістю сказати, як формувалися стосунки між окремими національними групами, але з різних опосередкованих повідомлень випливає, що, попри надто поширені нині судження, досить непогано.

Церква

1912 року було прийняте рішення побудувати нову муровану церкву, адже стара, 1730 року побудови, не задовольняла потреб і вимог місцевих українців. Отець Теодозій Курп'як звернувся по допомогу до вихідця з Товстого (надгробок його батька сьогодні ще можна знайти на зарослому хащами старому міському цвинтарі) архітектора Яна Саса Зубжицького (1860 – 1935), того самого, що спроектував перебудову місцевого костелу. Зубжицький, який саме став професором на архітектурному відділі Львівської політехніки (до того працював в Управлінні будівництва у Кракові), згодився. Це було на краще ще й тому, що спеціалізацією проф. Саса Зубжицького була якраз сакральна архітектура. За час свого трудового життя він створив проекти 40 таких об'єктів (зокрема, в Цекліні, Єдлічі, Люботовій, Тшесьнєві, Мейсці П'ястовому), а ще 20 ґрунтовно перебудував. Храми в стилі «надвіслянської» неоготики або «зигмунтовського» неоренесансу, збудовані за його проектами, розташовані на території Галичини й Буковини (частину його доробку було представлено на спеціалізо-

ваній виставці в Підкарпатському музеї у Кросні на межі 2001 – 2002 років). Проект церкви у Товстому в стилі українського бароко затвердила парафіяльна рада, і того ж 1912 року було розпочато будівництво. Наріжний камінь вмуровував уже відомий нам учитель-банкiр Василь Бадлюк. Протягом перших майже трьох років вдалося встановити фундамент, розпочати зведення стін, але будівництво перервала світова війна. 1916 року прочани спромоглися лише на зведення тимчасової каплиці, котра – як це часто буває з тимчасовими речами – служила людям понад десять років. Будівництво нової церкви було поновлено лише по закінченні польсько-української війни 1921 року, до того ж фаховий нагляд за ним незмінно здійснював проф. Зубжицький, з ким як головний будівельник співпрацював інший поляк – Владислав Смеречинський. Отцю Курп'якові через скрутне фінансове становище не судилося завершити будівництво, його продовжив після прийняття парафії 1930 року отець Антін Навольський. Це була не найкраща пора для подібних заходів, адже світ якраз охопила велика криза. Робота знов припинилась і була відновлена лише в середині тридцятих років. 1935 року розпочались пошуки постачальника деревини на будівництво церковних бань. За контракт боролися дві місцеві фірми: Герша Шпіцера й Ісаака Гертнера. Врешті-решт його здобув Ісаак Гертнер, який з отриманих за постачання деревини 714 злотих 25 грошів на будівництво храму пожертвував 34 злотих 25 грошів (що скрупульозно записано в протоколах парафіяльної ради). Напередодні війни (яка принесла загибель всьому довоєнному світові Товстого) церква була майже готова.

Отець Антін Навольський

Майбутній священик греко-католицької парафії Товстого народився 1894 року в селі Зозулинцях Заліщицького повіту. Його батьки – Софія та Йосип Навольські – належали до верстви заможних селян. Мали 20 моргів землі, кілька пар коней, механічну молотарку. Окрім Антона, в родині було ще семеро дітей. У рідному селі залишився лише Михайло, який перебрав на себе господарські обов'язки в батьківському маєтку, четверо (дві сестри – Ольга й Марійка і двоє братів – Корнель та Іван) виїхали до Канади, ще один брат оселився у Відні, а брат Микола пропав безвісти в завірюсі Першої світової війни.

По закінченні гімназії в Кіцмані Антін Навольський вступив на ветеринарний факультет Львівського університету. Вибух війни остаточно перекреслив його плани, а 1914 року він був мобілізований до австрійської армії і воював у Карпатах (хоча точно не відомо, де пролягали його бойові шляхи). Поза сумнівом, 1 листопада 1918 року він перебував у Львові і тільки-но розпочалась польсько-українська війна – вступив до лав Української галицької армії. Був, імовірно, сотником УГА. Під час боїв на вулицях міста був поранений, і, за родинною легендою, від смерті, що чигала на нього в особі польського солдата (офіцера?), його врятувала незнайома жінка (єврейка?), яка почала голосити й благати солдата, аби не добирав пораненого: *«Не вбивай його! Він молодий! Мати на нього чекає!»* Солдат дарував йому життя. За спогадами Дарії Тучапської, небіжки о. Навольського, дядько, підлікувавшись у шпиталі, потрапив до табору для інтернованих у Тухолі. Яскравішу версію його життєпису подає Ярослав Павлик, за його словами, майбутній священик

утік зі шпиталю і ще встиг взяти участь у відомому наступові на Чортків (у результаті цей наступ, планований як спроба української контратаки, на яку покладали багато надій, завершився поразкою). У версії Павлика Навольський теж потрапляє до Тухолі, проте 1920 року. Ще багато років по війні Антін Навольський носив кулю в правій нозі, лише 1935 чи 1936 року зважився на її операційне видалення.

До родинного дому в Зозулинцях він повернувся лише за два роки. Певний час був зобов'язаний неухильно з'являтися в поліцейний відділок, іноді поліціянти навідувалися в дім батьків (літописець Товстого Павлик стверджує навіть, що Антін Навольський півроку відсидів у чортківській в'язниці). Такі візити особливо болісно переживав батько Антона – Йосип. Літній статечний господар просто соромився, що його дім навідує поліція, немов Навольські – якісь злочинці.

На початку 20-х років Антін Навольський, як і багато колишніх військових, міг розпочати співпрацю з українськими радикальними конспіративними групами. Але він обрав зовсім інший шлях – вступив до греко-католицької духовної семінарії в Станіславі (тепер – Івано-Франківськ). Станіславська єпархія займала особливе місце на мапі греко-католицької церкви II Речі Посполитої. Її очолював єпископ Григорій Хомишин (1867 – 1947), поборник латинізації греко-католицької церкви в релігійному житті та порозуміння з поляками – в суспільно-політичному. Єпископ не лише виступав за латинізацію церкви, але й на території своєї єпархії запроваджував деякі «латинські» звичаї, як-от, наприклад, невластивий для східної традиції цілібат священників. Так Антін Навольський став безшлюбним священником. Висвячення прийняв 1930 року від свого наставника, а

невдовзі від мешканців Товстого отримав запрошення до тамтешньої парафії. Першим завданням щойно висвяченого священника було закінчити будівництво нової церкви, проте йому вистачало часу ще й на громадську роботу серед місцевих прочан. І що цікаво, доступні нам джерела свідчать про те, що він досить швидко налагодив добросусідські стосунки й з місцевими євреями (вільно говорив мовою їдиш), і з поляками (доброю традицією Товстого було, наприклад, свято Йордану [6 січня], яке відзначали разом з римо-католиками).

Тяжким випробуванням для отця Антона Навольського, як і для римо-католицьких священників, була перша більшовицька окупація. Спочатку радянська влада спрямувала головний репресивний удар на поляків, проте з часом репресії почали набирати щораз більших обертів, і вже не лише раніше до певної міри привілейовані українці, а й вірні партії комуністичні активісти втратили впевненість у своєму завтрашньому дні. Всюди панувало переконання (яке підтверджувалося все новими й новими репресіями), що священників забирають насамперед. Атмосферу тих днів вдало передає в своїх спогадах ксьондз Юзеф Анчарський: *«Люди жили в постійному страхі. Якогось дня один із прочан, наляканий до смерті, прийшов до мене з новою:*

- *Прошу ксьондза, цієї ночі щось буде. Будуть арешти.*
- *Звідки це відомо?*
- *Без сумніву. Усе село налякане, і всі лиш про це говорять. Не ночуйте сьогодні вдома. Треба в когось пересидіти. Якщо будуть арешти, то Ви підете на перший виклик. Раджу сховатися. Береженого Бог береже».*

Тож не дивно, що останні місяці за влади так званих «перших советів» отець Навольський, імовірно, провів у

сховищі (проте цієї інформації не підтверджують родичі священика).

Німці

Вибух німецько-радянської війни мешканці території, окупованих «советами», сприйняли з полегшенням, а значна частина українців – ще й з надією на створення власної держави. У багатьох містах і селах німців вітали хлібом-сіллю, іноді організовували урочисті процесії з хоругвами, якими зустрічали німецьких солдатів. *«Отець Навольський, – твердо говорить Дарія Тучапська, – з хоругвами на зустріч німцям не виходив. Дядько одразу сказав, що ця нова окупація буде не краща за попередню».* Хоч наявні дані про наступ німців надзвичайно скупі, відомо, однак, що і в Товстому українці організували привітання німецьких військ: *«Дядько вважав, – стверджує Марія Солтисюк, – що це не нагода для святкування. Казав, що він не вітатиме окупантів, але були й такі, котрі вітали німців. Пам'ятаю, була гарна така дівчина, – як же вона звалася? – їй дали букет квітів, щоб вручила німцям. Зробили фото, а потім, як прийшли «совети», вона перша пішла під арешт».* Невдовзі в околицях Товстого розпочалися погроми. Протягом кількох днів в 22 селах убивали євреїв (перша єврейська родина загинула в селі Свидовій), єдиним великим селом, де обійшлося без ексцесів, були Ворвулинці. Найбільша загроза нависла над містом у ніч з 6 на 7 липня 1941 року, коли сюди почали доходити чутки, ніби українці з навколишніх сіл хочуть влаштувати погром у Товстому. Один з місцевих євреїв – Берл Глік – згадував: *«[Отець Навольський] розставив на шляхах, які вели до міста, місцевих українців, на яких мав вплив, і вони не пустили вбивць до містечка».* Той же свідок згадує, що протягом цілого дня 7 лип-

ня о. Навольський снував сюди й туди містечком і не давав занепадати духом сусідам-євреям. Завдяки позиції отця Навольського Товсте було єдиним у радіусі кількох кілометрів (а можливо, єдиним такого масштабу) селищем у Тернопільській області, де 1941 року не сталося погромів.

12 липня на свято Петра й Павла (за східним календарем), за спогадами Іліка, отець Навольський з амвону напучував прочан: *«Якщо ви справді хочете мати власну незалежну Україну, то повинні вибороти її своєю кров'ю, а не кров'ю євреїв, як навчають вас німці»*. Небіжки отця – Дарія Тучапська і Марія Солтисюк – додають, що дядько застерігав їх: якщо заплямуються кров'ю беззахисних людей, то нехай не приходять до церкви. Таку ж непохитну позицію займав римо-католицький священник Товстого – ксьондз Станіслав Шкодзінський. Українка Марія Похила, згадуючи його 1999 року, скаже, що це був польський ксьондз, якого «всі поляки й українці шанували». Берл Ілік розповідав про нього: *«Так само чинив польський ксьондз у Товстому. Він також застерігав поляків, щоб не насмілювалися плямувати своїх рук єврейською кров'ю чи зазіхати на майно євреїв. Завдяки йому поляки в Товстому, як і українці, за весь час німецької окупації не завдали євреям кривди»*.

Невдовзі після приходу німців у Галичині з ініціативи Організації українських націоналістів розпочалась акція насипання курганів слави. Вона, як відзначає Кость Панківський, здобула надзвичайну популярність: *«Бездумне захоплення людей, особливо молоді, цими акціями, передусім насипанням курганів, було величезне. Здається, що у всій Галичині не було села, де не насипали б такого кургану»* (с. 57). *«Також і в Товстому, – розпові-*

дає вже знайомий нам Берл Глік, – насипали такий курган, але отець Навольський відмовився його посвятити. І так серед усіх навколишніх сіл лише в Товстому курган лишився неосвяченим».

Невдовзі німців у Товстому змінили угорці (вони перебували в місті до кінця серпня). Угорці поводитись як справжня солдатня: розташували своїх коней у великому бет-хамідраші та притворі великої синагоги. І тут знову з'являється отець Навольський. Звертається до угорців з проханням забрати коней зі святині, – на жаль, марно.

Євреї

Хоч не всі тоді усвідомлювали, але літо 1941 року було початком кінця єврейської громади Товстого, яка жила тут майже чотири століття. Перед тим як горе прийшло до євреїв Товстого, вони стали свідками трагедії угорських євреїв. 1 серпня 1941 року на вантажівках до міста привезли близько 2 тис. євреїв з Угорщини й Карпат (пані Марія Солтисюк згадує також і про чеських, можливо, це були євреї з окупованого угорцями чехословацького Закарпаття). З кожним днем біженців більшало, і за тиждень у місті було вже близько 6 тис. євреїв. Люди не мали даху над головою (в містечку 1931 року було всього 562 будинки), не було чого їсти. Місцеві євреї намагалися їм допомогти: поспіхом створений Комітет опіки над біженцями на чолі з Якубом Фелем узявся до роботи. Його члени збирали гроші на закупівлю борошна, а місцевий пекар Марім Функ безкоштовно випікав хліб для знедолених. За три тижні місцева комендатура почала виганяти біженців з Товстого. Невдовзі втікачі рушили в бік довоєнного польсько-радянського кордону. Всіх, хто пішов туди, розстріляли в Кам'янці-Подільському.

За кілька днів після свята Йом-Кіпур 1941 року з Чорткова до Товстого приїхав гурт гестапівців, які наказали організувати Юденрат. Першим розпорядженням, яке довелося виконати новоствореному Юденратові (на чолі з Якубом Фелем), був збір серед місцевих євреїв золота, срібла, біжутерії та доброякісних текстильних виробів. Минуло кілька відносно спокійних місяців, аж тут восени 1942 року до Товстого звідусіль почали надходити вістки про масові вбивства євреїв, що їх чинили німці та підпорядкована їм українська поліція. Євреї гинули в Городенці, Коломиї, Заліщиках, Борщові. 5 жовтня 1942 року в Товстому почалась перша велика протиеврейська акція. Знищено понад сто осіб, 900 вислано до табору смерті в Белжеці. У цій першій колоні поїхав на смерть рабин Товстого реб Шміль-Аба Бадоровер з дружиною, сином і донькою. У ці трагічні для громади дні євреї могли розраховувати на допомогу о. Навольського. Він видавав їм метрики хрещення. Рятуював, – як засвідчує Марія Похила, котра жила тоді в діда з бабою у Товстому, – переслідуваних від рук катів. Постійно напучував своїх прочан: *«Христос навчав убогого вдягнути, голодного нагодувати, хворому пособити. Христос, – говорив отець, – не проповідував, що цього не потрібно робити щодо єврея чи поляка, які потрапили в скруту»*. Поведінка о. Навольського в часи німецької окупації була настільки винятковою, що слава про нього ширилась багато років по війні. Емануель Бергер, який після війни відвідував Товсте як представник обласного відділу охорони здоров'я, розповідав 1998 року Жанні Ковбі, що о. Навольський був відомий як людина, котра відкрито виступала проти німецької політики щодо євреїв. Він говорив своїм парафіянам, що євреї – не вороги християн. Звертався до людей, щоб не грішили привласненням

їхнього майна і не переслідували навіть тих євреїв, які крадуть харчі, бо вони вмирають від голоду, а чесно заробляти їм не дозволено.

Євреї з Товстого не встигли оговтатися від недавньої трагедії, коли надійшло повідомлення про те, що більшість єврейських містечок мають проголосити «юденрайн». Для євреїв мали визначити кілька селищ, де вони матимуть право мешкати. Відразу визначили Копичинці, Борщів і Бучач. Німці вагалися, чи дописати до цього переліку Товсте або Озеряни. Врешті-решт завдяки хабарям (ніхто не хотів залишати свого містечка й повіритися) виграло Товсте. До Товстого, як колись після вибуху німецько-радянської війни, почали масово з'їжджатися євреї. За тиждень їх було вже понад вісім тисяч – з Коломиї, Гвіздця, Городенків, Чорнолізців, Заліщиків, Устечка, Язлівця, Чорткова, Ягельниці, Олишківців, Озерян, Кривчого, Мельниці й Королівки. Щоб не провокувати німців до надто швидких дій, для них у звіті число прибульців занизили на одну третину. Ситуація з продовольчим забезпеченням такої кількості людей від самого початку склалася драматичною. Містечко не в змозі було ані прихистити, ані прогодувати їх. Євреї змушені були шукати допомоги в майже всіх без винятку українських селах. Не кажучи про те, що не всі селяни були схильні допомагати їм, вже й у тих, хто таку допомогу пропонував, місця не вистачало: *«У ході розмови ми довідалися, що на горіщі в стайні [господар] теж переховує одного єврея, який тут день пересиджує, що і в сусіда теж євреї, у селі їх чимало, а в лісі, що починається за кількасот метрів від села, їх дуже багато, і часто вночі вони приходять до села щось собі зварити або купити. Одне слово, вся місцевість зачумлена, тож бояться облави в цих краях»,* – зазначав у своїх записах

Барух Мільх (від 1940 року – товстянський лікар, який після знищення заїжджих до містечка євреїв переховувався у польській родині в сусідньому селі). Навесні 1943 року німці наказали будинки, в яких проживали євреї, позначити блакитною зіркою Давида. Ніхто не мав сумніву, що це невдовзі полегшить облогу на єврейське населення. Не відомо, що сталося з Якубом Фелем (помер? загинув?), але навесні 1943 року головою Юденрату був уже др. Овреман, який, за свідченнями Берла Гліка, отримав повідомлення про плановану в містечку масову протиеврейську акцію. Він же попередив своїх родичів, зокрема свого швагра Аарона Гертнера (можливо, це був родич Ісаака Гертнера, який постачав деревину на спорудження церковних бань) і деяких сусідів (Барух Мільх, нашвидкуруч описуючи події свого життя, був певен, що про акцію ніхто з євреїв не знав). 27 травня 1943 року на світанку розпочалась найбільша протиеврейська акція в Товстому. Різною керував комендант чортківського гестапо, до неї залучили 200 німців і близько 400 жандармів шупо, кріпо та підпорядкованої німцям української поліції. Людей убивали всюди: вдома й на вулицях. Але найбільшим місцем страти став єврейський цвинтар, розташований на пагорбі, за кількесот метрів на схід від центру містечка. Пані К.: *«Страшно про це згадувати. Стільки їх убили, що кров на цвинтарі вже земля не вбирала – стікала вона у ставок і в річку. В одній ямі поховали дві з половиною тисячі людей»*. А Марія Солтисюк (рік народження 1930), яка тоді мешкала в дядька, пам'ятає, що стрілянина була по всьому місту. Кулі свистіли шалено: *«У нас шибки повибивало»*. Пані Марія пам'ятає також, як виводили на цвинтар родину аптекаря. Отець Навольський товаришував з ними, а тоді стояв і нічого не міг удіяти: *«Якоїсь миті, – розповідає пані Марія, –*

дядько зняв капелюха з голови й низько вклонився тим, що йшли на смерть». Того дня в Товстому вбито три з половиною тисячі євреїв. Серед тих, хто врятувався, був Барух Мілх, який лікував Марію Солтисюк, коли вона за кілька місяців до того хворіла на тиф («Після смерті своєї донечки та дружини, – говорить Марія Солтисюк, – Мілх сам пішов на смерть»).

Тим, хто вижив, німці наказали переселитися на одну вулицю, врешті згодилися, на дві. 5 липня гетто закрили, а близько 11.00 приїхало кілька машин з німцями на чолі з лейтенантом Сімоном і гестапівцем Томанеком. Протягом кількох годин вбили майже тисячу людей, а тих небагатьох, котрі лишилися, вивезли до росоханського лісу й там розстріляли. Окрім тих, котрі надійно сховалися, вижили лише раніше направлені за наказом управителя фільварків, німця Пауля Фрідріха (Фаті?), на сільськогосподарські роботи. Поза сумнівом, німець знав про заплановану акцію й у такий спосіб рятував, кого міг, від смерті.

У липні 1943 року історія євреїв містечка Товстого остаточно добігла свого кінця.

Поляки

Були першими жертвами радянських репресій. За даними Марії Солтисюк, вже 1939 року на схід було депортовано осадників з колонії «Бересток» (здається, так вона називалась): «Це була дуже гарна колонія, муровані будинки. Тоді була дуже сувора зима. Мій тато, їдучи до дядька в Товсте, бачив, як їх вивозили. Забирали всіх, не дозволяли брати з собою жодних речей. Залишалися коврови, все лишалось, а людей запихали у вагони» (можливо, пані Марію зраджує пам'ять і це сталося лише за пер-

шої великої депортації в лютому 1940 року?). Пані Марія пам'ятає також, що мали вивезти Мечковських (але в точності прізвища не впевнена) з фільварку, але якось не вийшло: *«Тобто їх забрали з фільварку, не дозволяючи майже нічого з собою забрати, і перевезли до Товстого, де й покинули на Божу ласку»*.

Наступні місяці окупації приносили з собою все нові й нові репресії: арешти, депортації, обов'язкові норми постачання зерна, а після невиконання їх – знов арешти, доноси на всіх і вся. Страх і недовіра стали невіддільним елементом життя всіх без винятку мешканців Товстого. Вибух німецько-радянської війни на мить приніс певне полегшення. Та одразу ж після того, як перевалив фронт, з різних місць почали доходити чутки про напади українців на польських і єврейських сусідів. Користали з нагоди, щоб розв'язати сусідські сварки, дати вихід ненависті, легко збагатитися. Однак у Товстому й довколишніх селах панував відносний спокій. Нова загроза нависла з чутками про те, що діється на Волині, а невдовзі услід за цим і на Тернопільщині: щораз частіше траплялися напади на польські родини й колонії.

Хоч кожен окупаційний день приносив нові драматичні звістки, поляки Товстого не були готові до того, що сталося 15 вересня 1943 року. Близько десятої години вечора до плебанії¹, що стояла за річкою, прийшли озброєні люди й забрали з собою пробоща Станіслава Шкодзінського і вікарія Броніслава Майку (за даними звіту Польського комітету опіки з Чорткова від 17 вересня 1943 року, нападники під'їхали до плебанії фурую). Відтоді про них ніхто нічого не чув, хоча й не сумнівалися, що їх убито. На питання, хто ж викрав священни-

1 Дім католицького священика. – прим. перекл.

ків, пан С. відповів так: *«Бандити прийшли й викрали їх. Повезти їх мали в бік Шинівців. Люди пізніше показували будинок, в якому нібито мучили ксьондзів. Кажуть, пробош просив, щоби вікарія не вбивали. Тіл їхніх ніхто не знайшов»*. Казімеж Залуський, який вивчав спогади ксьондза Юзефа Анчарського (присвячені Тернопільщині за часів окупації), стверджує, що вбивцями були українські націоналісти. Якщо це справді бандерівські боївки замучили ксьондзів, прагнучи в такий спосіб застрашити польське населення, то – як свідчить ксьондз Анчарський – вони досягли своєї мети: *«Я читав лист із Товстого. Після вбивства ксьондза і ще кількох осіб [цього ж дня убито начальника місцевої пошти Станіслава Вілька з дружиною Генрикою та телеграфіста Романа Адамського] настала така паніка, що словом не описати. Хто тільки міг, утікав з міста і виїжджав з усім майном. Мало хто ночував у власній домівці. Жах»*. Відтоді католики латинського обряду не мали в Товстому свого ксьондза. Правити служби приїздив ксьондз з Ягельниці. До кінця війни в місті перебували черниці (маріанки), які опікувалися притулком для дітей (одна з них була органісткою). Після викрадення ксьондзів терор польського населення почав посилюватися. 15 жовтня був викрадений з Товстого і убитий мешканець Заліщиків, збирач податків Станіслав Зелінський. 10 грудня, як повідомляли члени Польського комітету опіки, *«озброєна банда о п'ятій годині по полудні напала на польське населення містечка Товсте (...) забрали поштового урядника Тадеуша Долинського і Євгеніуша Бродового, єдиного сина цього громадянина. Тіл їхніх не знайдено»*.

Проте найбільша біда прийшла на початку наступного року – терор польського населення набув масового характеру. *«Знаєте, пані, – каже пані К. (батько – українець,*

мати – полька), – у нас у 1944-му, 45-му і 46-му дуже людей убивали». Пані С., як і К., яка походить з мішаної родини (батько – українець, мати – полька), розповіла, що в її родині убито тринадцятеро людей. Чому? *«Бо то були нормальні поляки»*. «Нормальні поляки» для пані С. – це ті, хто походив з чистокровних польських родин. За дослідженнями Ришарда Котарби з Інституту національної пам'яті, 1943 року на Тернопільщині зафіксовано 250 нападів на польське населення, наступного року таких нападів було аж 843, а 1945-го – 215. Відомий нам Барух Мільх у грудні 1943 року писав: *«[Українці] нападають на польські господи, грабуючи, а нерідко й убиваючи (...) Не буває такого тижня, щоб деся українці не забрали кільканидцять поляків, котрі пропадають безслідно; або ж прямо на місці вбивають цілі польські родини (...) Поляки в наших краях живуть у постійному страхі, рідко хто ночує вдома»*. Таке діялось у Заліщицькому повіті, де було найспокійніше, і польське населення зазнало найменших втрат (там загинуло близько 610 осіб). У ці трагічні для поляків дні (як свідчить інформація Г. Собков'яка, подана до краківської Комісії розслідування злочинів проти польського народу) отець Антін Навольський виступав на їхній захист, закликаючи припинити знущання над польськими сусідами.

На сепії² – симпатичний чоловік з вусиками в гарному костюмі, красива жінка у вишуканій сукні, дві маленькі ошатно вдягнені дівчинки. *«Це, – каже пані К., – мій тато, мама і я з сестрою. Такі елегантні, бо децю заробили у Франції [на сезонних роботах]. Після повернення збудували новий дім у Ворвулинцях, мали гарне господарство. Добре нам велся. Але одного дня прийшли оті з лісу й сказали, щоб я йшла з ними. Я не хотіла і втекла до*

2 Фотографія коричневого кольору. – прим. перекл.

Товстого. Ті з лісу погрожували, що всю родину вб'ють, якщо не повернуся. Я не хотіла повертатися, тож тато сказав, що вся родина мусить утікати. Мама не хотіла виїжджати, бо ж дім був новий! Тато, однак, твердо на своєму стояв, що треба забиратися, то мама, плачучи, одвірки в хаті цілувала, як ішли звідти». Таким чином родина К., без старшої доньки, яку німці вивезли на примусові роботи, оселилась у Товстому. «Чому ми не виїхали до Польщі? Бо тоді була така пропаганда, що в Польщі вбивають українців, а тато був українцем», – розповідає пані К. Щойно прокотився фронт, радянська влада здавалося, нейтрально ставилася до поляків. Однак досить скоро польське населення почали змушувати до виїзду на Захід. У Товстому, Потоці Злоному та Білобожниці траплялися навіть випадки, коли польські родини силою виганяли з домівок.

«Не пам'ятаю, який то був рік – 1946? 1947? – тут мого бесідника, досить старого вже чоловіка, без сумніву, пам'ять зраджує, бо поляки виїхали з Товстого 1945 р., – я приїхав до міста на конференцію вчителів. І якось одразу помітив – коїться щось дивне. Двері до костелу відкриті навстіж, на все місто грають органи. Питаю в місцевих: що це діється? А вони відповідають: це так поляки прощаються з костелом і з Товстим».

Після війни

Фронт перемістився, але спокою в краї не було. Тривав exodus поляків (до осені 1945 р. з Тернопільщини було вивезено на Захід майже 227 тисяч поляків). Радянська влада провела набір до армії, внаслідок чого понад півтисячі хлопців з Товстого розпрощалися з домівками (а скільки з них назавжди?). Українські боївки боролися з радянськими загонами (в лавах УПА 1944 року загину-

ло 16 осіб з Товстого). Радянські репресії набирали щораз більших обертів (у самому місті за належність або допомогу УПА репресовано близько 20 осіб, кілька родин депортовано). Влада готувалися до знищення греко-католицької церкви. Ймовірно, до отця Навольського приїздив сам Гавриїл Костельник – голова ініціативної групи в справі об'єднання греко-католицької та православної церков, аби схилити отця до переходу в православ'я. Від рішення священника залежала доля п'ятох дітей брата Михайла (загинув у перші місяці німецько-радянської війни як воїн Червоної Армії), що були на його утриманні. Напевно, турбота про їхню долю, як і про долю прочан, змусила його 1946 року «підписати» перехід у православну віру. Це не вберегло від переслідувань: неодноразово його викликали до НКВД, били, намагалися змусити до доносів. Проте він міг опікуватися родиною й служити прочанам – як корінним мешканцям, так і переселеним з Польщі українцям (вони займали будинки, з яких щойно виїхали поляки. До Товстого – міста й села – загалом прибуло 90 українських родин з Польщі), а також небагатьом римо-католикам, які походили зі змішаних родин (наприклад, 1947 року він вінчав пані К.). Тим, хто поїхав у заслання, він вислав посилки, переселеним українцям у міру скромних можливостей надавав матеріальну допомогу, а всім прочанам вселяв віру й надію самою своєю присутністю. Над ним не припиняла пильно «опікуватися» влада. На початку п'ятдесятих років уповноваженому Ради в справах російської православної церкви інформатори неодноразово сигналізували, що отець Навольський, всупереч офіційній забороні, в першу неділю кожного місяця під час служби молиться за папу римського. Уповноважений звертався в цій справі й до львівсько-тернопільського архієпископа Фотія і повідо-

мив місцевому представництву Міністерства державної безпеки. Завбачливі інформатори доносили також, що непокірний священник продовжує користуватися – який жах! – греко-католицьким молитовником.

Прихід до влади Хрущова, парадоксально, лише додав проблем священикові й церкві в Товстому. За словами др. Олега Турія, директора Інституту історії церкви Українського католицького університету у Львові, сталінізм «лише» забирав греко-католицьких священиків, а за Хрущова закривали церкви. Така ж доля спіткала церкву в Товстому: наприкінці п'ятдесятих років, мотивуючи тим, що вона перебуває в аварійному стані, церкву закрили. Священик, у якого вже раніше відібрали плебанію, тепер лишився без свого храму. Останні десятиліття свого життя він мешкав у будинку родини Токарів у Товстому-селі. Щодня правив службу, трохи допомагав по господарству. Ймовірно, – як нібито повідомив родині священика «підпільний» василіянин отець Максим Шепітько, – перед смертю о. Навольський повернувся в лоно рідної греко-католицької церкви. А всіх небожів вивів «у люди». Коли 1965 року він помер, на похорон зійшлося все Товсте й довколишні села: були тут і греко-католики, й православні, і римо-католики. Люди гірко плакали... Поховали його на закритому міському цвинтарі напроти матері Софії, яка померла 1942 року. Його могила охайна (що особливо впадає в око на тлі зарослого кущами цвинтаря), за нею постійно доглядає не лише родина, але й вірні прочани. До місця, де він спочиває, приходять молитися не лише греко-католики, а й католики, яких тут часто називають латинниками.

Сьогодні про те, що в Товстому протягом багатьох століть мешкали поляки та євреї, свідчать лише цвинтарі.

Хоч німці й знищили кіркут³ у Товстому, використавши надгробні плити, як і в багатьох інших місцях, для будівництва тротуарів, однак велика його частина збереглася. На місці, де поховано тисячі жертв жахливої акції, нині височіє пам'ятник на їх вшанування. Нікого спитати, кому прийшла в голову ідея, щоб на єврейському цвинтарі поставити пам'ятник воякам УПА.

Польська частина закритого нині комунального цвинтаря (це праворуч від головної алеї, ліворуч ховали українців) потопає в заростях кущів, але не стала жертвою хуліганських наскоків, поволі піддається неблаганним законам часу й природи.

З трьох храмів Товстого практично в незміненому вигляді залишилися лише греко-католицька церква св. Архангела Михаїла; римо-католицький костел св. Анни, щоправда, понівечений, дочекався дня, коли – з першою в півстоліття – знову працює; лише від синагоги не лишилося й сліду. На тому місці, де вона колись стояла, тепер автобусна зупинка.

За переказами, одразу після того, як перемістилась лінія фронту, до отця Навольського прийшли з подякою врятовані євреї Товстого. Невдовзі вони виїхали до великих міст, бо в малих містечках було небезпечно. Серед тих євреїв Товстого, що вижили, була також Улька Соммер, донька Герша Шпіцера, який свого часу боровся за контракт на постачання деревини для будівництва церковної бані. Завдяки зусиллям Ульки через багато років після смерті, аж 1993 року, о. Навольському було присуджено звання «Праведника народів світу».

3 Еврейський цвинтар. – прим. пер.

Меандри пам'яті

Відтворити з уламків пам'яті долю місцевості й людей – завдання непросте: пам'ять підводить і творить ілюзії, хроністи можуть помилятися, а неуважні історики – плутати факти. Доля Товстого та його мешканців – ще один доказ цієї доволі банальної істини. Берл Глік, який залишив докладний опис днів масової загибелі, неправильно вказав прізвище отця Навольського. В його оповіді героїчний український священник зветься Ізвольський. Під тим же прізвищем – Антін Навольський фігурує також і в архіві Яд Вашем. Родичам священника ніхто не повідомив про надання дядькові звання Праведника. Г. Собков'як, розповідаючи, як Навольський виступав на захист поляків, також помилково назвав його прізвище: цього разу той став отцем Навойським. Редактори книги *«Життя й загибель польських євреїв»*, які вивчали записи Гліка, наголосили, що священники Товстого *«як православний отець, так і католицький закликали прочан уникати участі в акціях проти єврейського населення»*, хоч отець Навольський був греко-католиком. В оповіді Берла Гліка ксьондз Станіслав Шкодзінський назавжди залишився анонімним «польським ксьондзом». Всупереч переконанням Марії Солтисюк, лікар Барух Мільх пережив трагедію: у великій акції загинув його син, а не донька, як помилково підказувала їй пам'ять, а його дружину, ймовірно, за кілька тижнів після жакливого акції видав український селянин, у якого вона переховувалася. Мільх вижив, і збереглася його разюча оповідь про час великої біди. Однак марно в ній дошукуватися розлогого опису тієї незвичайної людяності в часи тотального злодіяння, взірцем якої став отець Навольський. Його тінь лише раз з'являється в оповіді лікаря: *«Тут і там з'являлися окремі представ-*

ники української інтелігенції, освіченіші, які трохи стримували ту дику зграю від злочинних нападів, як, наприклад, піп і директор банку [можливо, йдеться про вже відомого нам Василя Балюка] у нашому місті».

Особу отця Навольського в Товстому оточує особлива аура. Для мешканців містечка він – людина виняткова. Однак у розповідях про нього місцеві євреї, так само як і поляки, майже не з'являються. У відповідь на запитання, як ставився отець Навольський до євреїв під час окупації, можна, щонайбільше, почути нейтральну фразу: «допомагав євреям». Марно, однак, допитуватися, в чому конкретно полягала ця допомога. Якщо спиратися лише на відомості, отримані від теперішніх мешканців Товстого, неможливо навіть уявити, якими насправді були трагічні липневі дні 1941 року. А можливо, в цьому мовчанні нема нічого загадкового, адже більшість учасників подій 1941 року вже відійшли в інший світ, а сучасні мешканці Товстого переважно осіли тут лише після війни...

Якби не оповідь п'ятдесятилітньої давнини Берла Гліка, якби не вдячна пам'ять Ульки Соммер, якби не інформація Г. Собков'яка, від тієї позиції, приклад якої він подав у часи війни та масового нищення, не лишилося б і сліду. Коли я одному зі львівських істориків коротко переповіла долю отця Навольського, почула чи то запитання, чи то зауваження: «Чому ж ми нічого не знаємо про таких людей?»

Авторка щиро дякує за допомогу в збиранні матеріалів для цієї публікації др. Олегові Павлишину з Інституту історичних досліджень Львівського університету ім. Івана Франка, Петрові Олійнику, Марії Тучапській з чоловіком і Жанні Ковбі.

У тексті використано, зокрема, такі праці:

- ксьондз Юзеф Анчарський. Хроніки часів горя й страждань у Східній Малопольщі 1939 – 1946 // редакція, вступ, примітки, показники та добірка фотографій Казімежа Залуського. – Краків, 1996;
- Мільх Барух. Заповіт // післямова та примітки Анджея Жбіковського. – Варшава, 2001;
- Історично-мемуарний збірник чортківської округи. Повіти: Чортків, Копичинці, Борщів, Заліщики. – Нью-Йорк – Париж – Сидней – Торонто, 1974;
- Панківський Кость. Від держави до комітету (Літо 1941 року у Львові). – Нью-Йорк – Торонто, 1957;
- Павлик Ярослав. Історія Товстого. – Чортків, 2000;
- Польща – Україна: важкі питання. – Варшава, 2000. – т. 6.;
- Життя і загибель польських євреїв 1939 – 1945. Оповіді свідків // добірка і редакція Міхала Гринберга, Мар'ї Котовської. – Варшава, 2003.

Доля інтелігента

Василь Стус народився в січні 1938 року у Вінницькій області напередодні Другої світової війни. Проте дитинство та юність пройшли в Донецькій області, де після переїзду оселилась його родина. Він вивчав українську філологію на історико-філологічному факультеті Донецького педагогічного інституту. На світлинах тих років бачимо високого, привабливого хлопця з виразними вилицями, різко окресленою нижньою щелепою, широким ротом і очима, в яких зухвалість сплелася із самовпевненістю. Спочатку життя майбутнього поета складалось доволі звичайно: після інституту – військова служба, потім – робота на шахті, в газеті, нарешті – у школі. Він навчав української мови. І напевно в східноукраїнській провінції це був досить особливий досвід. Українську мову там майже з усіх життєвих сфер витісняла російська. Услід за російською мовою йшли денационалізація й «советизація».

Можливо, саме тоді в молодому філологові зародився бунт проти приниження свого народу? Розмірковуючи над феноменом Стуса, Іван Дзюба писав: *«Тут постає питання, на яке хтосьна, чи й знайдеться колись відповідь: чому і як зароджується національне самоусвідомлення та почуття національної гідності й обов'язку, потреба національної справедливості у людей суспільства, яке геть втратило національну пам'ять та індивідуальне обличчя, де цілі покоління навіть не знають цих слів, де все робилося для того, щоб ці поняття не виникали і не набули реального змісту?»*⁴ Мабуть, їздючи й працюючи в

4 Іван Дзюба. Різьбяр власного духу [в:] Василь Стус. Під тягарем хреста. – Львів: Каменяр, 1991. – С. 5.

цій дивний і не зовсім українській Україні (в передмові до своєї першої поетичної збірки Стус писав, що, сумуючи за справжньою [не донецькою] Україною, він почав працювати на Кіровоградщині), Стус відчув, що вражено його власну національну гідність. У листі, датованому груднем 1962 року, до літератора старшого покоління (який написав вступне слово до перших віршів Стуса, надрукованих у «Літературній Україні» в листопаді 1959 року) Андрія Малишка початківець Стус писав: *«А ми нині маємо (та й не тільки нині), що українське стає часом синонімом відсталого, неглибокого, примітивного навіть»*. Стус уже тоді вмів поставити діагноз ситуації, проте ще не доріс до самостійної відповіді, що в ній потрібно робити. У тому ж листі до Малишка Стус із розпачем пише: *«Скажи, поете, що робити?»*

Не відомо, що Малишко порадив (якщо взагалі щось радив) Стусові. Здається, Стус якоїсь миті зрозумів: його покликання – література. 1963 року в літературному часописі «Дніпро» опубліковано першу чималу добірку його віршів. Того ж року він вступив до аспірантури Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка Академії наук УРСР.

Приїзд Стуса до Києва збігся зі сприятливим для столиці України часом. У київському культурному світі панувало небачене в повоєнні роки пожвавлення. Після важких сталінських часів хрущовська відлига сприймалася як справжнє свято свободи. В українську літературу й мистецтво входило зухвале молоде покоління, якого не зачепили сталінські репресії, що його з часом назвуть поколінням шістдесятих років (шістдесятниками). У поезії чільними постатями були Іван Драч, Ліна Костенко, Василь Голобородько, Микола Вінграновський, Василь Симоненко. У літературній критиці найзнаковіші тексти

писали Іван Дзюба, Іван Світличний і Євген Сверстюк. У прозі з'явилися такі імена, як Валерій Шевчук, Володимир Дрозд, Євген Гуцало. Малярство уособлювали Алла Горська, Галина Севрук, Людмила Семикіна, Опанас Заливаха, Віктор Зарецький. У Києві засновано Клуб творчої молоді. Його активісти організовували вечори, присвячені видатним постатям української літератури, – Тарасові Шевченку, Лесі Українці та Іванові Франку. Пожвавлення охоплювало щораз ширші кола, все більше ставало дозволеним: відкрито говорили не лише про репресії стосовно української інтелігенції кінця 30-х років, а й про Голодомор 1932 – 33 років, неймовірно, але можна було говорити й писати про катастрофічний стан української мови та культури, і навіть про зросійщення.

Стус від самого початку належав до найактивнішого, зосередженого навколо Івана Світличного кола молодих митців. Проте його діяльність – як творча, так і громадська – не було значною. До 1965 року він опублікував лише кілька віршів та літературно-критичних статей, написав трохи прози (котрої за життя автора не видавали). У середині шістдесятих років почав перекладати німецьку поезію.

Саме тоді влада вирішила, що шістдесятники перетнули межу допустимого. Рух шістдесятників, який попервах розвивався в межах соціалістичної лібералізації, все більше набував ознак національного руху. В Україні почалися арешти. У в'язниці тоді опинилися, серед інших, брати Михайло та Богдан Горині, Валентин Мороз, Іван Світличний, Іван Гель, Опанас Заливаха, Михайло Осадчий. Арешти вразили все мистецьке середовище, але не залякали його. Митці, що лишилися на волі, не лише не сторонилися заарештованих, навпаки, демонс-

тративно проявляли солідарність з ними. Все ще на хвилі національного піднесення сталися події 4 вересня 1965 року. Події, які сміливо можна означити як початок дисидентського життя Стуса.

4 вересня в Києві пройшла прем'єра відомого фільму Сергія Параджанова «Тіні забутих предків». Під час дискусії, яка відбулась після показу, Іван Дзюба (духовний провідник українського відродження шістдесятих років) повідомив присутнім про арешти. Стражі порядку швидко зіпхнули його зі сцени. Завили сирени. І саме тоді Стус, перекикуючи галас, гукнув: «Хто проти тиранії, прошу встати!» Частина залу встала. Інша почала кричати, що це провокація, а Дзюба бреше. Чи був цей поетів жест обдуманим? Скоріш за все, ні. Кілька років по тому Стус так пояснював свою поведінку в той момент: *«Я просто не зміг висидіти такого знущання над правдою факту (...) І винен у тому, що мені забракло сили висидіти цю ганьбу, винен у тому, що не злякався тоді, коли треба лякатися, у тому, що обурювався з того, з чого не можна не обурюватися»*. Влада не мала наміру так просто забути про виступ Стуса. Поет швидко в цьому пересвідчився. Його вилучили з Інституту літератури, а готову подану до видавництва «Радянський письменник» першу збірку віршів «Зимові дерева» було знято з плану книговидання. А сам поет аж до арешту в січні 1972 року не міг знайти постійної роботи. Переходячи з одного місця роботи на інше (працював і в архіві, й на будівництві метра), Стус наприкінці шістдесятих років написав ще одну збірку віршів, назва якої могла б прислужитися своєрідним коментарем до громадсько-політичної ситуації в Україні – «Веселий цвинтар». Звичайно, не могло бути й мови про її легальну публікацію. Єдиною можливістю спілкування з читачем для Стуса став самвидав.

Позбавлений стабільної роботи й доступу до офіційних літературних часописів, Стус виступає на захист права для свого покоління на публікації та працю. У листі до президії Співки письменників України він просить дозволу на публікації для Михайла Осадчого, Миколи Холодного, Віктора Кордуна, Миколи Воробйова та Ліни Костенко. Протестує проти звільнення з роботи літературознавця Михайлини Коцюбинської, палеонтолога Григорія Бачинського, фізика Ірини Заславської. Не може погодитися з вилученням зі Співки художників Алли Горської, Людмили Семикіної та Галини Севрук. Захищає від нападок послужливих журналістів В'ячеслава Чорновола. Лист із протестом проти цькування шістдесятників Стус надіслав, зокрема, редакторів літературного місячника «Вітчизна» Любомирові Дмитерку. Адресати, що не має нас дивувати, не відповіли. Стус розширює свою акцію протестних листів. Наступними адресатами стають Центральний комітет Комуністичної партії України, КГБ, голова Верховної Ради УРСР. В останніх листах пролунало спонукання до спільної турботи про важливі проблеми: *«Певен, що сьогодні є багато таких питань, необхідність розв'язання яких майже однаково відчують О. Солженіцин і Ю. Андропов (...) Потреба здорового діалогу все зростає. Необхідний референдум з багатьох питань. На жаль, здорове обговорення багатьох питань заборонене»*. Адресати мовчать. А листи потрапляють на Захід. Їх друкує українська еміграційна преса. За кордоном виходить також його перша поетична збірка «Зимові дерева». Стус стає одним з головних ворогів комуністичних можновладців у Києві.

Проте він усе ще на волі, все ще пише, із запалом займається літературною критикою. Окрім коротких текстів про Рільке, Гете, пише великі статті про Брехта,

Володимира Свідзинського (один з улюблених поетів Стуса), Віктора Кордуна і, напевно, найважливішу свою річ у галузі літературної критики – великий есей, присвячений поезії й особистості Павла Тичини, «Феномен доби». Тичину вважають найвидатнішим українським поетом першої половини ХХ століття – поетом трагічним, адже духовно зламаний репресіями тридцятих років він став слухняним інструментом у руках влади і, видавши три чудові збірки поезій, надалі публікував лише соцреалістичні агітки у віршованій формі. Сам Стус так писав про «феномен доби»: *«Стаття (...), певне, пропала без сліду, для мене вона дорога була. У ній я полюбив Тичину, спізнавши його трагічну долю – бути всенародним, тобто державним поетом, коли – цитую статтю – «довершилася його всенародна слава, але слава не генія, а пігмея» (...). Писати, що Тичина «живіший од живих і мертвіший мертвих», було нелегко. Але його горе стало нашим горем, а над своїм горем ми можемо мислити, хай і жорстоко, бо ж поетів геній обернувся проти нього прокляттям, став йому за найбільшого ворога, з яким треба було постійно боротися»⁵. «Феномен доби» – це вдумливий аналіз ранньої поезії Тичини, а водночас – розповідь про те, як непересічно обдарований митець під впливом «зоологічного страху» обмежує себе аж до творчого самознищення. Стус реконструює боротьбу Тичини з самим собою. Як метафору цієї боротьби наводить фрагмент з вірша Тичини «Кукіль»: *«Хіба й собі поцілувать пантофлю папи?»* Це питання передувало рішенням Тичини капітулювати перед можновладцями цього світу. І це ж питання якоюсь мірою вплинуло на позицію самого Стуса – на ту внутрішню затятість, аби не скоритися бездушній машині тоталітарного устрою.*

5 Погром в Україні. 1972-1979. – Сучасність, 1980. – С. 39

А вже невдовзі виявилось, що перспектива «поцілувати пантофлю папи» постане перед ним самим.

З 12 на 13 січня 1972 року Україною прокотилася хвиля арештів. За сфабрикованими звинуваченнями ув'язнено Івана Дзюбу, В'ячеслава Чорновола, Івана Світличного, Євгена Сверстюка, Ігоря Калинця, Надію Світличну (сестру Івана). Заарештували й Стуса. Вирок: п'ять років таборів суворого режиму і три роки заслання. Прямою підставою для арешту був недопрацьований чотиривірш (Михайл Хейфец, автор спогадів про Стуса з табірних часів, стверджує: поет мучився тим, що приводом до його арешту стала річ настільки літературно недосконала):

*Кубло бандитів – кагебістів,
Злодіїв і відставників,
У стольному засіли місті
Як партія більшовиків⁶.*

Під час обшуку кагебісти конфіскували всі літературні твори Василя Стуса. Сама думка про те, що рукописи його творів зникли, діймала поета до болю. У листі до президії Верховної Ради СРСР він з розпачем пише: «Слідство і суд насправді перекреслили всі мої надії на будь-яку участь у літературному процесі, надовго позбавили мене прав людини. Усі мої твори – поета, критика, перекладача, прозаїка – поставили поза законом; а моя 15-річна праця була skonфіскована і, напевно, значною мірою вже знищена»⁷. Ще один лист до ПЕН-клубу завершується розпачливим реченням: «Допоможіть мені врятувати мої вірші від вогню»⁸. Спалення руко-

6 Хейфец Михайло. В українській поезії тепер більшого нема... [в:] Поле відчаю і надії. – Київ, 1994. – С. 163.

7 Погром в Україні. 1972-1979. – Сучасність, 1980. – С. 47.

8 Погром в Україні. 1972-1979. – Сучасність, 1980. – С. 49.

писів переслідує поета ще з часів слідства, коли інструментом впливу на непокірного в'язня слідчі обрали погрозу: спалити його вірші в нього на очах. Але навіть під таким тиском Стус не зламався. Одразу після арешту він пише листа до 1-го секретаря КПУ Петра Шелеста, в якому гордо відкидає будь-яку можливість прохати милості: *«З свого боку я відмовляюсь від права слабкого і не прошу нічого»*. У тому ж листі він відкидає також будь-які ідейні компроміси з дійсністю: *«І, роздумуючи над усім цим, я все більше переконуюсь у тому, що такий соціалізм не є соціалізмом. Такі політичні свободи – не є свободами. Такий «рай» – не є раєм. Така «правда» – не є правдою»*. І таким, іноді до роздратування непокірним навіть у стосунках з табірними товаришами, Стус залишався до кінця. Ув'язнення було тим випробуванням, яке остаточно сформувало його як людину. Наприкінці сімдесятих років він так писав про це самоусвідомлення своїм друзям: *«Скажу Вам: до січня 1972 року я був українофілом (здається, більшість моїх знайомих мала таку ж барву). Мордовія мене зробила українцем»*⁹.

У часи відбування свого першого вироку Стус найважче переживав справу Дзюби. Іван Дзюба, пробувши у в'язниці понад рік, зламався й підписав зізнання. Крах Дзюби його друзі пережили як особисту трагедію. Частина з них відкрито засудила його. Стус написав з табору відкритий лист до Дзюби, в якому звинувачує його (*«Бо не зміг залишитися прапором, коли того прапора не стало кому нести»*¹⁰), але над усе звинувачує систему: *«Довічною ганьбою цієї країни буде те, що нас розпинали на хресті не за якусь радикальну громадську позицію, а за*

9 Погром в Україні. 1972-1979. – Сучасність, 1980. – С. 50.

10 Погром в Україні. 1972-1979. – Сучасність, 1980. – С. 44.

саме лиш бажання мати почуття самоповаги, людської і національної гідності»¹¹.

Після того, як Стус довідався, яких репресій зазнали члени новоствореної Української гельсінської групи, напевно, прагнення зберегти повагу до самого себе спонукало його написати з табору до одного із її засновників – Левка Лук'яненка: «... якщо на місце вибулих комітетчиків наглядної групи ніхто не надходить, я годжуся заступити місце». Для Стуса очевидне, що Гельсінська група, окрім прав людини, повинна захищати й права нації: «Домагатися широких демократичних прав для кожної людини і кожного народу – ось суть українського патріотичного руху». Поки Стус перебував у засланні, його пропозиція вступити до Гельсінської групи зависла в повітрі. Ситуація змінилась після того, як поет вийшов на волю.

У серпні 1979 року, після п'яти років табору і трьох – заслання, Стус повернувся в Україну. Але він розумів, що це повернення тимчасове. У Києві на той час саме тривали арешти членів Гельсінської групи: Миколи Горбала, Юрія Литвина і Василя Овсієнка. За цих обставин, попри все, Стус вступив до Групи, бо розумів, що «тюремна брама уже відкрилася для мене, що днями вона зачиниться за мною – і зачиниться надовго. Але що я мав робити?»¹². Поет не помилився – вже 1980 року за діяльність у Гельсінській групі його заарештували: цього разу засуджено на десять років таборів суворого режиму та п'ять років заслання.

Зрештою, кількамісячне перебування в Києві між двома ув'язненнями не додало Стусові оптимізму. Уже ніщо не нагадувало про те бурхливе життя, яке вирувало

11 Погром в Україні. 1972-1979. – Сучасність, 1980. – С. 45.

12 З таборового зошита [в:] Василь Стус. Твори у чотирьох томах, – Т. 4. – С. 493.

тут на початку шістдесятих років. Поет побачив залякане місто, де люди, які протестували проти режиму, були майже повністю ізольовані від суспільства. Українська інтелігенція вже не мала відваги протестувати, зосереджувалась переважно на тому, аби якось вижити. Стус, після табірних років, не в змозі був здобути на розуміння такої позиції: *«Не розумію, невже не надокучило досі т. зв. українській інтелігенції толочити старе тирло – між мазепинським патріотизмом і кочубеївським інтернаціоналізмом – по-російському, тобто сповідувати філософію меншої чи більшої національної зради. Невже їй, цій інтелігенції, не досить того, що вже маємо? Коли у нас забрано історію, культуру, весь дух, а натомість дозволено творити душу молодшого брата? Невже ось таким холуйством можна прислужитися чомусь доброму?»*¹³.

Табірні роки перетворюють Стуса з людини досить принципової на безкомпромісну, він не хоче «якось» об'лаштовувати своє життя в таборі. Своєю поведінкою відверто провокує наглядців. Хейфец розповідає, як одного разу начальник відділу «Дубровлагу» (табору, де утримували Стуса) полковник Дротенко, який добре поводився з в'язнями, намагався пояснити їм, зокрема й Стусові, що деяких речей робити не може, оскільки це заборонено інструкцією. Частина в'язнів розуміла його обмеження, але Стус – ні. Його реакція відкидала можливість будь-якого компромісу: *«авжеж, авжеж, у кожного своє призначення в житті! Наша справа – на багаттях мистецтва горіти, ваша – в наші багаття дрова підкладати й сірники підносити!»* Щораз далекішою стає для Стуса Україна, щодалі дужче він відчуває своє до неї відчуження. Хоча це вочевидь справа значно складніша

13 З таборового зошита [в:] Василь Стус. Твори у чотирьох томах. – Т. 4. – С. 496.

(на це звернув увагу Іван Дзюба): то не Стус віддаляється від України, а нібито Україна віддаляється від нього і від самої себе. Розпач диктує поетові драматичні слова «немає в мене батьківщини», бо йому важко було вважати батьківщиною країну, яка відреклася від самої себе. Тож поет шукає позитивного взірця. І цим взірцем стає Польща, тільки-но пробуджена серпневими страйками 1980 року. У табірних щоденниках Стус пише: *«Чи не від самого Києва стежу за подіями в Польщі. Хай живуть волонтери свободи! Втішає їхня, поляків, нескореність радянському деспотизмові, їхні всенародні струси вражають: робітництво, інтелігенція, студентство – все, крім війська і поліції. Коли так ітимуть події, то завтра полум'я охопить і військо. Що тоді робитимуть Брежнєви – Ярузельські? У тоталітарному світі немає жодного іншого народу, який би так віддано захищав своє людське і національне право. Польща подає Україні приклад (психологічно ми, українці, близькі, може, найближчі до польської натури, але в нас нема головного – святого патріотизму, який консолідує поляків). Яка шкода, що Україна не готова брати уроки в польського вчителя»¹⁴.*

«Але у нас немає головного – святого патріотизму, який консолідує поляків», – ця фраза, мабуть, найповніше передає Стусове бачення ситуації в Україні. Та водночас це прояв туги за подоланням страху й маразму серед краян. А може, мрія мати на своєму боці тисячі, а не лише кільканадцять чи кілька десятків готових на все соратників: «З огляду на польські події ще примітивніші стали вади Гельсінського руху – боягузливо-респектабельного. Коли б це був масовий рух народної ініціативи, з широкою програмою соціальних і політичних вимог,

14 З таборового зошита [в:] Василь Стус. Твори у чотирьох томах. – Т. 4. – С. 500.

коли б це був рух із задумом майбутньої влади – тоді він мав би якісь надії на успіх. А так – Гельсінський рух схожий на немовля, що збирається говорити басом»¹⁵. Стус також чудово усвідомлює, яке величезне значення мають події в Польщі для всього тоталітарного світу: «Польща робить епоху в тоталітарному світі і готує його крах. Але чи стане польський приклад і нашим – ось питання. Польща підпалювала Росію ціле 19 ст., тепер вона продовжує свою спробу. Зичу найкращої долі для польських інсургентів, сподіваюся, що поліційний режим 13 грудня не задушить святого полум'я свободи. Надіюся, що в підневільних [Москві] країнах знайдуться сили, що підтримають визвольну місію польських волонтерів свободи»¹⁶. Все це підводить Стуса до такого твердження: «Я захоплений польськими звитяжцями духу і шкодую, що я не поляк»¹⁷. Очевидно, що цю фразу в жодному разі не можна прочитувати буквально, нібито Стус справді хотів бути поляком. Правильніше було б розуміти цю заяву як мрію про ту мить, коли українці відчують «святий патріотизм», притаманний, як убачає Стус, полякам.

Історія Василя Стуса як людини не має щасливого кінця. Він помер, а по суті, був закатований, 4 вересня 1985 року в карцері табору суворого режиму в Кучіно на Уралі. У Радянському Союзі тріумфувала горбачовська перебудова. Більшість табірних товаришів поета саме поверталися в Україну. За три роки після його смерті в Україні відбулися перші великі демонстрації визвольного руху. А ще через три Україна здобула незалежність. Передчасна смерть Стуса в зіставленні з цими факта-

15 З таборового зошита [в:] Василь Стус. Твори у чотирьох томах. – Т. 4. – С. 501.

16 Там само.

17 Там само.

ми видається ще абсурднішою. Еміграційний український літературознавець Марко Царинник, намагаючись відповісти на питання, чому загинув Стус, дійшов висновку, що причини дві: по-перше, влада не могла пробачити людині, яка закликала інших до повстання проти тиранії; по-друге, Стус – це поет, який був надзвичайно відданий своєму народові (*«За мною стояла Україна, мій пригноблений народ, честь якого я мушу захищати аж до смерті»*) і тому цілковито байдужий до будь-яких партійно-ідеологічних замовлень, ні першого, ні другого тоталітарна система пробачити не могла.

Зате історія Стуса як поета має набагато краще завершення. У «Майстрі і Маргариті» Воланд говорить Майстрові, що рукописи не горять. Велика література залишається. Тож у різних схованках збереглась і поезія Стуса. В Україні поволі триває видання повної збірки його творів.

Стус колись написав, що творчість – це лише гримаса власного болю. У поезії, яку він нам залишив, майбутні читачі завжди віднаходять його біль, самотність, розпач, красу й героїзм.

У тексті використано такі праці:

- Стус Василь. Свіча в свічаді. – Сучасність, 1986;
- Стус Василь. Поезії. – Київ, 1990;
- Стус Василь. Під тягарем хреста. – Київ, 1991;
- Стус Василь. Твори у чотирьох томах. – Львів, 1994. – Т. 4;
- Погром в Україні 1971 – 1979. – Сучасність, 1980;
- Українське слово. Хрестоматія української літератури та літературної критики XX століття. – Київ, 1994. – Т. 3;
- Зустрічі. – 1995, № 9.

Маринович

Одним з перших спогадів, чи радше вражень дитинства, Мирослава Мариновича, який з'явився на світ 1949 року, було почуття голоду. Смажена картопля в неділю – то було справжнє свято. Якось батькові вдалося роздобути теля, котре, щоб нагодувати родину, довелося забити. Страта теляти, яке було таке гарне й лагідне, стало для Мирослава страшним шоком, справжнім кінцем світу. Досі пам'ятає, як тоді плакав... З госпоною діда, православного священика зі Стебника, що біля Дрогобича, пов'язані приємні спогади: пес Карусь, запах помідорів з дідового городу (за тими помідорами з часів дитинства тужить досі), миття посуду. Тоді він дуже часто мив посуд і любив це робити, та й досі любить. *«Насправді мені подобається, – додає, – не стільки саме миття посуду, скільки оте враження чистоти після миття. Щось роблю і одразу бачу результат»*. Про його вподобання мити посуд знали всі, дідова служниця охоче поступалася йому місцем біля мийки.

Дідусь був для Мирослава людиною особливою. Малий хлопець дуже любив і поважав його (успадкувавши, як сам казав, ці почуття від матері). Тоді малюк не усвідомлював, наскільки драматичною й неоднозначною була дідова біографія. Йосиф Маринович став греко-католицьким священиком 1907 року. Посвячення, скоріш за все, він прийняв з рук греко-католицького єпископа перемишльського Йосафата Коциловського. Одразу після Другої світової війни комуністи оголосили про ліквідацію греко-католицької церкви. Головним втілювачем їхніх планів був священик Гавриїл Костельник, який очолив Ініціативну групу задля об'єднання греко-католи-

цької церкви з православною. Досі тривають полеміки: чи Костельник намагався в такий спосіб урятувати хоч дещо з основ греко-католицизму, чи був лише заляканим кар'єристом (двоє його синів служили в СС «Галичина», а таких речей радянська влада не пропускала безкарно), який намагався використати принагідну кон'юнктуру в приватних цілях. У документах КГБ, опублікованих 2005 року, Костельник постає як дуже цілеспрямований священнослужитель, переконаний, що в нього стане снаги об'єднати українські церкви і, звичайно, пізніше очолити єдину східну українську церкву. Задля втілення цієї мети він був готовий до повної співпраці з радянською владою. Саме очолювана ним Ініціативна група формально організувала 1946 року так званий Львівський собор, який офіційно «скасував» Берестейську унію й проголосив «возз'єднання» греко-католицької церкви з православною. У ньому взяло участь 216 священників, які піддалися на вмовляння або шантаж. Жоден з греко-католицьких єпископів, сотні священників і ченців не визнали рішень Львівського собору. І заплатили за це дуже високу ціну. Всіх єпископів і непокірних священників було заарештовано й заслано до таборів. Багато з них уже ніколи не повернулися до України. До складу членів Ініціативної групи входив також отець Йосиф Маринович. Не відомо, коли він прийняв рішення про приєднання до неї. Відомо, що 1945 року, як багато інших греко-католицьких священників, він був заарештований і якийсь час сидів у в'язниці. Своїм близьким пізніше пояснював: принаймні частина членів Ініціативної групи вважала, що потрібно рятувати те, що ще можна врятувати, що всі не можуть іти до Сибіру, що не можна лишати паству напризволяще.

Про долю свого діда Мирослав довідувався поступово, з розмов дорослих. Спочатку про те, що дідусь був священиком і що у зв'язку з цим про деякі речі не можна говорити (наприклад, про те, що він когось обвінчав). Потім стало відомо про ув'язнення сусіда – ксьондза Граба (який пройшов табори) і врешті-решт самого діда. Потім з'явилась Москва, а точніше те, що після 1946 року дід разом з єпископом Мельником (членом Ініціативної групи, який щойно був висвячений на єпископа) мусив поїхати в Москву. Дід захворів – і в Москву поїхав хтось інший. Хвороба врятувала йому життя, бо на зворотному шляху всю делегацію отруїли. Якоїсь миті Мирослав збагнув, що навколо особи діда витає якась непрозорість, якась суперечність. Однак уся родина вслід за дідом перейшла в православ'я. Не тому, що ігнорувала греко-католицизм, а оскільки, як тоді казали, «так треба». Те, що малий Мирослав бачив щодня, це шанобливість, з якою до отця Йосифа ставилися прочани. Сьогодні він стримується від поверхових звинувачень:

«Я не хочу бути суддею свого діда. Як особа, як пастир він залишається для мене авторитетом. Я не знаю, чи був би мудрішим на його місці. Я дуже шаную тих єпископів і священиків, які пройшли табори, і розумію, що з їхнього погляду поведінка діда була не найкращою, але вважаю, що справедливую оцінку його поведінки і йому подібних можна буде дати лише за якийсь час, коли підуть з життя всі учасники тих подій. Сьогодні, коли ще живі священики, які служили підпільно, попри заборони, складно здобутися на об'єктивну оцінку».

Мирослав не сумнівається в тому, що членство в Ініціативній групі було для отця Йосифа драматичним рішенням. Одного разу, вже юнаком, Мирослав дивився радянський пропагандистський фільм про ліквіда-

цію греко-католицької церкви. Там були також епізоди з Львівського собору. Якоїсь миті він угледів свого дідуся. Той сидів у першому ряду, заклавши ногу на ногу, весь напружений, із застиглим на обличчі виразом злості та гніву. А може, це був лише розпач людей, які почували свою приреченість? Йосиф Маринович, очевидно, справді був добрим пастирем, бо в 90-ті роки, коли парафію у Стебнику повернули греко-католицькій церкві, люди не дозволили зняти таблички з його прізвищем, яка висіла в храмі.

Дідусь, завжди оточений любов'ю та повагою, прищепив онукові шанобливе ставлення до духовного сану, але не вплинув у той час на його ставлення до релігії. Молодий Мирослав простував тоді шляхом своїх атеїстичних однолітків. Євангельські істини не надто його переймали. «Підстав ліву щоку – навіщо? Що за дурниці!» Віра прийшла до нього значно пізніше – за ґратами. У його перекритті, напевно, відіграло свою роль ще й те, що, можливо, сам того не усвідомлюючи, Мирослав завдяки отцю Йосифові шанував не лише духовних людей, а й загалом вірян.

Атмосфера, в якій зростав Мирослав, була характерною для більшості галицьких родин. Його батьки були українськими патріотами. Вдома при нагоді «тишкомнишком» співали стрілецьких пісень, тобто Січових стрільців, збройного формування, яке після Першої світової війни намагалося вибороти для України незалежність. Що таємничіше й тривожніше їх співали, то більше це приваблювало юнака. Трохи пізніше мама навчала його гімну «Ще не вмерла Україна». Трохи розмовляли про історію, про те, як до Галичини прийшли «совети» 1939-го і пізніше, 1944 року. У родинній пам'яті це поставало як два світи. 1939 року переважала зацікавленість.

За винятком москвофілів (був один такий у материному селі), ніхто на «советів» не чекав, але коли вже прийшли, то люди приглядалися до них із зацікавленням, а може, навіть із симпатією. Якщо й виникала симпатія, то джерелом її була пам'ять про конфлікти місцевого українського населення з поляками: то не дозволяли співати українських патріотичних пісень біля могили Української галицької армії (УГА), то розганяли якісь національні святкування. Пам'ять про ці сутички жила роками. Прихід «советів» обіцяв якусь новизну. Щоправда, доходили й вісті про те, що коїться по той бік Збруча, про репресії й голодомор, але людям не хотілося в це вірити. Вони сподівалися, що це неправда. А потім почався радянський порядок: повселюдна скупівля товарів, огульні доноси, масові арешти, страх. Коли «совєти» прийшли вдруге, вже ніхто не сумнівався в тому, що буде далі. Люди боялися, молоді хлопці йшли до лісу.

Для молодого Мирослава Польща та поляки були вже історією. Правда, в дідовому Стебнику ще траплялися поляки, але це були поодинокі випадки. Поляки вже не були буденністю, радше – екзотикою. Не так, як за батьківських часів. Для того покоління Польща була державою, яка всіляко обмежувала українське національне життя. Напевно, вагомим фактом у родинних спогадах було й те, що до війни дід Мирослава отець Йосиф мав якісь проблеми з францисканцями. Як і навколо чого – точно не відомо, проте родинна традиція зберегла пам'ять про ті конфлікти. Взагалі в Галичині панувало досить поширене переконання, що українці навчилися націоналізму в поляків. У боротьбі з поляками за збереження власної незалежності українці, можливо, підсвідомо повторювали польські моделі поведінки. Поляки створювали свої військові організації, тут же українці заснували у від-

повідь свою «Січ». Створюючи свої інститути національного життя, українці досхочу перебирали польські зразки. «У цьому сенсі, – казав Маринович, – саме поляки зробили з українців патріотів». Ставлення до Польщі було дещо двозначне: з одного боку, давався взнаки конфлікт на ідеологічному ґрунті, з другого ж – було нормальне щоденне співжиття, і навіть мішані шлюби. Їх зафіксовано і в родоводі Мариновича. Полькою була мати отця Йосифа. Від її імені – Марина – походить прізвище Мариновичів (раніше дід мав прізвище Фурлаї, однак перед висвяченням, з огляду на свою духовну працю, він вирішив взяти собі достойніше прізвище). Змішаний шлюб прадіда й прабаби був не єдиним у родині Мариновичів. Такі випадки були досить часті. У мішаних родинях, звичайно, не йшлося про якісь антипольські настрої. Але Мирослав пам'ятає також і одну свою тітку, яка ще в 70-ті роки впевнено заявляла, що менше зло в Україні – «совети», а не поляки. Якщо так по-справжньому задуматися, то в рідному домі Мирославі було прищеплено пересторогу й певну недовіру до поляків (зрештою, досить поширене серед галицьких українців почуття).

Навчання в початковій школі – часи відносної безтурботності, коли ідеологічні елементи, хоч і контрастували з родинним життям, але водночас якось паралельно співіснували з ним. Спільне колядування на Різдво, бігання до церкви на Великдень (переконавшись, що вчителі, які записували «дітей-правопорушників», уже пішли), а водночас – десь до восьмого класу – комсомольська діяльність. Тут Мирослав зробив «кар'єру» – став комсоргом. І сталося це якось само собою. Комуністична система цінностей здавалася привабливою, ну, можливо, не всі її представники були порядними, але власне вартості не були негативними. З одного боку, «Ще не вмерла

Україна» й український патріотизм, а з іншого – сумніви: може, комунізм і справді провіщає настання якогось кращого світу? Одне слово, каша. Принаймні таким це видається з теперішньої перспективи. Мирослав певен, що був щирим і тоді, коли стиха наспівував український гімн, і тоді, коли на комсомольському засіданні переконано стверджував, що не потрібно силою тягнути людей до організації: *«Нехай їх буде менше, але хай будуть найкращі»*. Всемогутню пропаганду він сприймав як облуду, проте і в ній, як йому здавалося, убачав цінні елементи. Любов до простих людей, пролетаріату – чому б і ні? З комсомольськими ілюзіями він назавжди розпрощався лише в інституті.

Рішення навчатися в політехнічному інституті, попри свої гуманітарні обдарування, Мирослав прийняв виважено. Вивчення історії на зламі 60 – 70-х років означало приреченість на безкінечну «ідеологічну обробку». І таки остаточно переважити шальки терезів допомогла сестра Надійка, яка навчалася в педагогічному. Переконала брата, що бідною вчителькою буде саме вона, а він уже має подумати про щось інше. Неабияку роль відіграло й те, що технічні факультети вважали острівцями свободи. Адже, як не крути, а електрони рухаються своїми орбітами не тому, що так хоче партія, а позаяк такий закон фізики. Сестрині поради впали в придатний ґрунт ще й через те, що, закінчуючи школу, молодий Маринович не мав якихось чітко визначених зацікавлень. Його приваблювали іноземні мови, але водночас й історія, географія, фізика та хімія. Тож досить безболісно він обрав фізику. Хотів навчатися в омріяному Києві. Поїхав, але до вишу не вступив, бо розмовляв українською, а в ті часи прихильніше ставились до російськомовних абітурієнтів. Маринович відповідав українською не випадково. Це був

уже свідомий і продуманий захист «свого». Виїжджаючи з Дрогобича, він чудово усвідомлював, що українська розмовна мова може додати йому проблем, але вирішив твердо стояти на своєму. Подруга, яка разом з ним вирушила до Києва, складала іспити російською і вступила. Той іспит він запам'ятав на все життя. Від початку Мирослав відповідає на питання українською, екзамінатор намагається «перемкнути» його на російську, але той провадить далі українською. У результаті Мирослав, який закінчив школу із золотою медаллю, дістав на іспиті трійку, а з письмової математики – четвірку, і було ясно, як Божий день, що вступити шансів немає. Тож хлопець забрав документи й повернувся додому. А позаяк він і досі був комсоргом, йому запропонували роботу в міському комітеті комсомолу, а точніше, організація направила його працювати й виконувати функції секретаря комітету на фабриці, де виготовляли свердла. І саме там, під час обміну комсомольських посвідчень, переконував, що немає сенсу силою затягувати людей до організації, краще, щоб їх було менше, але щоб були ідейними. Пропрацювавши там рік, Мирослав позбувся ілюзій щодо ідейності комсомолу. Вся структура організації здавалась йому гнилою: він бачив корупцію, дволикість активістів, які публічно говорили одне, а поміж собою – інше. Словом, наближення до суті комуністичного апарату закінчилось для нього великим розчаруванням – розчаруванням ідеаліста.

За рік Мирослав без жалю полишив роботу в комсомолі й без проблем вступив на електрофізичний факультет Львівського політехнічного інституту. Навчався добре, хоча й не був інженером за покликанням. Однак з перспективи кількох десятиліть Мирослав не шкодує, що зробив такий вибір. Точні науки навчили його дисциплі-

нованості мислення, не притаманного гуманітаріям підходу до розв'язання проблем, на все життя ввели до його словника специфічну лексику (з якою без особливого успіху намагається боротися постійний читач його текстів – Михайлина Коцюбинська). А передусім навчили його розглядати народ і суспільство як своєрідну систему. Відточили вміння дивитися на суспільні процеси немовби збоку і пояснювати їх відповідно до законів, які керують цією системою. З ним навчалися досить різні люди. Його факультет вважали престижним, тому з ним навчалася багато вихідців з російськомовної львівської еліти, але в гуртожитку були й хлопці з Карпат, дуже патріотично налаштовані. З ними Мирослав легко знайшов спільну мову, бо їх об'єднувало шанобливе ставлення до українських національних цінностей. Присутність російськомовних колег навчила його шанувати й своєрідність інших. Попри відмінності, якихось серйозних конфліктів на їхньому курсі не траплялося, хоч і виникали певні сутички.

Спочатку навчання йшло без особливих проблем, і не відомо, як би склалася подальша доля Мирослава, коли б не події, що сталися на третьому курсі, а це був 1970 рік. Якось його викликали до 1-го відділу інституту (за цією безбарвною назвою був прихований вишівський підрозділ КГБ). Кагебіст, що чекав на нього, розпочав розмову реплікою:

– Відрахуємо Вас з політехнічного!

Молодий адепт інженерних наук зблід. Він зовсім не розумів, у чому річ. Кагебіст переходить у наступ:

– Ви займаєтеся антирадянською пропагандою й агітацією!

– Я?! Як це?!

У ході подальшої розмови з'ясувалося, що один з гуртожицьких приятелів Мариновича співпрацював з «органами» і передавав до КГБ всі розмови студентів. Таким чином туди потрапила інформація, як Мирослав говорив, що Київ – то не українська столиця, бо там не розмовляють українською. Передали й відголоски прикрого випадку з єдиним на курсі Мирослава членом комуністичної партії. Коли вплигло, що він украв курсову роботу в свого колеги, Мирослав сказав щось на кшталт: «Ну от: комуніст і краде». З цієї злощасної репліки зіпили «наклеп» на комуністичну партію і «націоналістичне» висловлювання. Під кінець кагебіст підсумував, що в Мариновича є вибір: відрахування з вишу або доноси на колег. Благання студента, що він ще не готовий до такої місії, що не в змозі цього робити, не зарадили. Кагебіст не вперше мав справу з такими хлопцями: *«Не в змозі? Нічого страшного! Приходь завтра, післязавтра – поговоримо»*. Так розпочалась ціла низка зустрічей Мирослава з функціонерами КГБ. На щастя, він протверзів уже після першого виклику туди. Повернувшись до гуртожитку, заскочив у кімнаті своїх сусідів за пляшкою вина, відомого біоміцину (скорочення від «біле міцне»), які «плювали» – та ще й як! – на Брежнева. *«Я сів на ліжку, – пригадує Маринович, – і подумав: і що? Я повинен на них донести? Дякувати Богові, що все трапилося так, а не інакше, бо, можливо, якби це сталося двома-трьома днями пізніше, я відреагував би по-іншому. А так я одразу зіткнувся з тим, що мене могло б чекати в майбутньому»*. Якийсь час слухав друзів, а потім зважився сказати: *«Хлопці, будь ласка, не говоріть сьогодні про мене про політику. Я саме з КГБ повернувся (я сказав про це, хоча й обіцяв не розголошувати факт зустрічі), вони підмовляють мене інформувати їх про всі наші розмови. Я не знаю,*

чим це скінчиться, але краще нічого «трефного» при мені не казати. Не хочеться гріх на душі носити». Товариство на мить остовпіло, а потім почалися жарти й репліки у стилі: «Та що ти, облиш!» Наступних кілька місяців були найважчими в житті Мариновича. Це був період боротьби з власною слабкістю та з кагебістами. Виклики до КГБ, нескінченне повторення тих же фраз, на зразок «нічого не знаю», «нічого не чув». Словом, удавання божевільного (що, зрештою, радили йому й родичі). В міру того, як переслідування з боку КГБ тривало, в Мирославові наростав спротив. Якогось дня зібрався з силами й сказав, що доносити не буде. Негайно був покараний. Це було перше попередження: його не допущено до занять на військовій кафедрі. А це означало, що після закінчення навчання піде призваним на службу до збройних сил не як офіцер, а як рядовий. А долі рядового в радянській армії не позаздриш.

На п'ятому курсі виявилось, що КГБ мало щодо Мариновича серйозніші плани, аніж перетворення його на звичайного «донощика» (що це правда, він остаточно переконався через кілька років по закінченні політехніки, коли був заарештований). Тож виявилось, що кагебісти, з огляду на його родовід (дідусь – священик, який перейшов у православ'я, частина родини – за кордоном, мовні здібності), хотіли зробити з нього агента, який діяв би в українських еміграційних колах. Щоб переконатися, чи можна йому довіряти й запропонувати настільки «відповідальне» завдання, вирішили перевірити його на вірність радянській вітчизні – звідси й пропозиція доносити на друзів. Словом, вони були зацікавлені, щоб хлопець перетнув певну межу. До п'ятого курсу Мирослав цієї межі не переступив. Наприкінці п'ятого курсу його черговий раз викликали до КГБ. Проте цьо-

го разу викликали вже зовсім іншу людину. За цей час Маринович познайомився з представниками молодшої київської інтелігенції, які були опозиційно налаштовані до панівного режиму, а найбільше заприятелював з Миколою Матусевичем (їхні шляхи діаметрально розійшлися лише в 90-ті роки, коли Матусевич з колишнього захисника прав людини перетворився на автора антисемітських публікацій, що виходили під патронатом одіозної Міжрегіональної академії управління персоналом [МАУП]). Функціонер, який з ним тоді розмовляв, розпочав з критики свого попередника («з Вами неправильно працювали»), після чого виклав свою пропозицію: якщо Маринович згодиться на співпрацю, отримає квартиру у Львові, посаду в політехнічному інституті, і «перед ним відкриваються великі можливості». Відповідь Мирослава була однозначна: ні!

Після інституту почав працювати перекладачем з англійської на одному із заводів Івано-Франківська, але справжнє його життя було пов'язане з Києвом. Роман з Києвом почався випадково. Ще за студентських часів Мирослав поїхав до Києва провідати подругу, яку після закінчення архітектурного факультету у Львові направили на роботу до столиці України. Там вона досить швидко увійшла до кола людей, які співали в хорі «Гомін» на чолі з легендарним Леопольдом Ященком. Подруга, захоплена від своїх нових знайомих, запросила Мариновича приїхати на травневі свята до Києва. Маринович поїхав, захопився хором, а передусім заприятелював зі згаданим уже Миколою Матусевичем. Хористи показали йому інший вимір українського життя. Для нього вони були справжніми відважними українцями. Він тут же «зненавидів» обережних галичан.

1973 року Мирослава послали у відрядження до Києва саме 22 травня. Для українців це особливий день, коли прах національного пророка Тараса Шевченка було перевезено з Петербурга і перепоховано на батьківщини. КГБ святкування цієї дати вважало проявом націоналізму. І навіть покладання цього дня квітів до пам'ятника українському поетові вважали злочином. Маринович і його київські друзі – Микола Матусевич і Наталя Яковенко (тепер одна з найвизначніших українських істориків) – вирішили піти до пам'ятника, але не ввечері, коли міліція практично нікого не підпускала до пам'ятника, а вранці. Купили квіти, пішли. Поклавши квіти, майже фізично відчували на собі погляди шпиків (хоч на перший погляд нікого навколо не було), по тому кожен з них пішов своєю дорогою: Наталя та Микола – на роботу, а Мирослав – до аеропорту «Жуляни», щоб купити зворотний квиток до Івано-Франківська. Він ще не встиг підійти до каси, як його оточила міліція. У відділку одне з перших запитань було: з якою метою пішов до пам'ятника Шевченкові? Цього разу закінчилося допитом. Проте його прізвище зафіксували «де потрібно», а на прощання попередили, що про затримання повідомлять на місце роботи. За кілька днів після повернення з Києва Мирослава викликали до КГБ (відділ на заводі), де з ним провели останню попереджувальну розмову:

– Забагато собі дозволяєте! Пам'ятайте, хто не з нами, той проти нас!

Маринович донині пам'ятає свою відповідь:

– Добре, тоді я буду проти Вас!

З того часу, якщо траплялися розмови з кагебістами (в армії, чи коли переїхав у Київ), то це вже були не милі бесіди. Це були розмови ворогів. Кагебісти вига-

дували різні способи, аби заманити на такі розмови. Наприклад, одного разу, коли Мирослав нервово розшукував Матусевича (котрого, як з'ясувалося пізніше, КГБ затримало на 15 діб) і почав зупиняти таксі, щоб дістатися до якогось віддаленого місця, під'їхала й зупинилась приватна автівка (звичай, якого не знають у Варшаві, а в Києві дуже популярний донині), в яку Мирослав з полегшенням сів і майже одразу зрозумів, що «попався». Засміявся. Водій не міг збагнути, чому його пасажир сміється: «Ви ще не знаєте, куди сіли». Мирослав знав. Цього разу «курс» закінчився в готелі «Україна», де з ним нібито намагалися провести бесіду. Але це була якась дивна розмова, власне кажучи, ні про що. Насправді подбали лише про те, щоб Мирослав якомога пізніше дізнався про арешт приятеля.

В Івано-Франківську Мирослав пропрацював менше року, після чого пішов до армії (його керівниці, росіянки за походженням, яка з останніх сил намагалася вберегти його від армії, одного разу прямо сказали, щоб трималася від цього подалі, бо це справа КГБ). В армії Мирославові велося нелегко, але він не може сказати, що його якось особливо муштрували. По закінченні військової служби він повернувся до Івано-Франківська, де відповідно до законодавства його мали прийняти на попереднє місце роботи. Проте виявилось, що на заводі місця для нього немає. Йому запропонували іншу роботу, знаючи наперед, що Мирослав на неї не згодиться. В тім формальностей було дотримано – Маринович сам відмовився від роботи. Ті перші місяці після армії були для Мирослава дуже важкими. До проблем із роботою додалися родинні негаразди. На щастя, між ним і Матусевичем тіснішали дружні зв'язки, і під його впливом Мирослав переїхав у Київ. Там проблеми з роботою набули драматичних

вимірів. Де тільки він намагався влаштуватися: або не було місця, або за кілька днів його звільняли. Протягом кількох місяців він узагалі не міг знайти собі роботи. Спочатку жив у Миколи Матусевича у Василькові під Києвом, пізніше – у його сестри в місті. Це було неза-тишне життя кочівника: постійно в чужих, без засобів до існування. Мама журилася й надсилала йому передачі з Дрогобича. Нарешті завдяки протекції матері Олі Гейко (сама Оля згодом стала дружиною Матусевича і розді-лила з ним його дисидентську долю – 6 років провела в таборах) Мирослав став технічним редактором журна-лу «Початкова школа». Невдовзі після його влаштуван-ня до редакції прийшла «відповідна» інформація з КГБ. Головний редактор запанікувала. Не могла пробачи-ти Гейко, що та «підсунула» їй в редакцію «бандерівця». Звільнила Мариновича при першій-ліпшій нагоді, це було нескладно, адже працював він на умовах тимчасо-вої трудової угоди – заміщав жінку, яка народила дитину. Яскравості ситуації додавав той факт, що, аби звільнити Мариновича, ту жінку примусили одразу ж після поло-гів з'явитися на один день на роботу. Та прийшла, фор-мальних вимог було дотримано, а Мирослав знову ли-шився без роботи. Наступне місце знайшов у Товаристві любителів книг. Він так сподобався секретареві партко-му, що той через два дні запропонував йому вступити до партії. «Не будь дурним, – казав, – членство в партії дасть тобі багато привілеїв». Коли ж за кілька днів КГБ повідомило секретареві, з ким в особі Мариновича він має справу, то уникав його, як біс свяченої води. Після Товариства любителів книг було видавництво «Техніка». Влаштуватися сюди вдалося завдяки тому, що у відділі кадрів він розмовляв російською. Коли ж його прийня-ли на ставку, почав говорити українською, викликаючи

загальне обурення. Однак формально все було в порядку, хоча й сюди – Мирослав був упевнений – дійшла характеристика на нього з КГБ. Коли в листопаді 1976 року Маринович вступив до Української гелісінської групи (в «Техніці» працював з серпня чи вересня того року), кагебісти стежили за кожним його кроком. Проте на роботі нібито все було гаразд, про його членство в цій «антирадянській» організації ніхто не згадав ані словом. Перед новорічними святами Мирослава викликав директор видавництва й почав розповідати, який він задоволений його працею. Директор був настільки задоволений, що вирішив підвищити його, перевівши з технічної редакції до літературної, щоб Мирослав задля цього повинен написати заяву про звільнення з посади технічного редактора. Мирославі стало зрозуміло, що вкотре він змушений буде попроситися з роботою. Звичайно, міг боротися за те, щоб його залишили на роботі, змушуючи директора шукати іншого способу його позбутися, але не мав сили. За порадою директора написав одну заяву про звільнення з посади технічного редактора і другу – про прийняття на посаду літературного редактора. Після зимових свят його припущення підтвердились: заяву про звільнення було прийнято, а про прийняття на роботу – відхилено. Вже після звільнення він отримав у видавництві чималу премію, – це була своєрідна подяка від директора за те, що Мирослав при звільненні не створював йому зайвих проблем. Протягом трьох місяців після цього Мирослав знову був безробітним. У квітні 1977 року знайшов пропозицію працевлаштування в «Київміськдовідці». Потрібні були розклеювачі афіш. На співбесіду туди він прийшов з усіма документами. Побачивши диплом вищу, жінка з відділу кадрів сторопіла: людина з вищою освітою хоче розклеювати

афіші? Аби в майбутньому уникнути зайвих проблем, Маринович запропонував їй: «Я зараз вийду, а Ви, будь ласка, зателефонуйте до КГБ і запитайте, чи можу я працювати розклеювачем афіш? Якщо згодяться, я працюватиму, якщо ж ні – то навіть не будемо розпочинати процедури працевлаштування».

Найдивніше в цьому всьому було те, що жінка без жодних дзвінків у КГБ вирішила одразу ж взяти його на роботу. Два дні він навчався своєму новому фахові. На третій день – це була субота 23 квітня 1977 року – коли мав почати розклеювати самостійно, рано-вранці Мирослава Мариновича заарештовували.

Попри перипетії буднів, Маринович не збайдужів до різних українських «акцій». Одного разу львівський театр приїхав до Києва з виставою «Марія Заньковецька». Марія Заньковецька – блискуча українська актриса зламку XIX і XX століть – одна з головних постатей періоду становлення українського театру. Хоч її запрошували грати до Москви й Петербурга, вона залишилась вірною своєму українському глядачеві. Вистава була відома як патріотична. Публіка дуже жваво відгукувалась на всі репліки, які так чи інакше натякали на політичні процеси. Коли, наприклад, зі сцени лунали слова: те, що в Москві народжується бунтом, в Україні перетворюється на повстання, – зал заливала хвиля оплесків. Саме на цьому спектаклі Мирослав зі своїм приятелем Миколою Матусевичем вирішили влаштувати невеличку демонстрацію. На виставу прийшли один у блакитній, другий – у жовтій сорочках, утворюючи в парі живий український національний прапор. Коли вистава скінчилася й ущухли оплески, вони вийшли на сцену з квітами подякувати акторам, а насправді – аби якнайдовше продемонстру-

вати свій національний український прапор. Принаймні частина публіки розшифрувала їхній намір.

Іншого разу, також з Миколою, організували на Івана Купала виїзд до одного села під Києвом. У переддень їхнього приїзду все село підняли на ноги й закликали до пильності. Кагебісти попередили місцевих, що завтра до них приїдуть «бандерівці» і можуть статися трагічні речі. Коли кияни з'явилися там, на сільських вуличках не видно було живої душі. Усі селяни позамикалися по хатах. Кияни пройшли селом, співаючи народних пісень, а потім неподалік над річкою розпочали гуляння. Перші місцеві жителі зважилися підійти до приїжджих, лише коли вже сутеніло, але по закінченні свята більшість місцевих жителів вже була над річкою.

Поворотним моментом у житті Мирослава стала, напевно, одна випадкова зустріч на вулиці. Це трапилося одразу після «жовтневих свят» (йдеться, звичайно ж, про святкування річниці жовтневої революції) 1976 року, отже, в першій половині листопада. Разом з Миколою Матусевичем на Хрещатику зустріли Оксану Мешко (тоді, як говорив Маринович, всі українці в Києві трималися разом), яка сказала їм, що в Києві от-от має бути створена Гельсінська Група, яку організовує відомий письменник Микола Руденко (в минулому – секретар Спілки письменників України – посада, яка забезпечувала йому дуже високу позицію в ієрархії радянської номенклатури). Вона запропонувала їм долучитися до Групи. На цьому й розпрощалися. Друзі задумались над своїми подальшими кроками. Для них було зрозуміло, що членство в Гельсінській Групі рано чи пізно закінчиться арештом. Це була перспектива не з приємних, але водночас відхилити її означало б втратити повагу до самих себе. Вирішили вступити до Групи. Наступного дня пої-

хали побесідувати з Миколою Руденком до Кончі-Заспи, де той мешкав. Все йшло добре. Розмова відбулась вдала, вони підписали статутну декларацію, за кілька днів про них говорили на хвилі української «Свободи» (відповідник польського радіо «Вільна Європа»). Наступного дня після програми на «Свободі», коли на світанку Мирослав йшов на роботу, перед будинком, де він ночував, вже стояла машина КГБ. Коли ті, хто був у машині, побачили його, ввімкнули рефлектори. У світлі цих рефлекторів Мирослав ішов уперед, а машина давала повільний задній хід. Відтоді кагебісти вели за ним неперервне стеження. До того ж протягом першого місяця робили це демонстративно, аби він ні на мить не забував про їхнє існування. За місяць утихомирилось. Кагебісти почали виконувати свою роботу потайки. Перший період членства в Групі – це зустрічі з Левком Лук'яненком, який уже тоді був легендою, адже на своєму першому процесі дістав смертельний вирок, який лише за місяць було замінено на 25 років таборів, та з відомим письменником-фантастом Олесем Бердником (після арештів та приречення всіх членів Групи на довгі роки таборів він був єдиним, хто «визнав свої помилки»).

5 лютого 1977 року на одній з вулиць у центрі Києва Мирослава разом з нерозлучним другом Миколою Матусевичем затримав КГБ. У міському управлінні КГБ на вул. Рози Люксембург (тепер вулиця Шовковична) їх попередили: якщо вони не припинять своєї діяльності в Гельсінській групі, будуть заарештовані. Друзі ще не знали, що поки їх тримали в КГБ, заарештували Миколу Руденка та Олексу Тихого. Попри погрози, вони не припинили своєї діяльності. Матусевич їздив у Москву зустрічатися з проф. Юрієм Орловим, керівником Московської гельсінської групи, якому передавали

всі матеріали Української гельсінської групи, а він переправляв їх далі на Захід. Мирослав контактував також з генералом Петром Григоренком (генерал був членом не лише Московської, а й Української гельсінської групи), який також жив у Москві, і за його рекомендацією – з Ніною Строкатою, яка тоді мешкала в містечку Тарусі неподалік Серпухова.

Коли він уперше зайшов до Строкатої, в неї був Конрад Любарський. Вони проговорили допізна. Господарі спочатку уважно приглядалися до нього, а коли бесіда добігала кінця, сповнені довіри, сказали, що київські дисиденти з кіл Миколи Руденка попередили їх, що до них приїде агент КГБ. Це був час, коли агентоманія в київській Групі набула дивовижних розмірів. Руденко був цілком певен, що Микола та Мирослав – агенти КГБ. Він сказав їм це особисто і попередив, що хоча й не вилучить їх з Групи, але всіх, з ким вони зустрічатимуться, попереджатиме про свої підозри. Строката вважала, що вони повинні якось прояснити цю справу, адже в такій атмосфері не можливо довго працювати.

Причиною підозр Руденка була ось яка подія. Одразу після створення Групи Микола Матусевич дійшов висновку, що потрібно з'ясувати в Миколи Руденка, з ким він контактує в Москві у справах Гельсінської групи. *«Якщо, – стверджував Микола, – Руденка заарештують, то Українська гельсінська група буде позбавлена всього зв'язку із зовнішнім світом»*. Але оскільки Руденко ніколи не мав часу на довгі розмови, Мирослав, за порадою Раїси, його дружини, написав до нього листа з проханням назвати людей, з якими потрібно контактувати в Москві. І тут почалося! Отримавши листа, під час першої ж розмови Руденко люто накинувся на них. Мирослав благав Раїсу Руденко його підтримати, однак та сказала, що не

пригадує, щоб давала йому якісь поради. Бурхлива зустріч закінчилась заявою Руденка, що він, правда, з Групи їх не вилучить, але попереджатиме всіх про свої підозри.

На зворотному шляху від Строкатої на вокзалі в Серпухові Мирослава затримала міліція, звинувачуючи в нелегальній торгівлі золотом. Під час обшуку швидко знайшли документи Групи. На це лиш чекали кагебісти, які миттю прибули на місце затримання. Того разу Мирослава відпустили, проте цей інцидент був зафіксований у його документах як «злочин, вчинений на території Російської Федерації». Тому згодом, коли ухвалювали вирок, його засудили за статтею 62 Карного кодексу УРСР і статтею 70 Карного кодексу РРФСР.

Арешти Руденка та Тихого не змінили двозначного становища Миколи й Мирослава в Групі. Агентів КГБ вбачали в них дружина Руденка Раїса та Оксана Мешко. Прихильнішим був до них Олесь Бердник, який став їхнім найближчим партнером у Групі. Також підтримував з ними стосунки і Левко Лук'яненко, хоча від того було менше радості, бо мешкав він у Чернігові, за понад сто кілометрів від Києва.

1977 рік був ознаменований не лише проблемами в самій Гельсінській Групі, а й непересічною подією, яка сталася під час вшанування пам'яті Тараса Шевченка. На вечір, який відбувався в Київській філармонії, друзі пішли з ватагою знайомих дівчат (серед інших там були сестра Миколи Таміла Матусевич та Оля Гейко). Це був пік так званого брежньовського застою, тож нескладно було передбачити, що влада намагатиметься «подати» Шевченка у відповідній формі. Але те, що сталося, перевершило найгірші очікування. Доповідь, якою розпочався вечір, була цілковито присвячена тому, як сильно

Ленін любив вірші Шевченка, а коли жив у Кракові, то ходив на шевченківські вечори. Словом, головним героєм промовця був Ленін, а постать Шевченка становила для нього малоістотне тло. Концерт розпочався з пісень про партію. З творчості Шевченка для декламації було вибрано не його українські поезії, а фрагменти написаних російською щоденників. Вже до перерви стало зрозуміло, що вечір на честь українського пророка перетворюється на фарс. Під час перерви друзі вирішили зіпсувати організаторам добрий настрій. Друга частина вечора не надто відрізнялась від першої. Нарешті він добігає кінця, залунали оплески, люди не відпускають артистів зі сцени, бо чекають, як це було заведено, на шевченківський «Заповіт». Проте ніхто «Заповіту» не заспівав. Коли організатори оголосили, що вечір закінчено, Мирослав вибіг на сцену і запропонував, щоб всі присутні заспівали «Заповіт». Коли люди в перших рядах згідно закивали головами, Мирослав підійшов до рояля. Але заграти не встиг, бо з-за куліс підбігла якась жінка з персоналу, намагаючись йому завадити (на вухо засичала російською: *«Прекратите сейчас же!»*), – а, повернувшись до публіки, вже українською оголосила: *«Вечір закінчено!»*). Услід за нею вбіг якийсь чоловік з криком, що ніякої самодіяльності не буде, вечір закінчено. Розгублені люди стояли й спостерігали, що ж буде далі. У цю мить на сцену вибіг Микола Матусевич і гучно крикнув у зал:

– Люди, вам не соромно?

І сталося несподіване: увесь зал хором відповів: «Соромно», – і почав співати «Заповіт». Персонал філармонії зчинив крик: «Припинити!». Коли ж це не допомогло, почали для попередження вимикати і вмикати світло. А коли й це не подіяло, світло вимкнули зовсім. В цілковитій темряві «Заповіт» лунав ще зворушливі-

ше. Коли люди закінчили співати його, з'явилося світло. Жінки витирали сльози. Люди почали підходити до сміливців, щоб подякувати їм за почуття пережитого глибокого зворушення. Потім поволі почали розходитися. Гардероб був переповнений, тож Мирослав з товаришем вирішили зачекати, поки розійдеться черга. Вони забрали свої пальта останніми. Вийшовши, завмерли на місці: перед будинком філармонії півколом стояли люди, а в центрі цього півкола – автівка. Натовп мовчки стояв і чекав. Микола з Мирославом про всяк випадок вирішили не перевіряти, чи є в машині кагебісти, а повернули до найближчої станції метра. Живий ланцюг людей замкнувся навколо них. Лише на Хрещатику юрба, що їх оточувала, почала розходитися, а Мирослав з друзями звернув до пам'ятника Шевченкові. Того вечора ні з ким нічого лихого не сталося, але для Мирослава й Миколи було зрозуміло, що це їм так просто не минеться.

Перед самим арештом Мирослав з Миколою поїхали в Дрогобич. У Львові зустрілися з Атеною Пашко, яка контактувала з Миколою Горинем. Її Атена Пашко, і Михайло Горинь сказали їм, що Руденко перед своїм арештом поширював чутки про те, що вони – агенти КГБ. Атена, яка давно знала Мирослава, аніскільки не вірила в ці плітки, Михайло Горинь – так само. Причому Михайло вважав, що цю справу треба якось вирішити, бо Група так довго не протримається. Як виявилось згодом, у них уже майже не було часу, щоб що-небудь зробити. Під час перебування в Дрогобичі чоловіків ненадовго затримала місцева міліція, одночасно провівши обшук у рідному домі Мирослава. Для його мами це був шок.

Невдовзі після повернення до Києва 23 квітня 1977 року Миколу з Мирославом заарештували. Тієї ночі вони ночували в Тамілі, Миколиної сестри. Рано вранці

о 6.30 пролунав дзвінок у двері. На питання Таміли: «Хто там?» – чоловічий голос з-за дверей відповів: «Принесли телеграму». Коли сестра Матусевича відчинила двері, до її маленької однокімнатної квартири увірвалося, напевно, близько 20 осіб. Негайно розпочали обшук. Закінчивши, вся група поїхала до КГБ, прихопивши з собою Мирослава й Миколу. Їх замкнули в різних кімнатах. Приблизно за дві години з'явився слідчий з наказом про арешт. У голові Мирослава, – він пам'ятає це досі, – майнула думка: «Ага, ось як це виглядає!»

Допити пішли як по маслу. Маринович не заперечував, що він автор кількох документів Української гельсінської групи. Не заперечував, бо хотів таким чином наголосити, що Гельсінська група – це не нелегальна організація, участь у якій потрібно приховувати. На свій процес Мирослав і Микола чекали майже рік. А все через Конференцію безпеки та співпраці в Європі, яка відбувалась у Белграді (СРСР не хотів мати зайвих проблем з організаціями із захисту прав людини). У серпні 1977 року слідчий Мирослава сказав, що на певний час допити припиняються, і навіть натякнув, що процес узагалі може не відбутися. Слідчий не пояснив, у чому річ, але Мирослав, який отримував газети, і без нього знав, що невдовзі відбудеться конференція в Белграді. Вона розпочалась ранньої осені й тривала до кінця грудня. Ближче до завершення конференції було вже ясно, що Радянський Союз у результаті її роботи не матиме жодного негативного наслідку для своєї пропаганди, оскільки на нього тиснули лише Сполучені Штати, тоді як західноєвропейські держави зайняли позицію «реальної політики». Мирославові стало зрозуміло, що за такого стану справ кінець конференції означатиме поновлення слідства. Так воно й сталося. Відбулось іще кілька допитів, після

чого справу було передано до суду. Сам процес відбувся наприкінці березня наступного року (22 – 27.03.1978), традиційно його проводили за містом. Миколу Руденка, наприклад, судили не в Донецьку, а в місті Дружківці. Цього ж разу місцем для судової драматургії обрали Васильків, що під Києвом. Зала судового засідання була заповнена заздалегідь підготовленою публікою, проте для рідних Мариновича місця вистачило. До зали ввели Миколу Матусевича, який відмовився брати участь у судовому процесі. Коли ж виявилось, що він таки змушений брати в ньому участь, якщо лише суд не відмінить цього рішення, Микола лайкою почав ображати суддю, аж той врешті поступився й наказав йому покинути залу засідань. Коли його виводили з зали, ще встиг крикнути: *«Мирославе, не принижуйся!»* Мирославові заболіло, що товариш сумнівається в ньому, проте сам вирішив застосувати іншу стратегію поведінки перед судом – захищатися самому. Два дні пройшли без надзвичайних подій. На третій почали заслуховувати свідків. Першою викликали Надійку Світличну, котра розпочала зі слів про те, що до зали не впустили рідних Мариновича. Коли суддя пробував відбутися відмовками, нібито в залі вже немає вільних місць, Мирослав скочив на ноги й почав домагатися, щоб приміщення звільнили від організованої публіки та дозволили зайти його рідним і друзям. Почалася сварка, врешті-решт Мирослав виставив ультиматум: або його рідних впустять до зали, або він не братиме участі в процесі. Як пізніше з'ясувалося, після заяви Мирослава міліція хутко відшукала його матір і сестру, й наступного дня Мирослав побачив їх у залі суду. Вирок – 7 років таборів і 5 заслання – не був для нього несподіванкою (ще за слідства офіцер, який його допитував, попередив: якщо не визнає своєї вини, вирок буде саме такий).

Мирослав бачив, як горе приголомшило його матір, коли пролунали слова вироку. Він сам – у це важко повірити – був щасливий, бо його вирок був таким самісіньким, як і в Миколи Матусевича (якби був менший, що тоді сказав би він своєму принциповому товаришеві?). Однією з останніх подій у житті Мирослава перед таборами була розмова з прокурором Антоненком (не лише досі працює в прокуратурі, але й за ці роки дістав службове підвищення), який його іронічно запитав:

– От Ви йдете тепер до табору, яка там у Вас буде головна мета?

– Не озлобитися!

З Києва Мирослава перевезли в Харків. Їхали цілу ніч. У спеціальному вагоні для в'язнів його розмістили окремо від кримінальних злочинців. До туалету в'язнів виводили лише один раз уранці. Кримінальні, скупчені як оселедці в бочці, безуспішно благали вартових вивести їх до туалету за потребою. Краще не думати, як виглядали їхні камери після ночі такої поїздки. Вранці, коли до туалету вивели жінок, яких утримували в сусідньому приміщенні (їх було кілька), Мирослав дістав пасту, зубну щітку, рушник і чекав на свою чергу. Коли нарешті відкрилися двері його камери, вартовий обклав його триповерховим матом, з чого Мирослав зрозумів лише, що все туалетне причандалля потрібно залишити. Коли нарешті його вивели до туалету, він збагнув, чому вартовий лютував: вранішній туалет для в'язнів узагалі не передбачено правилами. Там був лише унітаз, двері відкриті навстіж, а напроти стояв вартовий з автоматом. В'язні могли лише справити свої фізіологічні потреби. Вартового розлютило, що Маринович, невідомо з якого дива, продовжував вважати себе нормальною людиною,

яка може помити руки та почистити зуби. Лише тепер він усвідомив, вперше зрозумів так ясно й достеменно, що на довгі роки, які чекали його попереду, він втратив статус нормальної людини, став кимось на кшталт тварини, і саме так ставитимуться до нього наглядачі.

У Харкові Мирослава посадили в одну камеру з молодим хлопцем з Кишинева. Той почав розповідати йому історію власного життя: як ненавидів одного свого знайомого, як той постійно робив йому неприємності і як одного разу він не витримав і вдарив його пляшкою по голові, вбивши на місці. Слухаючи довгу оповідь сусіда, Маринovich кивав на знак згоди. Коли ж пролунав фінал усієї історії, скам'янів. А бесідник без жодних емоцій пояснював: адже зло потрібно знищувати... Подальший шлях Мирослава пролягав етапами через Саратов, Сизрань, Казань, Перм і звідти «вже прямо» до табору. У Казані Мирослав дізнався про ще одну річ. Якось вартовий відчинив віконечко, крізь яке подавали їжу. Відкрив і так залишив. Аж ось заінтригований Маринovich ви-зирнув у нього. У протилежній камері була жінка. Він подивився на неї, вона на нього, єдине, що йому спало на думку, привітатися з незнайомою людиною. Лише пізніше він втямив, що то була німа пропозиція вартового – запрошення до інтимних стосунків між в'язнями. Звичайно ж, за невеличку винагороду...

Табірне життя Мирослава почалося тижневим карантинном (обов'язковий елемент табірного ритуалу). Протягом першого тижня, проходячи повз карцер, молодий в'язень познайомився (крізь відчинене віконечко в дверях камери) з Семеном Глузманом – київським психіатром, який потрапив до табору за викриття зловживань психіатрією в боротьбі влади з політичними ворогами. Глузман збентежив його новиною, що члени ра-

дянських гельсінських груп претендують на Нобелівську премію миру. Годі передати, яке значення мала ця звістка для Мирослава. Протягом майже цілого року слідства йому втовкмачували, що світ про таких, як він, швидко забуде, а тут така несподіванка! Менш ніж на місяць Маринович занедужав на «зоряну хворобу»: в уяві йому вже марився нобелівський диплом. Єдиною проблемою було те, де ж його повісити. На щастя, запаморочення від імовірного успіху минуло досить швидко. Без сумніву, ще до оголошення, що лауреатами Нобелівської премії миру стали не радянські дисиденти, а президент Єгипту Анвар Садат і прем'єр Ізраїлю Менахем Бегін за укладення миру в Кемп-Девіді.

Коли з карантину його перевели в табір, «зона» привітала його більш ніж дружньо. Він був першим членом Гельсінської групи, який потрапив до табору № 36 у Кучіно, а групи ж захищали права в'язнів! Товариші у недолі носили його на руках, а табірна адміністрація не пропустила жодної нагоди, аби його покарати. А нагод траплялося багато, бо Мирослав вважав, що повинен тримати «марку» члена Гельсінської групи і поведився незалежно, навіть зухвало. Через це його позбавили права на всі побачення й передачі в перші місяці табірного життя.

Ув'язнення й табір – це також і нові релігійні переживання. Ще перед процесом у в'язниці він мав щось подібне до осяяння. Наступні три дні проходив як уві сні, тобто виконував усе, чого вимагав ритм арештантського життя, але ні з ким не заговорював. Товариш-покамерник стурбувався не на жарт. З цього напівлетаргійного стану його вивів передзвін, що долинав з Володимирського собою. Після приїзду до табору ці київські переживання дещо потьмарились, але згодом повернулись, і коли од-

ного разу в карцері вартовий відібрав у нього хрестик, Мирослав оголосив голодування. Осяяння ставалися ще кілька разів. Кожного разу він намагався пояснити їх якимось чином раціонально: виснаженням організму голодуванням або перевтомою. Очевидно, саме ці осяяння привели до появи в житті Мирослава віри, яка внутрішньо змінила його, але ще не втілилась у віровизнання. Тривалий час він узагалі не хотів визначатися з конфесійною належністю. На питання, греко-католик він чи православний, відповідав, що християнин. Греко-католицьке визнання він обрав уже згодом, з огляду на родинну традицію.

Табір – це також і боротьба з власною слабкістю та впевненість, що можна витримати найважчі випробування, коли переконаний у важливості того, заради чого ти це робиш. Коли ж такої впевненості бракує – буває тяжко. Як, наприклад, в особистій війні одного з українських дисидентів – Олеса Шевченка – з табірною адміністрацією. Коли наглядачі силоміць зняли з нього куртку (було вже тепло, і в'язні мусили ходити без курток), Шевченко намовив усю зону протестувати проти насилля. В'язні припинили роботу. До акції протесту приєднався й Маринович, хоча чудово знав, що Шевченко сам шукав нагоди для конфлікту з наглядачами. Кожен з учасників страйку дістав по 15 днів карцеру. Коли, відсидівши цей термін, в'язні й надалі відмовлялися виходити на роботу, їм додали ще 45 днів. За день до закінчення терміну цього покарання Маринович, добре усвідомлюючи, що війна в'язнів з наглядачами триватиме й надалі, попросив у товаришів дозволу вийти на роботу – відчував, що більше в карцері не витримає. Більшість товаришів у нещасті, серед яких був, зокрема, відомий російський правозахисник Сергій Ковальов, поставились до його рішення з ро-

зумінням. Наступного дня, коли майор Фйодоров (одна з найтемніших постатей табірної адміністрації) запитав, чи вийде він на роботу, Маринович відповів: «Так». Фйодоров був зовсім приголомшений. Проте не оминув нагоди, аби якомога більше принизити українського в'язня. За табірним кодексом честі, в'язні не виконували деяких видів робіт, що їх вважали негідними. По-перше, їм не дозволяли заходити на територію поміж табірними огорожами (це була так звана заборонена зона). Не допускали будь-якої роботи з дротом, навіть розмотування й змотування його. Адже ці дії інтерпретували як символічну згоду засудженого на власне ув'язнення, тож в'язні відмовлялися їх виконувати. Відмовлявся виконувати їх також і Маринович. Коли того дня він вийшов з карцеру, майор Фйодоров показав йому моток колючого дроту, який лежав між табірними огорожами, і наказав перенести його на інше місце. Було цілком зрозуміло, що Фйодоров хоче демонстративно принизити українця. Маринович не мав сили повертатися до карцеру, тож пішов до заборонених мотків дроту. Він переносив той дріт, а сльози самі капали йому з очей. І тоді він пообіцяв собі: хоч тепер, принижений, несе цей дріт, та ще підійметься, ще покаже їм, що його не зламали. Наглядачі по черзі приводили тих, що лишилися в карцері, щоб показати їм ганьбу їхнього лідера (позиція Мариновича в зоні була дуже високою). Всупереч сподіванням наглядачів, це демонстративне приниження викликало у в'язнів гнів на адміністрацію, а не засудження товариша у недолі. Після цього уроку смирення Маринович ще півроку провів у ПКТ (приміщення камерного типу). Це також був різновид покарання, але зі значно пом'якшеним режимом порівняно з карцером. За тиждень після тих болісних для Мирослава подій до його камери прийшов Фйодоров, пе-

реконаний, що з цим молодим українцем уже можна робити все, що завгодно. Проте неабияк здивувався, коли побачив не зламаного в'язня, яким той був ще тиждень тому, а, навпаки, непокірного дисидента. Після всієї цієї історії Маринович остаточно переконався: якщо людина зламається, і навіть перетне межу допустимого, то, попри все, може-таки підвестися, лише за умови, що не скаже собі: це кінець.

У таборі для Мирослава остаточно скінчилась «агентурна» історія. Власне, вже після арешту Руденко відмовився від усіх звинувачень на адресу Мирослава й Миколи. А в таборі відбулося примирення з Оксаною Мешко (до арешту не розмовляла з Мирославом або ж улаштовувала йому непристойні скандали). Вона надіслала йому в табір поштову картку. Писала про якісь незначні справи, але як! Делікатно і м'яко. Словом, зробила крок до примирення. Коли ж табірні шляхи Мирослава перетнулися з Руденковими, то про недавнє минуле розмова не заходила, хоча з його незначних натяків було очевидно, що він шкодує про колишнє.

Важливим моментом табірної біографії Мариновича було... обрання 16 жовтня 1978 року Кароля Войтили главою католицької церкви. Серед радянських політв'язнів, незалежно від їхнього ставлення до релігії, цей факт викликав величезне пожвавлення. Для них було зрозуміло, що в політичному сенсі це буде революція: нарешті, комуністи матимуть справжнього супротивника. Маринович радів разом з усіма, не передчуваючи, що його особиста доля переплететься з біографією великого поляка. Вперше це сталося 1980 року. Тоді група в'язнів табору № 36 у Кучіно вирішила урочисто відсвяткувати Великодні свята. Хотіли помолитися і влаштувати скромну табірну трапезу. Тамтешня адміністрація, попередже-

на через своїх агентів про таке підготування, відреагувала миттєво: кожного, хто візьме участь у святкуванні, буде покарано. Певна річ, в'язні погрозою знехтували. На Великдень, відповідно до плану, зібралися на спільній молитві й почали святкування. Однак скінчити його не вдалося, бо всіх забрали до карцера, де вони й провели наступні 15 днів. Всі покарані вирішили надати цьому інцидентові світового розголосу. Всі, незалежно від віросповідання, були однастайні в тому, що адресатом їхнього листа має бути Папа. Серед намісників церков Радянського Союзу в їхніх очах єдиною не скомпрометованою особою був католикос Вазген I. Тому копію листа вирішили надіслати йому. Автором листа, якого підписали Генріх Алтунян, Владімір Балахонов, Нораїр Грігорян, Валентін Зосімов, Леонід Лубман, Віктор Некіпелов, Віктор Нїйтсоо, Александр Огородніков, Микола Руденко, Антанас Терлацкас і Олесь Шевченко, був той, чий підпис стояв останнім, – Мирослав Маринович. За першої ж зручної нагоди лист передали поза зону. Минали дні, напруження, спричинене репресіями після Великодніх подій, поступово спадало. Трохи згодом до табору надійшла записка: «Папа отримав листа і молився за вас під час літургії у Ватикані». Мирослав пам'ятає досі, яку величезну радість принесла їм ця звістка: світ довідався про їхню долю! (Багато років по тому, 2001 року, під час Синоду єпископів у Римі Мирослава, який представляв світських греко-католиків, було запрошено на вечерю з Іваном Павлом II. Маринович польською й українською мовою дякував йому за візит в Україну).

Сім років таборів Мирослав відсидів «от звонка до звонка», але на засланні пробув «лише» три. 1987 року

на хвилі горбачовської перебудови Мариновича та майже 200 інших політв'язнів достроково звільнили.

Після повернення до рідного Дрогобича йому велося нелегко. Спочатку, про всяк випадок, люди уникали його. Певний час він не міг знайти роботи. Врешті-решт завдяки знайомству влаштувався на місцевий нафтохімічний комбінат. Він став звичайним робітником і вважав, що йому пощастило, хоч одразу ж після повернення керівник місцевого КГБ Валерій Гусев запевняв, що минуле не матиме жодного впливу на його теперішнє життя. Якщо навіть Гусев мав найчистіші наміри, то решта людей про них не знали й пересторожливо уникали зайвих проблем. На комбінаті він пропрацював до початку дев'яностих років. Останні роки минулого десятиріччя для України вже були часом бурхливих політичних перетворень. На зорі становлення перебувала найбільша опозиційна організація – «Народний Рух України за перебудову». Багатьом місцевим активістам було ніби само собою зрозуміле, що Маринович стане таким собі «дрогобицьким Чорноволом». Однак політична кар'єра не приваблювала його. Він не мав упевненості, чи, щойно повернувшись із табору, має право виводити людей на барикади? Він не зовсім вірив в успішність тогочасних змін. А передусім уважав, що потрібно працювати над станом людської свідомості. Його позицію одні сприймали як наслідок втоми («людина своє відсиділа»), а інші – страху. На тлі загальної активної участі в політичному житті, характерної для того часу, траплялися випадки, коли Маринович просто шокував своїх дрогобицьких друзів. Наприклад, коли з нагоди підняття національного жовто-блакитного прапора на мітинг зійшлося все місто, він лишився вдома. Навколо панує ейфорія, загальний оптимізм, а Маринович, мовби Кассандра, плекає

якісь песимістичні передбачення. Лишень живий ланцюг між Києвом і Львовом, у створенні якого на початку 1990 року взяли участь сотні тисяч людей (ініційований з нагоди річниці проголошення 1919 року об'єднання Української Народної Республіки із Західноукраїнською Народною Республікою) подолав фаталістичний настрій дрогобицького аутсайдера і примирив його з довколишньою дійсністю. Проте навіть ланцюг не змусив його до політичної діяльності. Він не висував своєї кандидатури до Верховної Ради України у перших частково вільних виборах у березні 1990 року, та й у подальших також. Найважче було відмовитися 1990 року. Тоді взяти участь у виборах його переконували абсолютно всі. Дуже наполягав В'ячеслав Чорновіл. Він лише зрідка брав участь у політичних мітингах, які 1990 року відбувалися в Дрогобичі мало не щодня.

Проте коли в серпні 1991 року в Москві стався путч на чолі з Янаєвим, він негайно вирушив на мітинг протесту. І не на жарт здивувався, побачивши, що ніякого мітингу немає. Місто було схоже на пустку. Від учорашніх «мітингових» героїв не лишилося й сліду. У редакції (з квітня 1990-го працював у місцевій газеті «Галицька зоря») панувала розгубленість, хоча головний редактор тримався непогано. Він попросив Мариновича написати злободенний матеріал про ситуацію, що склалася. Мирослав сів за стіл і почав писати: *«Ці слова пишуться у перші години після оголошення про відставку Горбачова і введення військового стану в деяких районах СРСР (...) Для мене особисто очевидно, що спроба військового хірургічного втручання не порятує систему, вік якої історично вичерпався. (...) Обіцянки новоствореного Комітету справитися з кримінальною злочинністю, навести лад в економіці викликають лише посмішку. Це розраховано на*

найвісних людей, які все ще вірять, що регулятором економіки є «сильна рука», або ж це свідчить про неспроможність Комітету визначити правильний діагноз суспільній хворобі. Як діяти в теперішній ситуації? Ми часто перелічували своїх ворогів – сьогодні варто змінити порядок їх перелічення. На першому місці я би поставив страх – це воістину найголовніший наш ворог. (...) Цьому ми повинні протиставити вірність обраним нами органам влади і прийнятим ними політичним рішенням. Другий наш ворог – це глупота і емоції в політиці. Дуже важливо зараз не дати себе спровокувати»¹⁸. Він зберігає цей текст донині. На третій день путчу ура-патріоти зрозуміли, що ситуація не надто небезпечна, й знову розпочали мітинги, але багато хто запам'ятав той текст Мирослава. І тоді повірили, що коли він відмовлявся подавати свою кандидатуру на вибори, то не тому, що боявся. Мирослав із суперечливими почуттями спостерігав за змінними настроями своїх земляків. В іншому тексті без тіні поблажки писав про поведінку дрогобичан: «Змушений констатувати, що за всі три дні заколоту на стіл редактора [«Галицької зорі»] не лягло жодного слова протесту або хоча б стриманого аналізу. Це не звинувачення тим, хто не хотів у грозу ставати під високе дерево – таку обережність я можу зрозуміти. Це лише м'який докір всім, хто дуже легко звинувачує інших»¹⁹.

1991 року почав брати активну участь у роботі «Міжнародної амністії». Це була своєрідна форма повернення особистого боргу цій організації, яка клопотала за нього, коли він сидів у таборі. 1996 року в Колумбійському

18 Маринович Мирослав. Україна: дорога через пустелю. – Харків: Фоліо, 1993. – С. 117-118.

19 Маринович Мирослав. Україна: дорога через пустелю. – Харків: Фоліо, 1993. – С. 121.

університеті започатковано велику програму для Східної Європи «Релігія, релігійні свободи і права людини». Шукали кандидатів і в Україні. З Колумбії направили прохання до знайомих американців, які на той час перебували в Україні, аби рекомендували кандидатів. У Львові звернулися по допомогу до нинішнього ректора львівського Українського католицького університету о. Бориса Гудзяка (тоді ще пана Бориса Гудзяка), який назвав, зокрема, й прізвище Мариновича. Американці прийняли цю кандидатуру. Таким чином він уперше за півроку поїхав до Сполучених Штатів. Після чого ще місяць провів у Швейцарії на стажуванні в Світовій раді церков. Участь у цій програмі відкрила нові перспективи перед колишнім дисидентом. Передусім він по-новому глянув на релігійну проблематику, а особливо на питання релігійних свобод і релігієзнавство як науку. Він настільки захопився новою для себе справою, що тогочасний ректор тоді ще Львівської теологічної академії згаданий уже отець Борис Гудзяк доручив йому створення Інституту релігії та суспільства, яким Маринович керує донині, одночасно виконуючи обов'язки проректора Українського католицького університету, створеного на базі Академії. Саме цей Інститут організував, зокрема, перший християнсько-юдаїстський семінар у незалежній Україні.

Невдовзі навчання молоді, відкриття перед нею нових перспектив стало сенсом життя Мариновича, хоча католицький університет мав здолати ще довгий шлях, щоб здобути врешті-решт державну акредитацію. На початку (1994 р.), коли було відкрито перший факультет – теологічний, всі зусилля здавалися марними, оскільки теологію в незалежній Україні, як і в Радянському Союзі, не визнавали науковою дисципліною. Ситуація зміни-

лась лише після Помаранчевої революції. Нині обидва потужні факультети університету – філософсько-богословський і гуманітарний – мають державну акредитацію. Перший з них ще до отримання 21 квітня 2006 року акредитації програми курсу теології в Міністерстві освіти, дістав міжнародну акредитацію Ватиканської конгрегації католицького виховання.

Хоч Маринович і мав прабабцю польку, та його дорога до Польщі не була прямою. Щойно після того, як Україна здобула незалежність, він немовби зовсім не помічав свого західного сусіда. Правда, до рідного Дрогобича заїжджали поляки, розмови з якими дуже зацікавлювали колишнього дисидента (яке ж було його здивування, коли дізнався, що деякі з них після здобуття Україною незалежності боялися вибуху нової українсько-польської війни), але не мали жодних наслідків. Чимало його знайомих їздили до Варшави, Кракова, Любліна, а він якось усе не міг вибратися до Польщі. Так довго не збирався, що аж друзі почали дивуватися. Вперше поїхав до Польщі 1995 року у літній табір «Міжнародної амністії». Невдовзі він уже відвідував Польщу досить часто, але вона все ще не набула для нього того особливого значення, щоб активно налагоджувати польсько-український діалог і співпрацю.

Поворотним пунктом став конфлікт, який спалахнув навколо відкриття цвинтаря Орлят у Львові (куди він тимчасом переїхав з Дрогобича). На початку 2002 року це призвело до чергової кризи в польсько-українських взаєминах. Спочатку Мирослав з подивом і недовірою спостерігав за наростанням антипольської риторики у Львові. Але йому здавалось, що проблема має розв'язатися сама собою, адже в цьому зацікавлені, здавалося б, не лише поляки, а й українці. Час спливав, а си-

туація дедалі погіршувалась. Нарешті в травні 2002 року міська рада Львова під натиском ура-патріотів ухвалила постанову, яка заборонила відбудову Цвинтаря. У відповідь польський президент Александер Квасьневський відмінив свій візит до цього міста. Здавалося, польсько-український діалог зайшов у глухий кут. Маринович зрозумів, що далі мовчати не можна. 31 травня в найвпливовішій львівській газеті «Високий замок» опублікував статтю, де писав: «Відносини з Польщею сприймалися як геополітично цілком стабільні. Сьогодні раптом стало очевидно, що на всі ці зв'язки треба працювати. (...) Прихована причина хибного рішення полягає не в тому, що на депутатів [міської ради] чинили тиск «ультра-патріоти». Останні реалізували своє громадянське право і сьогодні затуляти їм рота – це зневажати фундаментальні принципи цивілізованого народовладдя (...). Корінь проблеми у тому, що мовчали значно численніші прихильники польсько-українського порозуміння, вважаючи, мабуть, що справа буде залагоджена сама собою. (...) Визнаймо чесно: головну вину за те, що сталося, несе поміркована частина львівської інтелігенції, яка не озвучила своєї позиції, не вплинула на процес прийняття рішень. (...) Львів'яни, що прихильні ідеї польсько-українського порозуміння, повинні з власної ініціативи продумати серію політичних і культурних акцій, які засвідчили б, що Львів, належачи одній державі, може водночас гармонійною належати обом культурам (...). Що стосується обох президентів, то на Личакові вони мають спільно поховати чергову частку обопільної історичної кривди, залишаючи для нащадків пам'ять про втрачені можливості нашого добросусідства. Це можна зробити лише разом зі Львовом». Текст одразу став подією. Виявилося, що так само мислять чимало львів'ян. Кола львівської лібераль-

ної інтелігенції ніколи – ні до, ні після того – не діяли так одноставно. Вони уклали відкритий лист до президентів, закликаючи продовжити двосторонній діалог. Їм на підмогу поспіли колеги з Польщі. 18 липня 2002 року в польській («Газета виборча», «Жечпосполіта», «Тигоднік повшехни») і українській («Поступ», «Ратуша», «І», «Дзеркало тижня») пресі опубліковано «Лист до українців і поляків доброї волі у справі цвинтаря Орлят», який підписали близько ста діячів громадсько-політичного життя. Під листом поставили свої підписи, зокрема, Михайло Боні, Владислав Фрасинюк, Броніслав Геремек, Генрик Гедройць, Зоф'я Гертц, Яцек Качмарський, проф. Єжи Клочовський, Павел Коваль, проф. Анджей Станіслав Ковальчик, Кшиштоф Козловський, Яцек Куронь, проф. Мар'я Левіцька, Тадеуш Мазовецький, Стефан Несьоловський, проф. Анджей Пачковський, Анджей Стасюк, Дональд Туск, Станіслав Тима, Анджей Вайда, Анджей Вельовейський, Генрик Вуєц, Кшиштоф Зануссі. У листі, зокрема, зазначалося, що «ця суперечка, яка й далі точиться, нерідко у виразах, принизливих для полеглих, розпалює націоналістичні настрої по обидва боки кордону і стає зручним аргументом в устах тих, котрі ніколи й не прагнули польсько-українського діалогу. Продовження суперечки також нівеचितь безліч попередніх зусиль, яких докладали діячі науки, культури, політики задля досягнення взаєморозуміння. (...) Отже, не руйнуймо того, до чого сотні людей доброї волі доклали власні серця й безкорисливі зусилля. Ми не можемо допустити того, щоб нас – поляків і українців – розділив мур непорозуміння і взаємних претензій. Саме тому вкрай важливо, щоб ми спільно зуміли відшукати таке розв'язання конфлікту навколо Цвинтаря, яке склало б належну шану і полякам, і українцям, які віддали власні життя

за свої вітчизни». Після цього листа стало зрозуміло, що львів'яни за західним кордоном мають надійного партнера. Маринович разом з колегами – Ярославом Грицаком і Тарасом Возняком – радяться, яким має бути наступний крок, аби не змарнувати позитивної енергії, що виникла пообіч кордону. Постає пропозиція, щоб поляки й українці взяли участь у спільному молебні над могилами польських Орлят і воїнів Української галицької армії, які воювали між собою за Львів 1918 року. Запросили поляків до Львова на 1 листопада. В польсько-українській історії, а передусім це стосується Львова, 1 листопада стало поворотним моментом, адже саме цього дня 1918 року вибухнула польсько-українська війна. Всі чудово розуміли: для того щоб цвинтарі на Личаківському перестали бути джерелом конфлікту, саме там повинні зустрітися поляки й українці. А водночас саме тут найпростіше було влаштувати провокацію, яку, без сумніву, підняли б на щит усі ЗМІ, перетворивши тим самим чергову спробу налагодження відносин на поразку людей діалогу. Це розуміли й українці, і поляки. Саме тому до Львова вирішив поїхати важко хворий, в інвалідному візку, Яцек Куронь. У Львові опіку над усім заходом взяв на себе настоятель Греко-католицької Церкви кардинал Любомир Гузар, який запросив взяти участь у спільному молебні римо-католицького митрополита Львова кардинала Мар'яна Яворського.

1 листопада 2002 року у Львові була чудова погода. Українсько-польську процесію, яка прямувала до поховань вояків, супроводжувало щире зацікавлення сотень львів'ян, які цього дня прибули на Личаківський цвинтар (хоч за православною традицією могили відвідують після Великодніх свят, у Львові нерідко поминають близьких також і 1 листопада). Коли пролунали сло-

ва молитви, всі присутні були неприховано зворушені. Мирослав розумів, що сталася вікопомна подія. Яцек Куронь з тремтінням у голосі говорив, що ця зустріч – справжнє диво.

Проте не всім ця зустріч сподобалась. Відомий у широких колах Львова дисидент зателефонував до Мариновича: *«Коли мені говорили, що Ви займаєте антиукраїнську позицію, то я Вас захищав. А тепер бачу, що ті, хто це казав, мали рацію»*. Досі з ним не вітається. Це для Мариновича (також колишнього дисидента!) надзвичайно неприємно, але сумнівів нема: тоді потрібно було вчинити саме так. Він намагався бути послідовним. Роком пізніше, з нагоди 60-х роковин антипольської акції, він підписав листа до поляків, в якому, зокрема, були й такі слова: *«Водночас ми просимо вибачення у тих поляків, долі яких були понівечені українською зброєю, а в їхній особі – і в усього польського суспільства. Ми висловлюємо свій жаль, що цю зброю було спрямовано також і проти невинних і мирних польських родин, та визнаємо, що насильницьке усунення польського населення з Волині було трагічною помилкою»*²⁰. 2004 року він мав нагоду переконатися, що примирення з поляками – не ілюзія. Коли в Україні почалися виступи проти фальсифікації президентських виборів, у Польщі масово пройшли акції солідарності з українським суспільством у його боротьбі за право на вільні вибори. Акції вразили своїм масштабом навіть тих українців, хто був дуже дружньо налаштований щодо Польщі. Маринович пам'ятає, як у гарячі революційні дні пішов разом зі студентами Католицького університету до польського консульства, щоби скандувати слова подяки: *«Польще, дякуємо!»*

²⁰ Часопис «Ї». – 2003, № 28. – С. 3.

За півроку після президентських виборів відбулось урочисте посвячення цвинтарів польських Орлят і Української Галицької Армії. 24 червня 2005 року день був сонячний. Уздовж стежки до військових поховань стояла шеренга польських гарцерів і українських пластунів. Цього дня до Львова приїхали президенти Польщі – Александер Квасьневський і України – Віктор Ющенко. Тон урочистого дійства задав Віктор Ющенко, який, пригадуючи трагічні польсько-українські бої початку ХХ століття, сказав: *«Прах загиблих [поляків] став частиною львівської землі і тільки тут польська нація може вшанувати їх пам'ять. Дати нащадкам таку можливість – це справедливо. Це їх право і, переконаний, наш християнський обов'язок. Достойно і нам, українцям, вшанувати всіх, хто страждав і гинув у братовбивчій трагедії, яка колись розгорталася на нашій землі. Цього вимагає наша гідність. Ми не боїмося подивитися в очі минулому. Цього вимагає наша відповідальність перед майбутнім»*²¹. Мирослав Маринович того дня також був на Личаківському цвинтарі. Однак не в секторі для почесних гостей. Тут більшість становили офіційні особи з обох сторін. Маринович стояв у секторі для громадян. Прислухався до реакції своїх краян. Не почув ані образ, ані озлобеності. Швидше полегшення. Того дня поляки й українці спільно ховали *«чергову децицію обопільної історичної кривди»*.

У роботі над текстом були використані такі джерела:

- Маринович Мирослав. Україна: дорога через пустелю. – Харків: Фоліо, 1993;
- Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939 – 1944 років) // укл.: Кокін С., Сердюк Н., Сердюк С. – Київ: Українська видавнича спілка, 2005.

21 www.president.gov.ua/news/data/11_1355.html

Неймовірний задум В'ячеслава Брюховецького

Минуло лише трохи понад десять років, відколи Національний університет «Кієво-Могилянська академія» формально відновив свою діяльність, а вже нині він один з найпрестижніших вищих навчальних закладів України. Деякі взагалі вважають, що НаУКМА – це найкращий університет. Тут викладають найвидатніші українські науковці. Рік за роком не менш ніж кілька десятків науковців з-за кордону навчають молодих українців. Адже «Могилянка» підписала договори про співпрацю з п'ятдесятьма вишами з усього світу. Завдяки стипендії Фулбрайта до Академії досить часто приїздять професори з американських університетів. На шести факультетах (гуманітарних наук, соціальних наук і соціальних технологій, природничих і правничих наук, інформатики та економічних наук) навчається майже дві з половиною тисячі студентів. Вступити до Кієво-Могилянської академії непросто, адже це єдиний в Україні виш, де на вступних іспитах застосовують систему анонімних тестів. Тож знайомства й хабарі – справжнє жажіття в інших українських вишах – тут не діють. Хоч досягти цього було й нелегко, Академія завоювала собі славу університету, де поцінують лише талант, знання й розумові здібності студента. Для того, аби її студенти були справді найкращими, «Могилянка» заснувала цілу мережу колегіумів, які діють практично по всій Україні. Вони розташовані, крім Києва, в Запоріжжі, Феодосії, Донецьку, Черкасах, Рожнові, Сіверодонецьку, Херсоні, Рогатині, Кременці, Тернополі. У Миколаєві нині працює філія самої Академії. Незалежний тепер університет «Острозька

академія» у волинському місті Острозі розпочинав свою діяльність також як колегіум «Могилянки».

Ні в кого, хто обізнаний з внутрішньою українською ситуацією, не виникає сумнівів, що Києво-Могилянська академія – це величезний успіх незалежної України. Всі, хто знає сучасну Україну, чудово усвідомлюють, що це, по суті, досягнення однієї людини – професора В'ячеслава Брюховецького, який виплекав ідею відродження Академії і створював її від самих основ.

Брюховецький

В'ячеслав Брюховецький, який нині вже відзначив своє 60-річчя, народився далеко від рідної України, в російському Владикавказі. 1974 року закінчив факультет журналістики Київського університету імені Тараса Шевченка. Одразу по закінченні вишу почав працювати в «Літературній Україні» – офіційному органі Спілки письменників України. На жаль, 70-ті роки були не найсприятливішим періодом для редакційної роботи в цьому виданні. Адже саме в цей час влада посилила гоніння на українську інтелігенцію. Будь-які прояви національного життя щораз жорстокіше придушували. 1972 року в Україні стався так званий «великий погром» (це була частина акції, скерованої проти самвидаву, яку провадили на теренах усього Союзу). У ніч з 12 на 13 січня 1972 року були заарештовані 20 найвідоміших діячів незалежного культурного життя (зокрема В'ячеслав Чорновіл, Євген Сверстюк, Іван Світличний, Василь Стус, Зіновія Франко), а в квітні – ще кілька десятків людей. Загалом за ґратами опинилося близько ста осіб. У травні цього ж року з чільного посту республіки усунуто Петра Шелеста, який вже раніше фактично був позбавлений усіх важелів керування, а його місце на посаді 1-го сек-

ретаря комуністичної партії України згіняв Володимир Щербицький – прихильник «жорсткого курсу» щодо «вільнодумців». Його правою рукою в галузі культурної політики був одіозний Валентин Маланчук – керівник відділу пропаганди Центрального комітету Компартії України. Маланчук не обмежився арештами, особисто докладав зусиль, аби всі сфери культурного життя цілковито перебували під контролем партії. За таких обставин робота в «Літературній Україні» нагадувала заміноване поле. Дописувач, якщо лиш не був абсолютним пристосованцем, не в змозі був передбачити, що може викликати гнів влади і яку ціну доведеться йому заплатити за на перший погляд невинний текст. Так само було з В'ячеславом Брюховецьким. Коли дійшло до того, що лишень при згадці про редакцію в нього починали тремтіти руки, Брюховецький вирішив звільнитися з «Літературної України». Спочатку думав влаштуватися в Інститут літератури Академії наук. Проте невдовзі з'ясувалось, що як особа, котра не надто шанована владою, навіть мріяти про таку роботу не має права. На щастя, він знайшов собі місце в Інституті культури, де займався... дитячою літературою. Лише відставка Маланчука 1979 року дала змогу тогочасному директорів Інституту літератури Миколі Жулинському²² запросити Брюховецького до установи. Там, займаючись літературною критикою (писав, серед іншого, про Миколу Зерова та Ліну Костенко), він водночас виконував обов'язки секретаря первинної парторганізації. З партії він не вийшов самостійно – його вилучили 1990 року за участь у Народному Русі України за перебудову. Адже Брюховецький був одним з ініціаторів, а в період становлення Руху – одним з найактив-

22 М. Жулинський – заступник директора з 1978-го, директор з 1991-го. – прим. ред.

ніших діячів цієї першої в Україні масової опозиційної організації. В його квартирі писали першу програму цієї організації. Невдовзі після першого загальноукраїнського з'їзду Руху (вересень 1989-го) Брюховецький облишив велику політику й виїхав читати лекції до Сполучених Штатів і Канади. Побачив там сучасні університети, про які на той час в Україні навіть не мріяли, та водночас американська й канадська молодь його дещо розчарувала. *«Наші студенти, – дійшов він висновку, – значно розвиненіші».*

Задум

Коли він повернувся, політична ситуація в Україні й надалі була дуже нестабільною. Тривало загальновідоме голодування студентів, які вимагали прискорення демократичних перетворень (жовтень 1990-го). Мріяли про незалежну Україну. Саме в той час сталась подія, яка, на думку самого Брюховецького, мала життєво важливе значення для нього. Одного разу його запросили взяти участь у радіопрограмі, в якій, окрім нього, виступали представники студентів, котрі голодували. Уже після передачі він запитав їх, чи мають час учитися. Відповідь, яку почув: *«Учитися будемо потім, зараз мусимо збудувати незалежну Україну»*, – зовсім йому не сподобалась. *«Бо яка ж то буде незалежна Україна, якщо будувати її будуть недовчені молодики?»* Після цієї розмови він уже ні про що інше не думав, окрім створення сучасного університету, де виховували б українську еліту. Сучасний університет Брюховецький бачив передусім як начальний заклад, що ґрунтується на кращих українських традиціях. Залишався лише крок до ідеї відродження заснованої ще в XVII столітті славетної на теренах усієї Речі Посполитої Києво-Могилянської академії. Ідея була чудова, але в тогочасних

умовах – неймовірна. В корпусах колишньої академії (яку 1817 року було перетворено на духовну семінарію) містились військовий штаб Дніпровської флотилії та військо-ве училище. Та й на видноколі не було нікого, хто б, окрім Брюховецького, був зацікавлений у відродженні самої Академії. Перша стежка майбутнього ректора пролягла до колег з Народного руху, які з ентузіазмом обговорювали його ідею, але... нічого не робили. І, напевно, ця проблема ніколи не вийшла б за межі усної дискусії, якби не виборча кампанія перед першими в Україні президентськими виборами, що розпочалась після проголошення Верховною Радою України 24 серпня 1991 року Декларації про незалежність. На початку вересня 1991 року в Києві відбувся Форум інтелігенції, в якому взяв участь один з претендентів на президентську посаду – тодішній голова Верховної Ради Леонід Кравчук. Модерував зустріч Іван Драч. Відомо було, що Кравчук, скоріш за все, буде лише на першій частині засідання. Тому для Брюховецького було життєво важливим – як-от «бути чи не бути» – виступити в присутності Кравчука. За сприяння Дзюби це вдалося, і ось Брюховецький публічно заявив про необхідність відродження Академії, а вже за два дні йому було призначено особисту зустріч з Кравчуком, якого без особливих зусиль вдалося схилити до участі у відновленні навчального закладу. За словами самого Брюховецького, той час був винятково сприятливим, адже Кравчукові, який націлявся на пост президента, дуже вигідно було виступити в ролі мецената української науки. 19 вересня 1991 року він підписав розпорядження «Про відновлення Києво-Могилянської академії». Це розпорядження насправді не мало жодної юридичної сили (яку могли мати лише урядові документи), та все ж було вираженням політичної волі на користь відбудови університету. Саме це й потрібно було Брюховецькому. Він розумів: або створить уні-

верситет якомога швидше, або взагалі цього не зробити. Організаційна робота набрала шалених темпів. Вже в листопаді 1991 року Брюховецький формально обійняв посаду ректора щойно заснованої Академії. Новообраний ректор хотів, щоб відроджена «Могилянка» прийняла своїх перших студентів уже 1992 року. Спочатку, окрім браку коштів (суми, що їх виділила Верховна Рада, були мізерними), ще більша проблема полягала в тому, що не було приміщення для майбутнього університету. Попри цілковиту нереальність самої ідеї, Брюховецький вирішив відвоювати приміщення в історичних корпусах Академії, котрі, нагадаймо, були власністю військових структур. Почалось безкінечне ходіння на поклін до адмірала Олексія Коровіна. Адмірал Брюховецького раз приймав, раз ні, не приховуючи дедалі більшого роздратування від упертості прохача. Не відомо, чим би скінчилася вся ця історія, якби не одне захоплення адмірала.

Шахи і мер

Адмірал Коровін був завзятим шахістом. При нагоді, коли якогось разу хотів швидше випроводити Брюховецького, додав, що не може приділити йому часу, бо хоче розіграти партію в шахи. «Давайте розіграємо одну кімнату для мене», – запропонував Брюховецький. Адмірал, який мав славу авторитетного гросмейстера, а крім того, був певен, що гуманітарії не розуміються на шахах, погодився. Він, певне, сподівався також, що на решті позбудеться цього зануди. Проте самовпевненість згубила військового бонзу. Адже й Брюховецький захоплювався шахами, а замолоду здобував у цьому спорті успіхи «союзного масштабу». Першу партію адмірал програв. Другу – програв. Третю – програв. Коли хотів зіграти ще одну, Брюховецький сказав – ні. «Ми домо-

вилися розіграти одну партію. Мені було дане слово офіцера: якщо виграю – отримаю кімнату. Я виграв тричі. І більше грати не буду». «Слово офіцера» виявилось дієвим аргументом. Брюховецький отримав свою кімнату. Плацдарм було відвойовано.

Проте цілий комплекс корпусів колишньої Академії й надалі залишався власністю армії. Новоствореному вишу вдалося здобути їх лише за кілька років. Брюховецький у цій справі знайшов цілий гурт союзників. Його зусилля підтримував перший міністр оборони України Костянтин Морозов, потрібні рішення приймав уже на посаді президента Леонід Кравчук, однак головною персоною в цій справі став Микола Васильович Лаврухін, з останніх «радянських» мерів Києва. Лаврухін, за походженням росіянин, блискучий управлінець, захопився ідеєю відродження Академії, і хоча після переможних для демократів виборів у березні 1990 року його призначили на посаду заступника голови, допомагав Брюховецькому своїм досвідом і знанням владного механізму. Передусім йому «Могилянка» завдячує повернення історичної забудови Академії. Розташувавшись у «трофейній» кімнатці, Брюховецький продовжував оббивати пороги різних впливових осіб, домагаючись передання всіх корпусів Академії. Врешті-решт від Кравчука він дістав переконливу інформацію, що той силою президентського декрету передасть корпуси штабу Дніпровської флотилії у власність Академії. Брюховецький одразу ж зателефонував з радісною новиною Лаврухину. Проте реакція була неочікуваною. Лаврухін, мало того, що не зрадив, – запропонував негайно зустрітися. Він, досвідчений бюрократ, знав, що панська милість буває примхливою, і те, що один президент дав, інший може відібрати. «Потрібно домогтися в цій справі системного рішення: створити

урядову комісію, яка складе реєстр будівель, з'ясує, хто є їхнім правовим власником, а на завершення відповідне рішення має ухвалити Рада Міністрів». Цей шлях виявився довгим. У Лишень 1993 року Леонід Кучма підписав відповідний указ. Та цей шлях справді варто було подолати, аби кількома роками по тому, коли Прем'єр-міністром був одіозний Павло Лазаренко, захистити Академію від повної втрати будівель (проект указу, на підставі якого Академію позбавляли всіх її приміщень, готовий до підписання лежав на столі в Лазаренка, однак напередодні поінформований про це Брюховецький організував велику прес-конференцію під гаслом: бюрократи вдруге закривають Києво-Могилянську Академію. Зчинився скандал, після якого проект потрапив туди, де було його місце, – до смітника).

Про чарівну силу полуниць

Комплекс будинків штабу Дніпровської флотилії перейшов у власність Академії 1993 року, проте вже 1992 року вона провела перший набір студентів. В'ячеслав Брюховецький чудово пам'ятає кожну подію тієї літньої пори. У перший день подання документів до вишу не прийшов жоден абітурієнт. Другого дня – так само ні душі. Третього – теж. Уся затія запахла ганьбою. Брюховецький відчув, що починає сивіти. Скільки зусиль намарне! Наступного дня до кімнатки професора зазирнула старенька: «Це Ви засновуєте Академію?» Брюховецький підтвердив. – «А церкву відремонтуйте? [до академічного комплексу належала церква Благовіщення Пресвятої Богородиці, за радянських часів перетворена на склад]. Так мені хотілося б, щоб Ви її відремонтували! Я ще дитиною до неї ходила». «Відремонтуємо, але на це нам потрібен час. Ми все лише розпочинаємо». Старенька зраді-

ла: «Я хотіла б Вам допомогти, грошей не маю, а в садку в мене якраз полуниця достигла. Трохи Вам принесла. Візьміть, будь ласка, і співробітників своїх пригостіть. Їжте на здоров'я. Як трохи підживитеся, все буде добре». Брюховецький підняв телефонну трубку, щоб покликати колег, а коли її відклав, старенька вже зникла. Єдиним доказом, що все це йому не привиділося, були цілком реальні полуниці. Невдовзі до кімнати зайшло кілька співробітників, і вони разом почали смакувати полуниці. І саме цієї миті з приймальної комісії повідомили, що приніс документи перший кандидат у студенти Академії. А церкву, про яку так турбувалася старенька, ремонтують. Коли восени 2000 року я відвідувала Академію, тривало реставрування фресок.

Будні

Попри різні дивовижні збіги обставин, які траплялися в період заснування Академії, нинішня позиція вишу – це наслідок не втручання надприродних сил, а щоденної послідовної роботи цілого штабу людей: передусім – викладачів, але так само й адміністраторів, і, звичайно ж, самого Брюховецького. Було нелегко: лише за два перші роки існування університету довелося звільнити 150 працівників. Адже головним для Академії був розвиток, нові ідеї, найвищі вимоги до науковців і до студентів. Завдяки такій стратегії Академія, одна з перших в Україні, створила Школу бізнесу, яка дає студентам освіту за системою МБА. На понад десяти спеціальностях відкрито магістерський курс. Потрапити на навчання до КМА прагнуло дедалі більше молоді. При Академії функціонує також потужний Інститут юдаїки, яким керує інша людина-інституція – Леонід Фінберг. Інститут паралельно з дослідженнями єврейської спадщини в Україні

займається широкою видавничою діяльністю. Куратор однієї з видавничих серій Інституту – філософської (чи не найкращої в Україні) – Костянтин Сігов, блискучий знавець сучасного французького інтелектуального життя. У науковому часописі Інституту «Дух і Літера», що засвідчує неабиякий інтелектуальний рівень, публікують і польських авторів (одне з останніх чисел було великою мірою присвячене доробкові Єжи Гедройця).

Академія – це також і потужний фінансовий проєкт. Державний бюджет покриває близько половини її матеріальних потреб, решту потрібно діставати самостійно. Пошук джерел фінансування був і є головною турботою В'ячеслава Брюховецького. На початку велику фінансову підтримку Академії надавала західна українська діаспора, головню американська. Нині Академія звертається по надання грантів до різних міжнародних установ і фондів. Останнім успіхом у цій царині було отримання гранту на підтримку журналістської освіти з Великої Британії. Цю радість дещо затьмарює той факт, що факультет журналістики очолює відомий прихильник Донцова – Сергій Квіт. На питання, чому в такому виші, як Академія, працює апологет націоналістичної доктрини, Брюховецький, дещо безпорадно, відповідає, що саме він спромігся організувати цей факультет, жоден з його попередників не зміг цього зробити. «Але пропагування будь-якої ідеології в Академії неприпустиме», – поспішає додати ректор. Амбітний намір Брюховецького – створити базовий десятимільйонний фонд Академії. Звичайно, йдеться про мільйони доларів. Брюховецький, сміючись, каже, що куди складніше завдання – виховати свого наступника. Бо правда полягає в тім, що Києво-Могилянська академія – це неповторний витвір В'ячеслава Брюховецького. Дехто на-

віть вважає, що без нього важко собі уявити подальший розвиток університету. Хоч така думка, певно, гріє душу Брюховецькому, та, без сумніву, він чудово усвідомлює, що його місія буде до кінця успішною лише тоді, коли Академія зможе повноцінно працювати без його участі.

Україна. Світ. Польща

«Могилянка» – чи не єдиний український виш, що має такі широкі міжнародні контакти (її студенти зобов'язані знати англійську мову, адже лекції тут читають українською або англійською). Як ми вже згадували, вона співпрацює з кількома десятками західних університетів. Не останнє місце відіграє допомога різних американських і англійських установ (як, для прикладу, *Британська Рада*). Хоча і досить екзотичний з географічного боку напрямок, проте Академія має дуже цікавий досвід співпраці з японськими партнерами (при Академії діє Японський центр, який спеціалізується на економічній проблематиці). Серед почесних докторів Академії – величини такого рівня, як Збігнев Бжезінський, Поль Рікер, Юрій Шевельов, Роман Шпорлюк, Іван Фізер і Сергій Аверінцев. Хоч з-поміж польських науковців «Могилянка» відзначила лише проф. Єжи Клочовського й Адама Міхніка, проте шляхи Академії досить часто пролягають через Польщу. Києво-Могилянська академія – одна із засновників люблінської Європейської колегії польських та українських університетів. Викладання польської мови досить швидко стало одним з найпопулярніших курсів іноземних мов (а останніми роками взагалі найчисленніший). Важливо, що його обирають не лише молоді літературознавці, які становлять лише 10 % слухачів курсу польської мови, а й студенти всіх інших факультетів – від точних до економічних. Вдалим

експериментом стало надання в 2000 році варшавським Інститутом східних досліджень стипендій найкращим студентам економічного факультету. Студенти «Могилянки» також брали участь у роботі літньої школи польської мови та культури Ягеллонського університету. Літературознавець проф. Володимир Моренець наступного академічного року має намір започаткувати монографічний виклад, присвячений польській літературі. Однак проблемою лишається доступність такої літератури в Україні. Новинки проф. Моренець «дістає» найчастіше завдяки своїм особистим зв'язкам. Кілька років тому Товариство нагляду за архівом Літературного інституту в Парижі передало бібліотеці Академії колекцію книг з Мезон-Ляфіту – осередку, який так багато важить у царині польсько-українського єднання. У Києві годі й шукати кращого місця для збереження спадщини Єжи Гедройця. Проте важко подолати відчуття того, що це лише краплина в морі потреб КМА.

Студенти – професори – громадяни

Від самого початку заповідною метою творця «Могилянки» було навчати молодих українців на якнайвищому рівні. Аби вони могли без комплексів конкурувати з випускниками кращих світових університетів. Окрім освіти, не менш важливим було прагнення перетворити молодих людей, які переступали поріг Академії, на свідомих громадян України, громадян, які не будуть байдужими до того, що відбувається в їхній країні. Задля цього керівництво КМА організовувало зустрічі з українськими політиками та акредитованими в Києві дипломатами. Брюховецький не раз повторював, що впевнений в одному: котрийсь з наступних президентів України буде випускником «Могилянки».

Момент, коли прийшла пора перевірити урок з «громадянського виховання» Брюховецького та його студентів, настав за президентських виборів 2004 року. Задовго до початку офіційної виборчої кампанії всі розуміли, що це не будуть звичайні вибори. Кінцевий період правління Леоніда Кучми – час, коли корупція в Україні сягнула небачених розмірів, державні установи (передусім податкова інспекція та міліція) були втягнуті у відкриту боротьбу з опозицією, «закручували гайки» ЗМІ, найбільше тиснули на телебачення, яким кучмівська команда керувала за допомогою так званих «темників» (неформальні інструкції, що можна, а чого не можна публікувати); це був період, коли за нез'ясованих обставин гинули українські журналісти (найгучнішою стала справа вбивства засновника інтернет-видання «Українська правда» Гіі Гонгадзе). Оточення Кучми своїм кандидатом на посаду президента висунуло одіозного чинного прем'єра Віктора Януковича. Кандидатом від опозиції був Віктор Ющенко, колишній голова Національного банку та в минулому Прем'єр-міністр України. Брюховецький добре знав Ющенка й навіть, за чутками, що ширились Києвом, ще за президентських виборів 1999 року переконував його взяти участь у боротьбі за найвищу державну посаду. Тоді Ющенко рішуче відкинув подібний сценарій (нібито на пропозицію Брюховецького відповів коротко: «Уб'ють!»). Однак величезна суспільна підтримка, яку він здобув ще за часів свого прем'єрства (коли йому загрожувало звільнення з посади, прихильники зібрали чотири мільйони підписів громадян на його підтримку), та драматична ситуація, в якій опинилась Україна під кінець президентства Кучми, змусили його прийняти цей виклик. Виборчі перегони загалом проходили дуже жорстко, та справжній шок українці пережили у вересні, коли Ющенко занеду-

жав на таємничу хворобу, а австрійські лікарі встановили, що його було отруєно діоксином. Обличчя Ющенка змінилося до невпізнання, і так само небачено переінакшилась Україна. Громадяни зрозуміли, що від цих виборів залежить, бути чи не бути українській демократії. Студенти збирались на масові мітинги. Певна річ, серед них були й студенти «Могилянки». Позаяк найбільший київський виш – Національний університет імені Тараса Шевченка перебував у руках прокучмівського керівництва, «Могилянка» дуже швидко стала справжнім острівцем свободи. Реакція влади не забарилась. 17 червня на територію КМА прибула міліція, яка під приводом «закладеної вибухівки» (таких «замінувань» на той час у Києві було чимало) провела обшук. Було зрозуміло, що проблеми «Могилянки» на цьому не закінчаться. 27 жовтня близько двох тисяч студентів навколо «Могилянки» створили живий ланцюг, протестуючи проти тиску на Академію й виражаючи солідарність з тими студентами, яких за політичну діяльність відрахували з вишів. Студентську акцію своїм авторитетом підтримала Ліна Костенко – найвидатніша нині українська поетка і почесний доктор «Могилянки». Однак найризикованішим рішенням В'ячеслава Брюховецького була згода на відкриття в Академії прес-центру штабу Ющенка. Тоді в Києві з'явився анекдот: на прес-конференції журналісти запитують Януковича: *«Якщо Ви переможете, яким Ви бачите майбутнє Академії та Брюховецького?»* На що Янукович відповідає: *«Який Брюховецький? Яке майбутнє?»*

У першому турі виборів Ющенко переміг з невеликою перевагою (39,9% проти 39,26%), але для всіх було очевидно, що вибори відбувалися за сценарієм, далеким від демократичних стандартів (опитування на ви-

ході давали Ющенкові майже 7% переваги). Всі були готові до того, що в другому турі буде ще гірше. Але диво над урною, яке сталося 21 листопада 2004 року, а точніше виміри цього «дива» приголомшили більшість українців. За інформацією Центральної виборчої комісії, яка до ранку наступного дня не могла підбити підсумків, у другому турі переміг Віктор Янукович, здобувши понад 3% переваги над кандидатом від опозиції. І тоді В'ячеслав Брюховецький пережив одну з найтяжчих ночей у своєму житті. Рано-вранці Ющенко через 5 канал телебачення закликав своїх прихильників вийти на демонстрацію в центр міста, на Майдан Незалежності. О дев'ятій ранку там почали збиратися люди, але їх було трохи понад двадцять тисяч. Надзвичайно мало, щоб змусити владу відмінити сфальсифіковані вибори. Коли на Майдані збирався перший мітинг Помаранчевої революції, В'ячеслав Брюховецький ішов на зустріч зі своїми колегами в Академії. Він вважав, що в ситуації, яка склалась, академічна спільнота не повинна мовчати, але не був упевнений, чи над його співробітниками не візьмуть гору пасивність і страх. Урешті-решт від їхнього рішення може залежати майбутнє «Могилянки». І перша приємна несподіванка: прийнято одностайно. Необхідно протестувати. Ініціативна група захисту громадянських прав і свобод, щойно створена учасниками зустрічі, вранці 23 листопада скликала зібрання всіх студентів і співробітників університету: *«Зганьблено, згублено і зневажено святе право кожного громадянина на вільний вибір свого майбутнього. Тому ми закликаємо всіх причетних до Академії стати на захист своїх громадянських прав»*. Тут же проголошено страйк. З Подолу, де розташована Академія, довга колона «могилянців» на чолі з Брюховецьким крокувала на Майдан Незалежності.

Невдовзі страйк оголосили вищі Львова та інших українських міст, до протесту долучилися студенти найбільшого українського університету імені Тараса Шевченка (хоча його керівництво офіційно не підтримало страйку), але перший найважчий крок зробила «Могилянка». Мітинг 23 листопада був формальністю: «Могилянка» оголосила політичний страйк. Академічна спільнота вимагала повторення другого туру виборів, відставки всіма зненавидженого керівника президентської адміністрації Віктора Медведчука, покарання винних у фальсифікації виборів і відновлення у вишах студентів, відражених за політичними мотивами. «Могилянці» приєдналися до наметового містечка на Хрещатику. 25 листопада вони оголосили акцію «Ми йдемо!». Її назвали словами з пісні популярної рок-співачки Марійки Бурмаки (пісня досить швидко стала одним з гімнів «помаранчевого» Майдану). Щодня, коли з Майдану Незалежності колони демонстрантів вирушали до ЦВК, Верховної Ради чи інших державних установ і вишів, з гучномовців лунала пісня Бурмаки. «Могилянці» вирішили побувати всюди, де ще *«не почули голосу народу»*. Почали з Міністерства освіти, наступного дня стояли під Академією внутрішніх справ, мітингували під Посольством Російської Федерації. 27 листопада пікетували ICTV (канал зятя Леоніда Кучми – Віктора Пінчука), виступаючи проти пропаганди, покликаної загальмувати демократичні зміни в Україні. Справжнім «яструбом», що жирував на цьому каналі, був запрошений з Москви тележурналіст Дмитрій Кісельов. Під кінець першого тижня опору Києвом почали ширитись чутки про силове придушення виступів, яке от-от мало відбутися: одні говорили про російське втручання, інші – про можливе застосування місцевих спецзагонів міліції й армії. Деякі були

переконані, що на Київ наступатимуть тисячі гірників з Донбасу. Апогей цих чуток припав на 28 листопада, коли студенти «Могилянки» вирушили до 5 каналу, аби продемонструвати свою підтримку цьому опозиційному телебаченню. З тих днів збереглася світлина самотнього Брюховецького на містку до Рибальського півострова (там розташований 5 канал). Тільки наближені знають, що це був єдиний випадок, коли пан В'ячеслав зупинив студентську колону, щоб самому перевірити (аби не наражати молодь на небезпеку), чи не стоять по той бік озброєні загони. 29 листопада непокірні студенти пікетували Міністерство внутрішніх справ, яким тоді керував один з найбільш скомпрометованих політиків кучмівської команди – Микола Білокінь.

Андріївський узвіз – одна з наймальовничіших вуличок Києва. Він з'єднує стару, розташовану на горі частину Києва з низинним Подолом. Приблизно посередині Андріївського узвозу стоїть будинок, у якому жив письменник Михайл Булгаков. У верхній частині вулицю увінчує Андріївська церква, споруджена в стилі бароко. Саме цією мальовничою крутою вуличкою піднімалися студенти «Могилянки» останнього листопадового дня, аби висловити свою підтримку працівникам Міністерства закордонних справ, розташованого неподалік від Андріївської церкви (дипломати – перші з-поміж державних службовців підтримали «помаранчевий» табір). Демонстрації «могилянців» тривали 17 днів і завершилися лише 8 грудня, коли Верховний Суд скасував результати другого туру президентських виборів. У всіх виступах брав участь ректор університету. Не доручав справи нікому зі співробітників, не шукав ані хвилини відпочинку (хоч за кілька років до того мав інфаркт). Він був там, де були його студенти.

2 грудня 2004 року «помаранчеві» створили Комітет національного порятунку, який мав керувати акціями протесту, що набирали сили по всій Україні. Не обійшлося тут, певна річ, і без В'ячеслава Брюховецького. Під час засідань Комітету Брюховецький побачив нового Ющенка. Майбутнього українського президента завжди критикували за нерішучість (про нього говорили «ні риба ні м'ясо»), а еміграційний публіцист Богдан Осадчук охрестив його «українським Гамлетом»). Найзапальніші члени Комітету, а насамперед один з комендантів Майдану Тарас Стецьків, намагалися схилити Ющенка до того, щоб від мирних демонстрацій перейти до силового захоплення головних урядових будинків. Ющенко сказав: «Ні». Стецьків тоді: якщо згоди немає, то він повертається до Львова. Всі були певні, що Ющенко, переконуватиме популярного на Майдані політика залишитися. Та були вражені, коли він спокійно запитав: «О котрій твій потяг?»

9 грудня в Академії розпочалось навчання. На Майдан Незалежності студенти та викладачі виходили після лекцій. До кінця виборчої епопеї в «Могилянці» працював прес-центр штабу Ющенка. Після його перемоги на пам'ятному виборчому плакаті серед безлічі побажань видніється написане рукою ректора не стільки побажання, скільки розпорядження: *«Вікторе Андрійовичу! Завтра – до роботи!»*

У січні 2005 року розпочалось формування нового уряду. Обговорювали нових претендентів на найважливіші державні пости. Найбільше підтримки серед кандидатів на посаду міністра освіти здобув В'ячеслав Брюховецький. І за його бажання – без сумніву, дістав би цю посаду. Але не хотів. Повернувся до справ Академії – сенсу його життя. А справ, які потребують вирішення, –

не злічити. Найболючіша – гуртожиток. Без нього годі й сподіватися, що талановита молодь з бідної української провінції вступатиме до «Могилянки». Якщо придуть вступати до Києва, то з соціальних міркувань оберуть університет імені Тараса Шевченка. «Могилянка» давно завоювала прихильність багатьох політиків, прізвища яких фігурують на перших шпальтах українських газет, але не вони впливають на рішення щодо передання комунальних будинків у Києві. А з київською владою ніяк не можна було порозумітися. Можливо, саме тому Брюховецький, який відмовився йти до парламенту, згодився балотуватися за списком «Нашої України» до Київської міської ради. Але вибори до міськради 26 березня 2006 року відбувалися вже в зовсім іншій атмосфері, що нічим не нагадувала останнього туру президентських виборів. «Помаранчева» команда за неповний рік встигла істотно себе скомпрометувати. Сварками, недолугістю врядування та, врешті, звинуваченнями в корупції. «Наша Україна» пережила показову поразку. Не лише програла Партії регіонів (32,14%), але втратила також позиції лідера в «помаранчевому» блоці, поступаючись Блоку Юлії Тимошенко (13,95% проти 22,29%). Київ майже всі свої голоси віддав блокові прекрасної Юлії. Щоправда, Брюховецький пройшов до міськради, але вже в процесі її формування зрозумів, що йому там нічого робити. Тож склав свій мандат. І знов зайнявся лише Академією. На питання, чи не розчарований він тим, що сталося після революції, без вагання відповідає: *«Я виходив на Майдан Незалежності не заради Віктора Ющенка, а заради змін у моїй країні. Тому, хоч сьогодні в Україні не все йде як по маслу, я не шкодую, що прийняв це рішення».*

Рідкісний птах

Ліберали ані в українській політиці, ані в суспільному житті загалом ніколи не займали особливо помітного місця. Ніколи не належали до головного річища української політики (в одинадцятитомній, виданій українською діаспорою, «Енциклопедії українознавства» взагалі немає статті «лібералізм»!). Тут одне одного змінювали націонал-демократи, комуністи, інтегральні націоналісти. Попри це, значення ліберальної інтелігенції в українській історії годі переоцінити. Наприклад, чи можна собі уявити сучасну історичну науку без постаті Івана Лисяка-Рудницького? Чи можна говорити про українську журналістику без Івана Багряного? Через відомі причини ліберальний напрямок після Другої світової війни міг існувати лише в еміграції. Хоч і там було нелегко. Ліберали змагались не лише з матеріальними проблемами, з якими зіткнулися всі східноєвропейські еміграційні спільноти після 1945 року, а й відчували налаштовану проти себе значну частину суспільної думки, що формувалася під впливом націоналістів з різних таборів (бандерівців, мельниківців, двійкарів). Попри труднощі, їм удалося вижити в еміграції (хоч найбільших успіхів більшість із них досягла поза українським середовищем), доробок деяких (може, точніше було б написати – небагатьох) досяг України. Без сумніву, найбільше пощастило Іванові Лисяку-Рудницькому, чії праці завдяки турботі й компетентності Ярослава Грицака відомі в Україні в повному обсязі. Іван Багрянний, дарма що в Україні видано всі його повісті (також і не надто сильні), як публіцист – а був справді блискучим публіцистом! – практично невідомий, попри те, що збірку його публіцистичних творів 1996 року видало видавництво «Смолоскип». Прізвище

Бориса Левицького, одного з найвидатніших європейських «советологів» 1960 – 1970-х років, майже ні про що не говорить сучасному українському читачеві.

Відступ на тему еміграційної долі українських лібералів, може, трохи й завеликий, тут доречний як ніколи, адже головний герой наступної розповіді – людина, що належить до когорти тих «рідкісних птахів», якими були і є українські ліберали. Далі йтиметься про Богдана Осадчука – історика, політолога, кореспондента однієї з найвпливовіших європейських газет – швейцарської «*Neue Zürcher Zeitung*», дописувача паризької «Культури». Єжи Гедройця, справді, людини-інституції в польсько-українських взаєминах. Народився він у Коломиї 1920 року, тож якби був схильним неодмінно відповідати духові часу, напевно, став би активістом Організації українських націоналістів; якби ж натомість переважила родинна традиція, вступив би до Комуністичної партії (батько був членом нелегальної Комуністичної партії Західної України). Але все відбулося інакше, можливо, тому, що зростав у Центральній Польщі (батька як учителя з комуністичними поглядами туди направили в адміністративному порядку), а може, тому, що зрозуміти своє українство йому допомогли петлюрівці, які після звільнення з інтернаційних таборів розбрелися по всій Польщі в пошуках роботи.

Коли 17 вересня 1939 року Червона армія зайняла половину II Речі Посполитої, Богдан Осадчук, хоч його родина й мешкала на території Генеральної губернії, вирішив виїхати до радянської України. Його прорадянські симпатії остаточно «відбила» бесіда з радянським офіцером (їх проводили з усіма, хто бажав виїхати) такі співбесіди проводили з усіма, хто бажав виїхати. Офіцер говорив винятково російською, Осадчук уперто звертався

до нього українською, в результаті той почав верещати на молодого любителя країни Рад, що він український буржуазний націоналіст. Додаткового забарвлення цій історії додає той факт, що батько Богдана, дарма що був комуністом, водночас не мав ілюзій щодо справжньої сутності Радянського Союзу, із жахом сприйняв синів намір. Одразу ж після створення Українського центрального комітету на чолі з Володимиром Кубійовичем Богдан Осадчук став активним учасником його відділу на Холмщині. У цей період чи не найбільший вплив на майбутнього журналіста справила братовбивча війна між бандерівцями й мельниківцями (серед яких Осадчук мав друзів). Можливо, саме через ці події Осадчук став непримиренним критиком бандерівського крила визвольного руху. Як згодом з'ясувалося, вирішальним у біографії Осадчука стало рішення покинути роботу в українському Холмському комітеті й поїхати на навчання в Берлін (галицькі українці мали тоді особливий статус, завдяки чому, зокрема, мали право навчатися в німецьких вишах). Від 1941 року в Берлінському університеті Осадчук вивчав історію балканських країн під керівництвом проф. Гаусхофера (члена заклоту проти Гітлера, розстріляного 1945 року нацистами в берлінській в'язниці Моабіт). Саме тоді він зблизився з Омеляном Прицаком, Іваном Лисяком-Рудницьким, Василем Рудком. Поразку Німеччини Осадчук спостерігав упритул, бо, хоч це й було небезпечно для українців, не втік з Берліна перед наступом Червоної армії (пізніше редактор паризької «Культури» проситиме свого берлінського колегу написати спогади про цей час – на жаль, безрезультатно). Берлін, до якого він потрапив досить випадково, став для Осадчука життєвою пристанню (згодом ще тісніше до цього місця Осадчука прив'язало викладання у Вільному університеті).

Після війни він почав співпрацювати зі східноукраїнською еміграцією, безперечним лідером якої був Іван Багряний – засновник і голова Української революційно-демократичної партії. Уперше й востаннє в житті Осадчук став партійним діячем (генеральним секретарем УРДП). Постійно дописував до газети «Українські вісті», котра була рупором партії. До «Вістей» писав під псевдонімом Юрій Чорноморський. Використання псевдонімів, дуже поширене по війні серед українських авторів, було породжене страхом бути «репатрійованим» до Радянського Союзу. Окрім «Українських вістей», Осадчук дописував також до німецькомовної газети *“Die Neue Zeitung”*, яку видавали американці. Публікації в американській пресі забезпечували українському емігрантові значно більші можливості впливати, ніж будь-яке інше періодичне видання.

Подією, що вирішально вплинула на життєвий шлях Богдана Осадчука, став Конгрес свободи культури, який відбувся в Берліні 1950 року. Під час засідань молодий журналіст познайомився з Єжи Гедройцем, редактором паризької «Культури», і з його близьким співробітником Юзефом Чапським. До того ж якраз поляки нагадали про необхідність запросити до участі в берлінському Конгресі представників пострадянських народів, передусім українців. Їхні контакти тривали протягом півстоліття, і хоч між Осадчуком і Гедройцем виникала напруженість, і навіть траплялися конфлікти (1977 року в тексті «Визнання й зізнання українського полонофіла» Осадчук написав, що його співпраця з Гедройцем не була «взаємним підтакуванням. Ми сварилися й досі сваримося, але це постійний і невпинний творчий конфлікт. Так ми випробовуємо одне одного...»), зрештою, Осадчук був найвірнішим українським співробітником князя-ре-

дактора²³. У міру того як змінювався професійний статус Осадчука, змінювався характер його співпраці з Гедройцем. Спочатку Осадчук переважно інформував польського читача про життя української еміграції та підшукував нових українських дописувачів до «Культури» (найкращі плоди принесло залучення до такої співпраці Бориса Левицького та Івана Лисяка-Рудницького), ставши кореспондентом швейцарської *“Neue Zürcher Zeitung”*, відіграв неоціненну роль у популяризації «Культури», її авторів та ідеї в німецькомовному світі. І це в той час, коли багатонакладна європейська преса зазвичай уникала навіть згадок про східноєвропейських емігрантів! Його увагу прикували українці та поляки, які боролися з тоталітарними режимами. Він атакував європейську спільноту тривожними сигналами про арешти української інтелектуальної еліти в 1960-ті роки, уважно спостерігав за кожним політичним зламом у Польщі, захищав своїм пером Дзюбу, Куроня, Міхніка (останній у його берлінській квартирі святкував своє вісімнадцятиріччя). Він знав майже всіх представників польської інтелігенції, які виїхали на Захід за часів ПНР, і найвидатніших представників польської культури в еміграції. Повного переліку його польських друзів і знайомих дати неможливо, тож згадаю лише кілька найгучніших прізвищ: Вітольд Гомбровіч, Чеслав Мілош (який написав вступ до збірки репортажів Осадчука «Україна, Польща, світ»), засновник польського відділу радіо «Вільна Європа» Ян Новак-Єзьоранський, режисер і один з фундаторів польської кіношколи Анджей Мунк, художник і есеїст Юзеф Чапський, есеїст і чудовий знавець української проблематики Ежи Стемповський, один з найвидатніших

23 Гедройць – нащадок давнього роду литовських князів. – прим. перекл.

письменників ХХ століття Густав Герлінг-Грудзінський. Та особливо близько він потоваришував з поетом і перекладачем з української та російської мов Віктором Ворошильським. Цій дружбі він залишився вірний до смерті Ворошильського (був одним з тих, хто прощався з ним на варшавському цвинтарі «Повонзкі»).

Феномен Осадчука в польсько-українських взаєминах полягає в тому, що він спостерігає за ними і є їх невідомим учасником протягом майже шістдесяти років. Він ніколи не мовчав у важкі години, що випадали на долю поляків та українців. І 1990 року, коли в матеріалі «Що ж далі, панове поляки?» різко критикував політику Польщі щодо України й української меншини в Польщі; і коли за кризової ситуації навколо цвинтаря Орлят критикував твердолобість львівських депутатів.

Богдан Осадчук – чи не найпопулярніший у Польщі український журналіст і політичний коментатор. Поляки уважно прислухаються до його думки. У Варшаві його удостоєно найвищих почесностей (отримав найвищу польську відзнаку – орден Білого Орла), а з нагоди 85-річного ювілею йому передав привітання президент Александер Квасьневський. Державне телебачення випустило спеціальну ювілейну програму. Польські дослідники видали дві останні його книги: 2000 року – вибрану публіцистику, опубліковану в паризькій «Культурі», – «Україна, Польща, світ» (українське видання з'явилося 2001 року), а також інтерв'ю-спогад «Вік українсько-польський» (2001), яке ще чекає на своє українське втілення.

Тож могло б видатися, що життя Богдана Осадчука реалізовано повною мірою. У своїй професії він досяг успіхів, що рідко випадають на долю східноєвропейця: був коментатором однієї з найвпливовіших газет світу.

Бачив на власні очі відродження незалежності України. У грудні 1991 року, коли Польща першою в світі визнала незалежність України, він зміг на власні очі пересвідчитися, що його праця й тривалі зусилля Єжи Гедройця, спрямовані на нормалізацію польсько-українських взаємин, мали сенс і дали чудові плоди. Ще більше задоволення він мав відчувати тоді, коли восени 2004 року спостерігав за масовими проявами солідарності поляків щодо українців, які боролися за демократію в своїй країні. Без сумніву, брак широкого розуміння й визнання доробку Професора в Україні. Певним підтвердженням цієї нестачі знань про його здобутки було надання йому кілька років тому далеко не найвищої української відзнаки – ордена «За заслуги» III ступеня²⁴. Сучасна, значною мірою ще пострадянська Україна, важко приймає досягнення антикомуністичної еміграції. А тому не дивно, що таким же орденом відзначено і Єжи Гедройця.

Та, на щастя, не чиновники писатимуть історію, зокрема й історію польсько-українських взаємин. А в ній Богдан Осадчук посів своє місце.

24 Пізніше нагороджений орденом князя Ярослава Мудрого V ступеня. – прим. ред.

Читаючи – обираєш шлях розвитку

Нетривалий ентузіазм українського суспільства й інтелектуальної еліти, зумовлений здобуттям незалежності, дуже швидко змінився розчаруванням. А тим більше, коли стало зрозумілим, що держава не може, або не хоче, боротися з кризою, яка допікала у всіх сферах життя. Розчарування чи розгубленість української еліти додатково посилював факт, що водночас з економічною кризою, кризою державних структур вона постала перед проблемою несформованої чи/і охопленої кризою національної самосвідомості великої частини суспільства. Не кажучи вже про те, що українська інтелігенція передусім мусила дати відповідь на ключове питання: в чому полягає найбільша небезпека, що загрожує українській ідентичності? Частиною якої цивілізації вона є, чи, може, скоріш до якої цивілізації хотіла б належати? З огляду на глибоку кризу українського книговидання²⁵, часописи стають тим єдиним місцем, де з'являються нові інтелектуальні пропозиції й точаться дискусії²⁶.

Розмірковуючи про стан сучасної української драматургії, Лесь Танюк писав: *«Криза свідомості породила»*

25 Читай про це: Рябчук Микола. Прощання з ілюзіями // Кур'єр Кривбасу. – 1997, №85 – 86.

26 Головно завдяки часописам в Україні діє також обіг літературних творів. Ось як писав про це Геннадій Гамалій, презентуючи видану в США добірку українських оповідань: *«Попри майже цілковиту відсутність книжкових видань, сучасна українська література досить успішно існує в журнальному режимі, сяк-так доходячи, якщо не до власного, то принаймні до зарубіжного читача»*. Гамалій Г. Нова література нової України // Кур'єр Кривбасу. – 1997, № 85 – 86. – С. 149.

ла сьогодні небачений раніше діапазон конфліктів і суперечностей; на жаль, нічого подібного у драматургії ми не маємо»²⁷. У своєму нарисі я хочу порушити питання: як в українських культуротворчих часописах відтворено великі, а нерідко драматичні переміни, що відбулися в Україні, який образ світу вони створюють, який пропонують Україні цивілізаційний вибір.

Тож не претендуючи на вичерпність розкриття теми, простежмо за ідейним вибором різних українських часописів. На моє переконання, серед них можна виділити три моделі ідейно-цивілізаційного вибору. Спираючись на класифікацію Самуеля П. Гантінгтона²⁸, я виокремила б такі цивілізаційні стратегії українських періодичних видань:

- прозахідну;
- двояку, нерішучу;
- автаркічну, а по суті православну чи євразійську.

Зруйнувати Картагену нашої провінційності²⁹

Один з українських часописів, вартих першорядної уваги, – «Критика». Перше число вийшло восени минулого року³⁰. Його засновники наголошували, що своє

27 Танюк Лесь. Драма як феномен // Кур'єр Кривбасу. – 1997, №№ 81 – 82. – С. 5.

28 Гантінгтон Самуель П. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку. – Львів: Кальварія, 2006. – 472 с.

29 Ці слова авторства Юрія Шереха-Шевельова наводить у своїй статті Наталка Білоцерківець. Білоцерківець Н. «Кривенька качечка, або ще раз про трагедію Центрально-Східної Європи» // Критика. – 1998, № 2. – С. 5.

30 Перше число місячника «Критика» датовано серпнем – вереснем 1997 р. Головний редактор – Григорій Грабович, відповідальний редактор – Микола Рябчук, наклад – 3 тис.

видання за формою вони орієнтували на такі часописи, як *"The New York Review of Books"* і *"The Times Literary Supplement"*, котрі, як зазначено у вступній програмній статті, приваблюють фаховістю, зваженим аналізом, ерудицією, поєднаною з вишуканим стилем. У цій же вступній статті редактори не приховували, що мають далекосяжні амбітні наміри: *«Як видно з уже п'ятдесятирічного досвіду паризької Культури, навіть один часопис може мати вирішальний вплив на своє суспільство, на його цінності та самооцінку, якщо тільки він робить свою справу чесно, професійно і з глибоким почуттям свого завдання та візії, яка ним керує. Це також має бути метою Критики»*³¹. Щоправда, в тому ж тексті фундатори часопису додавали, що: *«Критика, самозрозуміло, не береться самотужки відвоювати престиж українського інтелектуального дискурсу»*³². Однак цю фразу треба розглядати радше як кокетування редакції, ніж справді згоду на те, щоб бути лише одним з багатьох. Видається, й це переконання ґрунтується на вже наявному доробку часопису, що згідно з планами творців «Критики» видання мало стати найважливішою трибуною української ліберальної інтелігенції.

Напевно, саме через це вже в першому числі часопису була порушена проблема російськомовної інтелігенції, котра підняла знамена з ліберальними ідеями. Проте редактори в своїй зацікавленості російськомовними лібералами не були самотніми. Пригадую, як перед останніми березневими виборами в Україні молоду українську

прим. Від 2001 року відповідальний редактор – Андрій Мокрусов (прим. ред.)

31 Критика: для чого? Для кого? і яка? // Критика. – 1997, № 1. – С. 3.

32 Там само.

інтелігенцію найбільше схвилювало те, який результат на виборах покаже Соціально-ліберальне об'єднання Володимира Гриньова (СЛОН). Та, схоже, причина цього посиленого зацікавлення досить проста: по суті, це питання, в якому мовному й культурному контексті – російському чи українському – здійснюватиметься модернізація країни. Поки «зросійщеність» всіх сфер українського життя асоціюватиметься зі старим ладом, з популістськими соціальними ідеями, комуністичними гаслами, або ж навіть з васальною залежністю від Росії, плани «українізації» й західнізації держави у майбутньому можуть увінчатися успіхом. На думку українських лібералів, Україна постала б перед великою проблемою, якби згадана модернізація відбулася за участі Росії. Можливо, такий розвиток подій означував би довічну належність України до, послуговуючись термінологією Самуеля Гантінгтона, православної цивілізації. Феномен російськомовних лібералів в українській інтелігенції викликає стурбованість передусім тому, що вони не сумніваються, – під ліберальною формою тут приховується великоросійська, а то й імперська сутність: *«У сьогоденній Україні подібна ідеологія доволі поширена серед російськомовної інтелігенції, яка традиційно зберігала імперську мовно-культурну (а іноді й політичну) орієнтацію. Тубільна культури сприймалася цією інтелігенцією часами прихильно, а часами скептично і навіть зневажливо, проте завжди – поверхово, на суто етнографічному рівні. Навіть у страшому сні ця інтелігенція не може собі уявити, що тубільна культура здатна стати коли-небудь альтернативою культурі імперській і, взагалі, здатна розвиватися самотійно, без комплексу «молодшого брата»*

й постійного озирання на метрополітальний Центр»³³. Незмінно російськомовність в ситуації України, навіть забарвлена ліберальною риторикою, призводить до далекосяжних політичних наслідків, як, наприклад, у роздумах Дмитра Видріна та Дмитра Табачника, вміщених у книзі «Україна на порозі ХХІ століття», в якій, на думку рецензентів Тараса Кузя і Геннадія Гамалії, «вибудовують цілком фальшиву альтернативу: або слабка Україна як неоколонія Заходу – або сильна Україна як рівноправний партнер Росії (чи навіть лідер) на «євразійському просторі». На думку Кузя та Гамалії, альтернатива значно простіша: «або Україна буде сильною, розвиненою державою, з якою рахуватимуться і в «Євразії», і в Європі, або ж вона буде слабкою банановою республікою, з якою не рахуватимуться ні там, ні там. У першому випадку інтеграція України у євроатлантичний світ буде кроком цілком природним і самоочевидним (подібно до Польщі, Угорщини, Чехії), у другому випадку – роль західної неоколонії для України теж виглядає дещо привабливішою, ніж роль неоколонії російської»³⁴. Гадаю, вищенаведене ствердження можна визнати за, можливо, дещо полемічно перебільшене політичне кредо «Критики».

Окреме питання: наскільки глибоко ця ліберальна прозахідна позиція вкоренилася у самій редакції, наскільки послідовно часопис дотримується цієї лінії? Такі питання неодмінно поставатимуть, якщо стежити за диспутами щодо цивілізаційних пріоритетів, які точаться на шпальтах «Критики». Бо виявляється, що навіть у такій істотній справі, як цивілізаційний вибір України, на сторінки часопису закрадаються тривожні невідповід-

33 Кузьо Тарас, Гамалій Геннадій. Політика як риторика // Критика. – 1997, № 1. – С. 11.

34 Там само, с. 15.

ності. Щоправда, для іншого автора, а точніше, авторки статті, суть цього вибору цілком прозора: «Вибір: Росія – Європа (...) знов вийшов на передній план українських (...) інтелектуальних дискусій, для людей, котрі мислять наївніше (або конкретніше), означає протиставлення «комунізму» – «капіталізму», тоталітаризму – демократії, відсталості (провінційності) – цивілізованості й високій культурі»³⁵. «Однак пропозиція вирішення цієї дилеми є досить неочікуваною: «чи не час вітчизняним культурам, замість соромитися своєї кульгавості, спробувати полетіти не в чийсь «зграї», а окремо?»³⁶. Якщо врахувати, що знаки плюс, мінус розставлені досить чітко, то вихід, який пропонує авторка тексту Наталка Білоцерківець, можна розглядати як наслідок ілюзії, нібито між Росією та Європою існує якийсь третій шлях. До ще дивовижніших висновків дійшов американський політолог українського походження Олександр Мотиль, який на шпальтах «Критики» розкрив для України катастрофічні, на його думку, наслідки розширення НАТО: «Защемлений поміж Сциллою – НАТО та Харібдою – Росією Україні доведеться постійно балансувати, весь час бути насторожі, роззиратися навсід – що й казати, незавидне становище для будь-якої держави, надто переобтяжної невідкладними внутрішніми проблемами»³⁷. Найбільше в наведеній цитаті вражає розміщення на одному рівні Росії і НАТО, ніби з української перспективи між цими суб'єктами немає жодної різниці, попри

35 Білоцерківець Н. Кривенька качечка, або ще раз про трагедію Центрально-Східної Європи // Критика. – 1998, № 2. – С. 4.

36 Там само, с. 5.

37 Мотиль Олександр. Як зрозуміти Україну // Критика. – 1998, № 1. – С. 13.

те, що в тому ж тексті автор чітко наголошує: найсерйознішу загрозу для України становить Росія. А вершиною інтелектуальної еквілібристики автора є теза про те, що інтереси України та Росії щодо розширення НАТО збігаються, адже обидві держави розраховують на крах операції з просування НАТО на Схід.

Українську дійсність у «Критиці» аналізують з позиції західної цивілізаційної орієнтації. В центрі зацікавлень часопису перебувають ті галузі, від яких залежить якість національного життя: наука, культура, освіта, історія. До того ж «Критика» зазвичай переглядає так звані традиційні цінності, що в українському контексті найчастіше означає пострадянські вартості.

Одна найбільших заслуг часопису – ініціювання серйозної дискусії навколо становища української науки. Початком цієї дискусії була характеристика, дана Григорієм Грабовичем: *«Інститути на місцях, Академія наук, Міністерство Освіти тощо – все це продукти совєцько-сталіністської системи, які успішно пережили розпад імперії. Їхні поступки новій реальності (зроблені, безумовно, швидко та ефективно) звелися до зміни назв (з інституту наукового атеїзму на інститут порівняльного релігієзнавства, з інституту історії КПСС та інститут порівняльних політологічних досліджень і т.д., й т.п.), але без суттєвих змін персоналу й, передусім, «керівних кадрів». Жоден невіглас та ортодокс не був звільнений. Жодні структурні зміни не були навіть запропоновані. Академія Наук, очолювана «незамінним» Борисом Патоном, є й досі тою самою інституцією, яка 1989 році першою вірнопідданчо засудила новостворюваний Народний Рух і яка залишилася незмінною в усіх своїх пріоритетах, системі управління, привілеях для керів-*

ництва, загальному стилі роботи, мислення тощо»³⁸. Іронія цієї ситуації, за Грабовичем, полягає в тому, що те, що «як бачимо те, що розпочалося в сталінські 30-ті роки внаслідок терору й адміністративного тиску, а тепер стало моделлю мислення й поведінки»³⁹. Надію на поліпшення цієї ситуації вочевидь можуть принести лише структурні зміни.

Редактори часопису намагаються ґрунтовно показувати всі сторони дійсності. Не приховують, що вивільнення української культури може відбутися з дня на день: «Україна залишається культурним уламком імперії (...) Цей уламок складається з регіонів, які поки що на культурному рівні, крім колоніальної «малоросійськості», мало що об'єднує: вони розмовляють різними мовами, – і то не лише в прямому, а й, що гірше, в переносному значенні: послуговуються різними семіотичними кодами, різними історичними та культурними міфами; вони читають різні книжки, слухають різну музику, дивляться різні телепрограми, передплачують різні газети, – і погано не те, що «різні», а те, що немає «тих самих», немає нічого спільного, об'єднавчого, що б витворювало спільний дискурс, спільний культурний код, без якого, властиво, немає повноцінної нації»⁴⁰. Водночас часопис дуже остерігається трагічного чи то драматичного тону. Здається, редактори втілюють у життя поради австралійського українця Марка Павлишина, який радив у характеристиці зовнішнього світу використовувати «постмодерністські окуляри», позаяк постмодерністсь-

38 Грабович Григорій. Советизація української гуманістики // Критика. – 1997, № 2. – С. 14.

39 Там само, с. 12.

40 Рябчук Микола. У пошуках українського Маркеса // Критика. – 1998, №1. – С. 6-7.

кий погляд «скептичний щодо монолітних ідеологій та пояснювальних систем, через що схильний до іронії, грайливого бачення речей, переоцінки авторитетів і традицій. Людина, озброєна такою оптикою, дивлячись на сьогоdnішній національно-культурний ландшафт України, можливо, побачитиме там не так крах надій на побудову нації-держави за уявленням XIX століття (збіг території, етносу, національної свідомості та культурних ознак, зокрема мови), як багатолике й різнорідне суспільство, на диво етнічно толерантне (набагато більше, ніж багатьма ідеалізований «Захід»), в якому поволі й не-поспідовно, зате неагресивно, долається спадщина колоніалізму й центр культурної ваги рухається в напрямі українськості»⁴¹.

Без сумніву, ця постмодерністська схильність до переоцінення авторитетів і традицій, про яку говорив Павлишин і яку, здається, поділяють засновники часопису, спричинила те, що, по суті, вже від початку свого існування «Критика» звертала увагу на сфальсифіковані або замовчувані факти з історії України, не відступаючи перед найризикованішими темами⁴². Причому найбільша заслуга – погляд на історію України, який «нареши́ті не проросійське, і навіть не антиросійське, а українське»⁴³.

41 «Постмодернізму час настав?» Розмова Наталки Білоцерківець з Марком Павлишином // Критика. – 1998, № 4. – С. 20 – 21.

42 Цей напрямок зацікавлень часопису ілюструє стаття Юрія Шаповала «В очікуванні на Нюренбергу» // Критика. – 1998, № 3, а також текст Івана Химки «Націоналізм без Бога» // Критика. – 1998, № 6.

43 Пономарьов Віталій. Спонування свободою // Критика. – 1997, № 1. – С. 38.

Окреме питання – наскільки ідеї, а з ними й певний світогляд, який пропонує «Критика», здатний сприйняти читач, чи, ширше, учасник українського дискурсу. З огляду на це турбує, наприклад, той факт, що дуже серйозні звинувачення, які висунув Грабович українським науковим структурам, не викликали жодної реакції протилежної сторони. А бурхливий обмін думками між Максимом Стріхою та Євгеном Сверстюком щодо покоління шістдесятників [Нагадаю, Стріха, рецензуючи повість Володимира Діброва, представника покоління 1970-х років, писав, що шістдесятникам пощастило, позаяк ще до того, як частину їхнього покоління було репресовано, вони вже мали змогу дебютувати в офіційній пресі, тоді як наступне літературне покоління було приречене на існування суто в андеграунді. Сверстюк слушно вбачав у цих ствердженнях істотне спрощення і навіть демонстрування цинізму⁴⁴] породжує підозри, що нині в Україні діалог між поколіннями значною мірою порушено, якщо він ще взагалі можливий. Лишилося обговорити останнє питання, пов'язане з рецепцією «Критики»: наскільки мова часопису може становити бар'єр для так званого пересічного читача⁴⁵.

44 Про цю справу читай: Максим Стріха. Прощання з андеграундом // Критика. – 1997, № 1; Євген Сверстюк. Вихід з обезбоженого світу // Критика. – 1998, № 1; Максим Стріха. Дещо про Вольтера, дискурси й точність цитат // Критика. – 1998, № 1.

45 З певним здивуванням я прочитала листи, в яких читачі картали авторів «Критики» за надто «герметичну» мову: «Бо втомлюють у деяких матеріалах різноманітні «харизматичні парадигми, перверзійні зв'язки і атракційні лектури, перформенси, ескапізми, інтроспекції і дистинкції, – без жодних пейоративних конотацій». Можливо, в якійсь «девіантній Європі» вони як раз те, що потрібно, але тут аж

У хаосі світу

Цілком унікальний у своєму роді випадок на українському ринку періодики – часопис «Кур'єр Кривбасу», який виходить у Східній Україні⁴⁶. Поява цього часопису була несподіванкою не лише для зовнішніх спостерігачів, а й для київської та львівської інтелігенції. Бо на перший погляд такий часопис взагалі не мав би з'явитися. Аж ось Кривий Ріг, місто східної російськомовної частини України, випустило український часопис, покликаний пропагувати українську культуру. Вражений тим, що в Східній Україні може існувати якісний український часопис, світ української культури прийняв його дуже позитивно⁴⁷. Поряд з місцевими поетами, прозаїками й публіцистами на шпальтах часопису з'явилися прізвища найвідоміших діячів української культури, особливо середнього покоління, і не тільки. Серед дописувачів «Кур'єру Кривбасу» – зокрема, Оксана Забужко, Володимир Діброва, Микола Рябчук, Олег Лишега, Юрій Іздрик, Богдан Жолдак, Юрій Винничук, Євгенія Кононенко, Роман Корогодський, Євген Сверстюк, Лесь Танюк, Микола Жулинський і Валерій Шевчук. Слід наголосити на стараннях «Кур'єру...» відзначати найпоміт-

до фрустрації дратує неможливість відшукати в нинішньому вбогому словнику (глосарії) навіть «дискурсу». Див. «Листи до редакції «Критики» // Критика. – 1998, № 2.

46 «Кур'єр Кривбасу» виходить з березня 1994 р. Головний редактор: Григорій Гусейнов. Наклад 2000 прим.

47 У матеріалі, що його «Кур'єр Кривбасу» представляв на шпальтах «Критики», була така фраза: «Заснований 1994 року групою ентузіастів у більш індустріальному, ніж літературному центрі часопис «Кур'єр Кривбасу» швидко розвинувся з напівлегального бюлетеня в один з кращих літературних часописів сучасної України» // Критика. – 1998, № 2. – С. 9.

ніші явища сучасної української культури, а також пригадувати постаті, культурні ініціативи та ідеї, важливі для вітчизняної культури, висвітлення яких уникали за радянських часів. У цьому контексті варті уваги числа, присвячені письменникам-вісімдесятникам⁴⁸, також число, присвячене драматургії⁴⁹, в якому йдеться про театр Леся Курбаса «Березіль», також ті, що присвячені таким важливим для української культури постатям, як Сергій Параджанов, Василь Барка, Іван Огієнко⁵⁰. Добір авторів і їхніх текстів, пропонованих на шпальтах «Кур'єру Кривбасу», свідчить про те, що часопис дотримується погляду на українську культуру як частину західної.

На рівні програмних текстів, однак, це питання не здається таким простим. Як от Степан Процюк у статті «Туга за патрицієм»⁵¹, слушно відзначаючи, що в Європі Україну часто плутають з Росією, Білоруссю, і навіть з Казахстаном, не порушує питання про те, що зробила Україна, щоб бути поміченою в цій Європі, а мріє про настання часу, коли запанує *«царство української крові в українському просторі. Інтелектуальний і духовний банкет у супрязі з іншими великими народами замість жебрацької руки в байдужому європейському геопросторі, за-*

48 «Кур'єр Кривбасу». – 1997, № 87 – 90. Іменування письменників «вісімдесятниками», тобто письменниками 80-х років, не зовсім відповідає змістові номера. Позаяк чимала частина номера присвячена творчості письменників середнього покоління, добре відомих українському читачеві, таких як Микола Рябчук, Володимир Діброва, Олег Лишега, Юрій Винничук.

49 Кур'єр Кривбасу, 1997, № 81 – 82.

50 Кур'єр Кривбасу, 1997, № 83 – 84. У цьому ж числі опубліковано також чудову статтю Тетяни Воронової, присвячену катинському злочиніві.

51 Кур'єр Кривбасу, 1997, № 75 – 76.

мість льокайства, улесливої та прихованої ненависті, замість примітивного садо-мазохістського самоничення перед будь-яким дядьком-товстосумом із плакатною білозубою гримасою»⁵². Текст Процюка вражає ще й тому, що автор, влучно окреслюючи одну з головних проблем, яка тяжіє над творцями української культури й українцями загалом, а саме комплекс нижчості або ж меншовартості⁵³, водночас демонструє мегаломанське почуття вищості щодо Заходу: «Ми, українці, люди із специфічною ментальністю, не повинні наслідувати будь-якого західного обивателя, котрий ніколи не читав художньої книжки»⁵⁴. Це ствердження не завадило кількома реченнями далі визнати, що культура Заходу має все ж якісь такі здобутки, яким українці можуть хіба лиш позаздрити: «Наші ненароджені дуїнянські елегії кровавилися по схронах і гулагах»⁵⁵. Аж у подальшій аргументації Процюка з'являється думка про те, що літератури Заходу «часто сповнені безтурботного таланту». Правду кажучи, важко зрозуміти, що б мало означати це твердження. Однак свідомо чи несвідомо автор вибудовує протиставлення бідної, страдницької, виснаженої війнами України та ситого, безтурботного й не надто розумного Заходу (це нагадує відому сцену з оповідання Славоміра Мрожека «Моніза Кляв'є», коли польський емігрант на Заході, обурений, що ніхто з присутніх на вечірці гостей не звертає на нього уваги, починає чіплятися до присутніх, демонструючи свої щелепи з вибитими зубами, про-

52 Кур'єр Кривбасу, 1997, № 4 – 5.

53 «Що ж, ми живемо ми з постійним відчуттям тягару другосортності, який став таким природнім для українця, як повітря // Кур'єр Кривбасу. – там же, с. 6.

54 Там же, с. 6.

55 Там же.

мовляючи: «Тут! О! Нема. Вибили, пане, за свободу!»). Такий спосіб мислення підводить до простого висновку: Заходів нічого нам запропонувати, тож Україні залишається або Євразія, або якийсь вигаданий третій шлях, який скоріш за все виявиться шляхом назад.

Ще радикальніший у своїх роздумах Віталій Старченко: нарікаючи на стан української культури в Дніпропетровську та на популяризацію фольклористичного варіанту цієї культури місцевими дисидентами, доходить висновку, що проти української культури й українців загалом змовилися і Росія, й Америка, а можливо, навіть увесь світ: «низько вартісна «попса», це брутально-солодкувата жуйка у змосковищеній чи замєриканізованій обгортці, цілком влаштовує дніпропетровських пропагандистів безнаціональної культури. Її бісівська хода відчутна по всіх усяодах: порно-вампіро-некрофілія ссе наші душі з телекіноекрана, недолугий спекулятивний «авангард» разом із кітчем – у виставочних залах, брутальна зеківсько-«куплетная» естрада зі сцен; той же московсько-американський порнотрилеризм пожирає папір та мізки читачів... Усе спрямовано на вичищення менталітету та інтелекту українців, на згризання духовних хребтів, на повергнення в стан зомбі... І все це ідеологія. Ідеологія Визискувача, для якого космополітизм – є найдосконалішою трутою уповільненої дії, яку він підкидає до нашого духовного харчу. Цинічне нищення національних культури та освіти під приводом «браку коштів» у повинь кримінальної приватизації є нічим іншим, як ідеологією Визискувача в дії на державному рівні. Переорієнтувати малороса з «пролетарського інтернаціоналізму» на «буржуазний космополітизм» – завдання, породжене самою природою Визискувача: його корінь – це

культ, якщо не ГУЛАГу, то доларового знаку, але в кожному разі – це культ низької сили»⁵⁶. Навіть не намагаючись здогадатися, що криється за таємничою метафорою Старченка, коли він говорить про «Визискувача», треба віддати авторові належне, що, читаючи його слова, ми відчуваємося, як у фільмі жахів Гічкока, в якому спочатку відбувається вбивство, а далі напруження лише зростає. Коли відкинути підозру, що в цьому випадку, як і в попередньому, ми маємо справу з зашореним націоналізмом, то все ж мусимо погодитись, що вищенаведені розмірковування – це свідчення цілковитої дезорієнтації в світі після великого зламу. Старий світ зруйновано, а новий все ніяк не може народитися з хаосу. Немає нічого певного, нема нічого само собою зрозумілого. У такій ситуації так легко визнати за реальність концепцію історії як світової змови, котра легко й просто впорядковує світ. Чітко поділяє світ на свій – добрий і чужий, який є – бо мусить таким бути – ворожим.

«Кур'єр Кривбасу» – це найкраща ілюстрація напруження, чи радше навіть ідеологічної боротьби, яка точить українську інтелігенцію. З одного боку, вона відчуває, що національне відродження може відбуватися лише на шляху приєднання України до Заходу (в цьому сучасна українська інтелігенція успадкувала традиції української культурної еліти 1920 – 1930-х років), з другого ж – комплекс нижчості, що вироджується в мегаломанські почуття зверхності, відкидає її на манівці цивілізаційного вибору.

56 Віталій Старченко. «Біомасивність космополітизму» // Кур'єр Кривбасу, 1997, № 83-84. – С. 4-5.

У лещатах застою

Якщо на шпальтах «Критики» точиться гостра ідеологічна дискусія між західниками та прихильниками якогось третього шляху, то в «Літературній Україні»⁵⁷ ідеологічних суперечок немає вже давно. Цей тижневик, попри те, що в підзаголовку позиціонує себе як «газету письменників України», вже не один рік існує фактично як рупор винятково Спілки письменників України (СПУ). Стратегія часопису – лише віддзеркалення стратегії самої Спілки, принаймні її очільників.

А стратегія Спілки є наслідком *«двоїстий, советсько-український характер Спілки, успадкований з комуністичних часів, модифікований у бік більшої «українськості», себто патріотизму, а проте не позбавлений глибинної «советськості» у багатьох аспектах»*⁵⁸. У чому ж полягає ця двоїстість? З одного боку, Спілка письменників України має великі й безсумнівні заслуги в національному відродженні, яке відбулося в Україні на зламі 1980 – 1990-х років. Чимала частина її членів свого часу була засновниками Руху, першої масової опозиційної організації в Україні. Саме письменники – члени СПУ були засновниками Товариства української мови ім. Тараса Шевченка, яке доклало багато зусиль, щоб привернути увагу суспільства до драматичної ситуації, в якій опинилася українська мова в Україні. СПУ має також свої заслуги в поверненні читачеві забороненого за радянських часів літературного та культурного доробку України. І цими вчинками СПУ, без сумніву, може пишатися.

57 «Літературна Україна», тижневик, виходить з 1927 року. Його засновником є Спілка письменників України.

58 Микола Рябчук. «Від СПУ до АУП: спроба емансипації» // Критика, 1997, № 1. – С. 24.

Проте проблема СПУ полягає в тому, що, прикриваючись недавніми заслугами й патріотичною фразеологією, вона охоче й надалі тримається своєї радянської сутності. У самій Спілці після здобуття незалежності не було ініційовано жодного серйозного обговорення дотеперішньої діяльності організації, з її лав не вилучили жодного колишнього співробітника КГБ (а прізвиська принаймні частини рецензентів, які писали на замовлення КГБ, відомі), жодного графомана. *«Спілка письменників, як і будь-яке міністерство, намагається й далі бути не тільки єдиним отримувачем сподіваної державної допомоги, а й єдиним суддею на ниві так званого «літпроцесу» та єдиним репрезентом усіх письменників («совість народу» є характерною формулою цієї претензійної мегаломанії)»*⁵⁹. До того ж потрібно віддати належне, що Спілка письменників намагається й надалі виступати на захист української мови, культури і літератури⁶⁰. Великою проблемою натомість є той факт, що робить вона це *«переважно з традиціоналістських, народницьких і антимо-дерністичних позицій»*⁶¹.

Цей сплав почуття національного обов'язку та монополістичних зазіхань радянського стибу призводить до того, що Спілка в своєму колі не допускає жодної серйозної ідейної дискусії, а будь-яку критику ззовні сприймає як атаку на саму сутність українського духу. Цю тенденцію добре ілюструє реакція СПУ на заснування Асоціації українських письменників. Ініціатори створення остан-

59 Микола Рябчук. «Від СПУ до АУП: спроба емансипації» // Критика, 1997, № 1. – С. 24.

60 Див., наприклад, виступ на захист обов'язкового вивчення української мови у середній школі: «Знати державну мову – обов'язок і честь» // Літературна Україна, 3.09.1998 р.

61 Там само, С. 25.

ньої, основуючись на переконанні, що в межах зашкарубної структури Спілки неможливо здійснювати жодної ефективної діяльності, вирішили заснувати власну організацію. Не минуло й тижня після створення АУП, як керівництво СПУ оприлюднило офіційну заяву, з якої цілком прозоро випливало, що СПУ розглядає заснування конкурентної організації як прояв конфронтації, а «з такої конфронтації матимуть зиск лише антиукраїнські сили в Україні та поза її межами. Саме такі сили роблять усе, аби розколоти, зруйнувати Спілку письменників України як один з bastionів захисту української ідеї, української мови і української культури»⁶². Ця риторика оточеної фортеці (чи bastionу) постійно наявна у виступах Спілки, й саме вона має виправдовувати існування та всі дії СПУ. І хоч лідери СПУ наголошують, що Спілка має антиімперський, антиколоніальний і антикомуністичний характер, можливо, найпомітнішою її рисою для так званого пересічного читача є антимодерністська, антизахідна, а іноді просто-таки ксенофобська риторика.

Лише на цьому тлі можна розглядати явище «Літературної України». Як і СПУ, «Літературну Україну» ні в чому звинуватити, і так само, як Спілка, вона займає позиції чільного захисника українських цінностей. Причому, видається, що редакція має досить своєрідне, сказати б, «штатне» уявлення про ці вартості (синдром «патріота завдяки належності до відповідної організації»). Сформована за радянських часів ієрархія літературних і культурних цінностей є незмінною й не підлягає переглядові. А якщо хтось наважується робити такі

62 «Звернення секретаріату ради СПУ до членів Спілки письменників України» // Літературна Україна, 13.03.1997, а також «Навіщо атакують спілку письменників» // Літературна Україна, 10.09.1998.

спроби, то автоматично стає ворогом всього українського як такого.

Цей принцип добре ілюструє дискусія, що розгорнулась навколо літературної спадщини Олеся Гончара, котрий довгі роки був провідною постаттю української літератури. Його роман «Собор», де йдеться про нищення духовної спадщини та пам'яток української культури, свого часу спричинив чималий резонанс серед читачів і репресивні дії влади⁶³. Сам Гончар пройшов творчу еволюцію від соцреалізму до цілком пристойних реалістичних творів. Причому, хоч і був улюбленцем влади, все життя намагався, наскільки це було можливо, виступати на захист української мови та культури. Символічним вінцем його громадянської діяльності стала участь у першому з'їзді Руху 1989 року. Тоді як його громадянська позиція варта поваги, оцінку літературного рівня його творчості, без сумніву, суттєво завищено. Для багатьох критиків та істориків літератури було само собою зрозуміло, що його доробок потребує переоцінення. Те, про що багато хто думав, вперше зробив еміграційний літературознавець Іван Кошелівець. У своїй статті під عنوانом на облудних засадах культу письменника. До того ж звернув увагу на досить очевидні речі, тобто на те, що культ спирається на переоцінку доробку письменника, а також що бездумна популяризація його старих літературних творів є фактично популяризацією радянських цінностей. У своїх роздумах про письменника Кошелівець писав: *«Багато трагічного залишила нам у спадщину совєтчина, й одне з найяскравіших, бо всім на виду, – доля письменника Олеся Гончара. Під впливом жерців його культу він повірив у власну, підкреслимо, ду-*

63 Віталій Коваль. Соборі навколо собору. – Київ: Видавництво «Молодь», 1989.

хом радянську творчість, як непорочну на всі вічні часи, й тим увійшов сам з собою в суперечність, якої не помітив: ставши твердо на ґрунт будови незалежної держави, вважав за можливе й кінцеве – принести в нову Україну творчість, якою прославлявив той лад, який за останні роки життя сам беззастережно заперечив»⁶⁴. Свої висновки Кошелівець завершив твердженням: якби бездумні популяризатори культу Гончара ще раз перечитали його доробок, вже не мали б сумніву в тому, що це уславлення радянської системи.

Кошелівець дуже швидко переконався, як небезпечно піддавати сумнівові загально визнані святині та заохочувати будь-кого, особливо ж «вітчизняних» літературознавців, до марного, на їхню думку, перечитування. І ось у квітні 1998 року найпалкіший популяризатор Гончара Віталій Коваль на шпальтах «Літературної України» став до бою: «А вже пан Іван Кошелівець з Мюнхена (чи Іван Ярешко із села Велика Кошелівка під Ніжином) так-той, схоже, прибув на з'їзд українських письменників з однією метою: застерегти нас від вшанування пам'яті Олеся Гончара і Івана Багряного. Хто Олесь Гончар – знають вся Україна, увесь світ, а хто такий Іван Кошелівець? Редактор фашистської газети з Ніжина? У його рідній Кошелівці люди те добре пам'ятають... Не так важко збагнути, чому він прагне (тепер уже помертвості) знищити Олеся Гончара (...) Біда лише, що такі «одкровення» широко тиражуються у нашій незалежній Україні»⁶⁵.

Задля справедливості слід сказати, що Віталій Коваль так само принципово поставився й до вітчизняних кри-

64 Іван Кошелівець. Можна відверто? // Сучасність. – 1997, № 10.

65 Віталій Коваль. Ще не розгаданий Гончар // Літературна Україна, 16.04.1998 р.

тиків творчості Гончара. У відповідь на статтю Миколи Рябчука, опубліковану в газеті «День», в якій Гончара обдаровано йменням «соцреалістичного кумира», Віталій Коваль з гнівом писав: *«Інша напівруська газета «День» надрукувала аналітичну статтю «Человек и символ» напіввидатного і напівписьменника Ніколая Рябчука...»*⁶⁶. Окрім персональних нападок, у статті стверджувалося, що, коли це було йому потрібно, Рябчук благав опублікувати свою вірнопідданську статтю про Гончара: *«Та й хіба тільки він, хіба мало таких, що заробляли на його [Гончара – нотатка моя – Б.Б.] імені лауреатські премії, посади, наукові звання, а тепер – з тією ж метою – глумляться з його пам'яті. І не соромно...»*⁶⁷. Та справді, важко вести полеміку на такому рівні.

Дискредитація, компрометація опонента, персональні закиди замість присутньої дискусії – це звичний метод полеміки на шпальтах «Літературної України». Якщо, наприклад, Валерій Шевчук закликає переглянути оцінку літературного доробку українських письменників, то на шпальтах спілчанського тижневика ця дискусія не виникає, натомість допитливий автор «Літературної України» починає придивлятися до творчості самого Шевчука, спостережливо констатує: *«Часто вони [книги Шевчука] мені здаються якимись штучно-синтетичними і аж ніяк не українськими, хоч писані українською»*⁶⁸. Поділ на українську та україномовну літературу – це оригінальний внесок «Літературної України» до літературної критики, до того ж свого часу його запро-

66 Віталій Коваль. Не соромно // Літературна Україна, 16.04.1998 р.

67 Віталій Коваль. Не соромно // Літературна Україна, 16.04.1998 р.

68 Віталій Коваль. Ще не розгаданий Гончар // Літературна Україна, 16.04.1998 р.

ваджено з виразно антисемітським підтекстом. Коли ж інший автор виступає з критикою вітчизняного підручника історії, протиставляючи йому «Історію» канадського історика Ореста Субтельного, то в «Літературній Україні» з'являється стаття з убивчою назвою «Коли повчає слюсар академіка...»⁶⁹. Коли ж одна з найвидатніших українських дослідниць історії Наталя Яковенко робить спробу трохи переоцінити доробок Михайла Грушевського, вказуючи при цьому на очевидні речі, а саме на те, що від часів Грушевського змінилась методологія історичної науки, суворий суддя з «Літературної України» безжально іронізує: *«М. Грушевський, на відміну від Н. Яковенко не знав, що історія непізнавання (...), а тому його спадщина виявилася такою скромною порівняно з доробком його огудниці»*⁷⁰.

Традиційний метод, до якого «Літературна Україна» вдається в сутичках з опонентами, – це наведення російськомовних версій їхніх статей, якщо їх публікували в періодичних виданнях, найчастіше в газетах, які виходять двомовними версіями. Сам факт наведення цитати російською мовою має підірвати довіру до авторів, і тоді вже не має значення те, що ці автори пишуть, та й те, що насправді вони можуть бути україномовними авторами.

Тож не дивно, що подібна агресивна стратегія відвернула від «Літературної України» чималу частину української інтелігенції. Навіть відомий своїми поміркованими поглядами Іван Дзюба сказав: *«На жаль, «Літературна Україна» нині особливим розумом не відзначається. Звичайно, не можна однозначно негативно*

69 Мар'яна Банник. Коли повчає слюсар академіка... // Літературна Україна, 27.02.1997 р.

70 Михайло Москаленко. «Поденники» // Літературна Україна, 30.01.1997 р.

оцінювати це видання. Там є також багато цікавої інформації, багато матеріалів, породжених справжньою турботою про українську культуру, але є, на жаль, і речі, сповнені ксенофобії, і просто нерозумні. Не можна сказати, що це газета, гідна української літератури і культури. Хотілося б, аби українська письменницька спільнота мала часопис на вищому рівні»⁷¹.

Не всі побажання збуваються, або ж збуваються не так, як ми того очікували. Щоправда, не видно ознак того, щоб «Літературна Україна» планувала змінити свій характер, але, на щастя, вже з'явився й постійно з'являються альтернативні їй часописи. Назву лише кілька: «Критика», «Сучасність»⁷², «І»⁷³ та «Дух і Літера»⁷⁴. За словами Вадима Скуратівського, з'явилася надія, що українська культура повернеться до своїх кращих традицій, а саме до «світоглядної багатобарвності, її справді «спектрального», – в усіх кольорах світу, – аналізу цього світу»⁷⁵.

71 Розмова з Іваном Дзюбою. Машинопис є власністю автора.

72 Перше число часопису вийшло в січні 1961 р. в еміграції, спочатку в Мюнхені, а згодом у Нью-Йорку. Після того, як українська держава здобула незалежність, редакція переїхала в Україну. Перше число в Україні вийшло в січні 1992 р.

73 Часопис виходить з 1989 р. Від 1995 р. виходить у надзвичайно старанному графічному оформленні.

74 Перше подвійне число часопису вийшло наприкінці 1997 р. До сьогодні вийшло два подвійних числа «Духу і Літери».

75 Вадим Скуратівський. «Слово до читача» // Дух і Літера, 1997, № 1 – 2. – С. 9.

Прапороносці не такого (вже й) поганого минулого

Українському читачеві добре знайомі прізвища Івана Драча та Віталія Абліцова. Перший – справжня легенда своєї країни: один з провідних поетів покоління шістдесятих років ХХ ст., що мав на своєму життєвому шляху і хвилини великої громадянської мужності, й миті слабкості. За одних часів – опозиціонер, за інших – співувач радянської дійсності та критик американського розтління. Ніколи до решти неупокорений, а водночас добре прилаштований у системі радянської номенклатури. Віддавна бере активну участь у політичному житті, хоча може здатися, що політика – це не та стихія, в якій він почувається якнайкраще. Депутат Верховної Ради, а донедавна – голова Державного комітету інформаційної політики, телебачення і радіомовлення. Менш відомий Віталій Абліцов – до 1991 року співробітник тижневика «Україна», пізніше – журналіст «Голосу України», а останнім часом – співробітник Івана Драча в Комітеті інформаційної політики, а точніше – його заступник.

Обоє є авторами у започаткованій 2000 року видавничій серії «Український портрет». Дотепер в ній вийшло друком чотири книжки: Дмитро Гнатюк «Голос і влада»⁷⁶; Олесь Гончар «Катарсис»⁷⁷; Микола Бурячок «Ностальгія»; Іван Дзюба «Спрага»⁷⁸. З інформації, вміщеної у вищезгаданих книгах, довідуємося, що автор ідеї цієї серії – Іван Драч, а Віталій Абліцов відповідає за її «авторське

76 Гнатюк Дмитро. Сповідь на тему: Голос і влада. – Київ: Український світ, 2000.

77 Гончар Олесь. Катарсис. – Київ: Український світ, 2000.

78 Дзюба Іван. Спрага. – Київ: Український світ, 2001.

виконання», себто редагування. З цих чотирьох видань мені вдалося роздобути три. Причому слово «роздобути» тут найбільш підходяще, адже цих книг не можна купити в жодній з київських книгарень. І це попри те, що серія виходить на замовлення Державного комітету інформаційної політики, телебачення і радіомовлення в рамках національної програми видання «громадськості суспільно значущих» книг (принагідно варто поставити риторичне питання, чи сприяє прозорості суспільного життя той факт, що керівник державної установи та його заступник – виконавці замовлення органу, якого ж самі очолюють?). Маю дуже стійке враження, що частина моїх київських друзів (активних учасників українських інтелектуальних диспутів) взагалі не й не знають, що така серія з'явилась на світ.

А шкода, бо вже сама її назва, «Український портрет», свідчить про те, що автори претендують на значущість. Представлені в рамках серії постаті й тексти видатних особистостей українського культурного життя можна інтерпретувати щонайменше двояко: як спробу показати те, що, на думку авторів серії, найтипівіше в долях українців, або (не приховую, що саме це пояснення здається мені ближчим до правди) це спроба створити щось на кшталт сучасного українського пантеону. Показати діячів культурного життя, творчий доробок і громадянська діяльність яких може/є/має бути віхою для сучасного українця, тим, чим можна пишатися, взірцем для наслідування. Якщо так, то воістину дивний взірець пропонують українському читачеві творці «Українського портрету».

Структура опублікованих видань «Українського портрету» дещо відрізняється. «Голос і влада» – це інтерв'ю солідного обсягу з видатним оперним співаком Дмитром

Гнатюком. До «Катарсису», окрім військових щоденників одного з найвідоміших письменників повоєнного періоду Олеся Гончара, ввійшло інтерв'ю авторів серії з удовою письменника Валентиною Гончар, а також невеличкий фрагмент зі щоденника письменника, писаного 1995 року, під назвою «Невигаdana новела життя». До «Спраги» ввійшли статті лідера покоління шістдесятників та одного з найвідоміших українських літературних критиків Івана Дзюби, опубліковані в українській пресі протягом останніх десяти років, а також, а може, передусім, велике інтерв'ю під назвою «Діалог: Віталій Абліцов – Іван Дзюба».

Хоч долі героїв різних томів серії складались по-різному, іноді драматично, але все ж, якщо йдеться про Гнатюка та Гончара, можна відзначити дуже багато схожого: обидва в своїй галузі були відомими й визнаними творцями, їхні платівки та книги за радянських часів видавали солідними накладками; обидва були членами тогочасної високої партійної й республіканської номенклатури, обидва користувались милостями влади, обидва проявляли свій тісний зв'язок з українською культурою, навіть у найгірші для неї часи. Гончар за цю вірність платив, і платив високу ціну, особливо ж після видання «Собору» (історія громади маленького східно-українського містечка, яка об'єдналась у боротьбі за врятування давнього, збудованого за козацьких часів собору, котрий намагається зруйнувати місцева партійна шишка), коли він став жертвою безсоромного цькування з боку партійного активу (безцінним джерелом інформації про той період життя Гончара є книга Віталія Коваля «Собор» і навколо собору», Київ, 1989). Але обох їх об'єднує також... конформізм. Який виражався чи то в «недобачанні» небажаних аспектів дійсності, за якої їм

довелося жити (стратегія Гнатюка), чи то в покірному піднятті руки під час голосування, від чого залежала чиясь свобода (Гончар). Не дуже вкладається у вищенаведену схему герой «Спраги». Адже життєвий шлях Івана Дзюби був цілковито відмінним від долі двох згаданих героїв. Його нинішній авторитет ґрунтується не на рештках радянської популярності, а на опорові радянській дійсності. Саме протест проти цієї дійсності свого часу привів Дзюбу на засідання президії Спілки письменників, рішенням якого його вилучили зі Спілки і завдяки чому «органи» змогли без жодних перешкод заарештувати його. Серед тих, хто голосував за це рішення, був також і... Олесь Гончар. Щоправда, після майже річного ув'язнення Дзюба в досить принизливій формі написав «визнання своїх помилок», а протягом наступних років йому вдалося знайти собі місце в республіканських установах на периферії офіційної науки. Та все ж не менш неочікуваним, якщо не дивним, є зіставлення чільних представників громадсько-культурного життя з послідовним дисидентом, адже це зіставлення таких речей, яких, по суті, порівнювати не можна та, мабуть, і не потрібно. Може трапитись так, що подібне порівняння не донесе жодної нової інформації про людей і ті часи, натомість поставить під сумнів чистоту намірів тих, хто до цього вдається. На жаль, таке враження постає тоді, коли Іван Драч у вступі до «Спраги» з властивою йому безцеремонністю порівнює свої гріхи з Дзюбиними: *«Політика зламала наше життя. [Дзюба] Найбільше мене не злюбив, коли під тиском ЦК КПУ я у Нью-Йорку написав відповідь Богдану Кравціву і поїхав на посаду радника Організації Об'єднаних Націй, а мені найбільш допекло тоді, коли за ґратами КГБ на [вулиці] Володимирській*

він підписував своє каяття»⁷⁹. Додаткової барви цьому перелікові провин додає той факт, що Драч устиг «відхреститися» від «українського націоналізму» ще в шістдесяті роки, до того, як покоління шістдесятників накрила хвиля жорстоких репресій, а Дзюба своє вимушене «самозасудження» підписав... у листопаді 1973 року, вже після розгрому незалежного культурницького руху. Драч завдяки вчасно проголошуваним заявам піднімався щаблями офіційної державної ієрархії, Дзюбу ж було усунуто на периферію системи, й лише своїми власними зусиллями він спромігся повернутися до активного наукового та громадського життя.

Тож на перший погляд, здавалося б, що зіставлення в одній серії представників настільки далеких світів – це якесь непорозуміння, але, як стане зрозуміло далі, авторам серії вони потрібні були для того, аби на їхньому прикладі представити певну ширшу, на їхню думку, єдність українських життєвих шляхів.

Дмитро Гнатюк – інфантильний світ

Попри анонсовану в назві тему, з книги бесід з Дмитром Гнатюком «Голос і влада» ми так нічого й не дізнаємося про його справжнє захоплення – музику. Драча й Абліцова це питання аніскільки не цікавило. По суті, не цікавила їх і захоплива біографія співака (велика кар'єра хлопця з глухої буковинської провінції, на якого додаткову тінь кидав факт арешту та вбивства органами НКВД його брата). Їхні питання зосереджуються головно навколо стосунків видатного співака з різними керівниками Радянського Союзу та Радянської України. До того ж і в цьому випадку їх цілком задовольняють анек-

79 Там само, с. 4.

доти «з життя видатних людей», без спроби поглибленого аналізу тогочасної дійсності. А Гнатюк щедро сипле такими анекдотами. Ось, скажімо, виступ Гнатюка, ще студента, перед Сталіним і Мао: *«Це було дуже страшно – дивитися на таких вождів. Розумієте, ми тоді були молодими людьми, особливо я»*. Звичайно ж, молодий співак дуже пишався тим, що *«Сталіну співаю, Мао-Цзедуну співаю»*⁸⁰. Він міг пишатися й тим, що його учителем був великий співак Паторминський, котрий у своїй кімнаті мав... фотографію Сталіна з його власноручним підписом! Тут і розповідь про переліт надзвучовим літаком на святкування 70-річного ювілею маршала Гречка, під час якого Гнатюк, звичайно ж, страшенно перелякався. А ось і відзначення іменин Нікіти Хрущова, коли генеральний секретар *«показав себе як любитель української культури, чи то пак українського духу. І тут він: «Ой, Гнатюк, заспівай нам “Рушник”»* [популярна українська пісня]. *І на тих іменинах він пригадував Андрія Малишка* [українського поета]. *Пригадував! Пам'ятаю, вже як гості порозходилися, він нас, артистів, не відпускав»*⁸¹. Зрештою, Хрущов не раз ласкаво проявляв до Гнатюка свою увагу. Як-от під час випадкової зустрічі в Кремлі: *«Побачив мене і кричить: «Гнатюк Дмитро, йди-но сюди»*. Підходжу. *«Що ти тут робиш?» – «Увечері виступаю із сольним концертом, а зараз у мене репетиція»*. – *«То чому ж не задзвонив?»* Я кажу: *«Куди? Куди мені дзвонити, Нікіта Сергєєвич?»* – *«Ми сьогодні будемо. Все Політбюро буде на твоєму концерті»*. Я (це зізнання нас не здивувало) почав боятися! *Дякувати Богу, я все витримав, бо Бог дав мені здоров'я»*⁸². Гнатюк ста-

80 Дмитро Гнатюк, с. 6.

81 Там само, с. 27.

82 Там само, с. 28.

висься до Хрущова з особливою теплотою, бо хоч він і «президент, партійний вождь, котрий не має хвилини спокою», а таки ж знаходив час на нічні учти, котрі прикрашав своїм співом герої «Голосу і влади», а крім того: «Для мене Хрущов зробив багато доброго, приємного, та й звання моє [народного артиста Радянського Союзу], і спів мій шанував»⁸³. Відзначмо, що за тих обставин звання народного артиста означало не лише визнання співочої майстерності, а й надавало досить високу позицію в системі тогочасної номенклатури. Нехай давно нема держави, народним артистом якої був Дмитро Гнатюк, він і наділі відчуває вагу свого звання: «Розумієте, як не як, а коли я виступаю як звичайний артист, то не несучи на собі такої відповідальності. Коли ж я Народний артист, то зобов'язаний співати якомога краще»⁸⁴ (!). Симпатія симпатією, але коли вітер історії змінив з партійно-державного олімпу Хрущова й поставив на його місце Брежнєва, Гнатюк не уникав співів і на його честь, зокрема виконав пісню з пречудовою навою «Генеральний секретар». Дещо прохолоднішими стали стосунки Гнатюка з партійним бомондом часів Горбачова, але й цьому керівникові він має за що дякувати: «Тоді вже не було близьких стосунків між українськими співаками і партійними вождями. Я вдячний Горбачову за те, що він підписав постанову про надання мені звання Героя Соціалістичної Праці»⁸⁵. Та й про Щербицького, 1-го секретаря Комуністичної партії України, на якому лежить особиста відповідальність за посилення зросійщення України у 1970 – 1980 роки, Гнатюк знаходить добрі слова: «Як красиво він говорив

83 Там само, с. 32.

84 Там само, с. 31.

85 Там само, с. 43.

українською»⁸⁶ (!), мало того, завдяки йому 1962 року «золотий голос України», як називає Гнатюка у вступному слові Юлія Тимошенко, знайшов, нарешті, можливість потрапити до лав Комуністичної партії. А взагалі: *«Мені здається, він [Щербицький] був гордий з того, що Україна має видатні таланти [до яких Гнатюк скромно відносить і себе]. Тому я не можу сказати про нього нічого поганого, бо нічого подібного у спілкуванні з ним не помітив»*⁸⁷. Герой «Голосу і влади» послідовний в одному: в своїй прихильності до всіх керівників держави, також і тих, котрі стали на чолі незалежної України. *«Я глибоко шаную обох президентів. Леонід Макарович Кравчук відіграв вирішальну роль у здобутті Україною так довго очікуваної незалежності (...). Леонід Данилович Кучма всіма можливим засобами зміцнює цю незалежність»*⁸⁸. Подібних прикладів не бракує. Гнатюк, як годиться придворному співакові, попри те, що минули роки, й надалі сповнений ніяковості, страху й благоговіння перед радянськими вождями. Проте, як не старається, не може зовсім оминути їхньої антиукраїнської політики. Та навіть у цьому випадку він знаходить пом'якшувальні обставини: *«Володимир Васильович Щербицький. Знаєте, зараз можна йому закидати те, що він був першим секретарем ЦК КПУ, можна казати, що він ставився не так, як належить, до української культури і українського народу. Але при цьому потрібно врахувати, що він був витвором своєї епохи»*⁸⁹. А крім того, минуле мало й свої позитивні риси. Гнатюк про це знає, адже тричі був депутатом радянського парламенту. Тоді у Верховній Раді

86 Там само.

87 Там само, с. 44.

88 Там само, с. 60.

89 Там само, с. 43.

«була дисципліна – голосували одноголосно і все. Іноді, коли я нині спостерігаю за нашим парламентом, ловлю себе на думці: “Може, воно було й краще, коли так одноголосно?”»⁹⁰. А отже, не дивує й закономірність обраного Гнатюком шляху. Тож єдиним негараздом, який випав на долю цього незмінно заляканого оперного співака, було досить тривале недопущення його до членства в лавах Комуністичної партії. Гнатюк справді переживав це дуже болісно, адже не міг стриматися, щоб й в інтерв’ю кілька разів не пригадати цього факту: «Комуністична партія була єдина, і перебувати поза нею було великим мінусом, який у багатьох випадках закривав шлях до службової кар’єри, викликав підозріливість, зневагу до такої людини [яка не була членом партії], а це було дуже погано. Хоч мене й удостоїли звання Народного артиста ще тоді, як я був безпартійним»⁹¹.

Бесіди з Дмитром Гнатюком змушують читача просто ніяковіти. Людина поважного віку, без сумніву, прекрасний оперний співак, оповідає про себе та дійсність, в якій йому довелося жити, в не інакше як інфантильній манері. Вся повоєнна українська дійсність (з чималою допомогою ініціаторів розмови) зводиться до бенкетів, званих обідів, милості чергових вождів (як у жарті про Леніна, який міг, але не вбив). Спогади наскрізь пронизує гордість за здобуття одного за іншим різних радянських титулів, тоді як наш герой водночас обурюється поведінкою деяких депутатів, що закликають до відбудови Радянського Союзу («Як можна з цим змиритися?» – риторично запитує він). Дмитро Гнатюк, здається, анітрохи не усвідомлює, що він сам у своїх спогадах слово за словом споруджує йому пам’ятник.

90 Там само, с. 34.

91 Там само, с. 58.

Гончар – а таки пам'ятник радянській вітчизні

У контексті інфантильних оповідок з «Голосу і влади» «Катарсис» Олесея Гончара, а особливо «Триалог» (згадана розмова Івана Драча та Віталія Абліцова з удовою письменника Валентиною Гончар) виводять нас на зовсім інший рівень. Тут з'являються серйозні проблеми й дилеми, що стосуються українського минулого. Адже Гончар був постаттю непорівняно більшою, ніж Дмитро Гнатюк. Гончар у повоєнні роки став одним з найпопулярніших українських письменників. Його називали навіть патріархом української літератури. Його популярність в Україні справді вражала, хоч варто відзначити, що великою мірою вона була зумовлена тим, що Гончар ідеально вписувався в канон соцреалістичної літератури (а точніше, він сам був одним із засновників цього канону) і завдяки цьому міг розраховувати на сприяння видавничого й освітнього державного апарату в популяризації свого доробку. З його розмаїтих творів, можливо, пробу часом витримає написаний у шістдесяті роки «Собор», і то як пам'ятник тієї доби. Емоційна співучасть автора сприяла тому, що соцреалістичні штампи в цьому творі значно менш агресивні. Популярність у Радянському Союзі дала змогу Гончарові потрапити до так званого «експортного» переліку радянських письменників, твори яких перекладали за межами СРСР, передусім у країнах народної демократії. Тож і польський читач дістав змогу ознайомитися з його доробком («Прапороносці», Варшава, 1951; «Людина і зброя», 1963; «Циклон», Варшава, 1976; «Собор», Варшава, 1972).

Бесіди Драча й Абліцова з Валентиною Гончар присвячені біографії письменника. А її можна писати принаймні в два радикально відмінні способи. Адже Олесея

Гончара можна представити як зразкового радянсько-го письменника й діяча, або ж зробити з нього ледь не дисидента.

У першому варіанті буде наголошено на тому, що після вибуху радянсько-німецької війни він добровольцем пішов на фронт. Був двічі поранений. Зазнав трагічної долі німецького військовополоненого. Під час війни вступив також у партію. Упродовж дванадцяти років був головою Співки письменників України, а протягом двадцяти семи років виконував обов'язки секретаря Співки письменників СРСР. Був депутатом Верховної Ради УРСР та СРСР. Не один рік очолював Республіканський комітет захисту миру, а щаблями партійної кар'єри дістався аж до Центрального комітету Комуністичної партії. Був лавреатом чи не всіх радянських звань і нагород (двічі отримав Сталінську премію, а також раз був удостоєний Ленінської та Шевченківської премії), був академіком Академії наук [за радянських часів деяких письменників приймали в почесні члени Академії наук], йому присвоєно також звання Героя Соціалістичної Праці [що відзначали вже в незалежній Україні у некрологах на смерть письменника]. Ну й дрібні переваги, які надавало місце в радянській номенклатурі: квартира, дача, закордонні поїздки, прийняття іноземних делегацій. Якщо до всього сказаного додамо ще й те, що чимала частина його творчості присвячена радянській армії як визволительці від гітлерівських окупантів, де роль мудрого «старшого» брата була відведена росіянам, то матимемо готовий зразок «українського радянського письменника».

Зразок ефектний, але, як це буває в житті, він не виражає всієї правди про нашого героя. Бо Олесь Гончар – це, без сумніву, український патріот, який свою суспільну позицію використовував для того, щоб сприяти, наскільки

ки це було можливо, розвиткові української культури. З одного боку, піднімав руку за вилучення Івана Дзюби зі Спілки письменників, а з другого – писав листи на його захист. З одного боку, був класиком соцреалізму, з другого – підтримував творчість талановитих письменників і, що рідко траплялося за радянських часів, – молодих. Драматична доля української культурної спадщини спонукала його написати «Собор», в якому він цю спадщину захищав, у часи, коли саме слово «собор» звучало підозріло. Коли в шістдесяті роки Україною прокотилась хвиля арештів, Олесь Гончар був одним з небагатьох письменників старшого покоління, які давали гроші у фонд допомоги ув'язненим і їхнім родинам. Коли ж у вісімдесяті роки ХХ століття в Україні зароджувався опозиційний рух, чимало заходів, які організовували українські демократи, відбувалося за сприяння Гончара. Він співпрацював з Товариством української мови ім. Тараса Шевченка, відкривав I з'їзд Народного Руху України за перебудову, а 1990 року, коли київські студенти, зокрема й внучка письменника, розпочали відоме голодування, яке пришвидшило політичні перетворення в Україні, демонстративно здав свій партквиток. В останній період свого життя Гончар поставив під сумнів те, що становило сутність більшої частини його творчості та чималої частини життя – радянську ідею, її ефективність для України. Проте тут постає такий парадокс. З тим, що він рішуче відкинув у своїй громадській діяльності, Гончар не в змозі був розлучитися у власній творчості. Майже до кінця своїх днів він домагався перевидання своїх соцреалістичних повістей. Хранителі його творчості й досі не бажають чути ані слова критики на адресу доробку письменника. Коли кілька років тому еміграційний літературознавець Іван Кошелівець, якого вже немає се-

ред живих, висловився проти штучно роздмуханого й основаного на хибних засадах культу письменника (завищена оцінка доробку Гончара та популяризація його давніх творів, просякнутих радянськими цінностями), один з апологетів письменника Віталій Коваль на шпальтах офіційного органу Спілки письменників тижневика «Літературна Україна», замість того, щоб вдаватися в детальну й безнадійну для нього посутню дискусію, брутально звинуватив Кошелівця у співпраці з гітлерівцями: *«Хто такий Олесь Гончар, знає вся Україна, увесь світ, а хто такий Іван Кошелівець? Редактор фашистської газети з Ніжина? У його рідній Кошелівці люди мають добру пам'ять...»*⁹².

Саме питання військових лихоліть українців стало ключовою темою розмови Драча й Абліцова з удовою письменника Валентиною Гончар. У цій бесіді Олесь Гончар і його колишній викладач Юрій Шерех-Шевельов (найвидатніший еміграційний український літературознавець) стають уособленням діаметрально відмінних військових доль українців. Для Гончара Друга світова війна була його війною. Війною, в якій правда була на боці його радянської батьківщини. Він пішов на фронт захищати вітчизну і завершив свій бойовий шлях у Празі. Водночас Шевельов мріяв про те, як вирватися з Радянського Союзу. Обидві войовчі сторони – Німеччина та Союз – він розглядав як сили лих і чужі українцям. Врешті-решт йому вдалося втекти з окупованої України. Тим часом він співпрацював з українськими часописами, які виходили за згоди, і навіть за допомоги німців. Така співпраця з погляду поляка цілковито компрометувала б Шевельова (згадати хоча б постійно поновлювані спро-

92 Про цю справу я ширше пишу в матеріалі «Читаючи – обираєш шлях розвитку», див вище.

би дискредитувати Юзефа Мацкевіча, звинувачуючи у співпраці з німецьким підбріхувачем). Однак становище поляків та українців під час Другої світової війни було зовсім різне. Поляки мали власний, визнаний міжнародною спільнотою, еміграційний уряд, в окупованій країні були створені структури підпільної держави. Вони мали повне право на те, щоб вважати себе повноправним членом коаліції союзників. Після пакту Сікорського – Майського німці були вже чітко означеним ворогом. Українці не мали власної держави, а коли починалась німецько-радянська війна, ще живою була пам'ять про жорстокість сталінських репресій, Голодомор, за якого полягли мільйони українців. Частина українців вважала, що потрібно використовувати будь-яку нагоду, аби відбудувати українське національне життя, навіть якщо це здійсниться під крилом Німеччини. Українські часописи з'явилися також і в окупованому Харкові, і там почав з ними співпрацювати Шевельов. Він не займався політикою, не підтримував «німецьких військових сил». Писав про літературу, але, повторю, в часописах, які виходили під контролем німців.

Гончар був одним з найталановитіших учнів Шевельова. Так він стверджує у «Невигаданій новелі життя», підтверджує це в своїх спогадах і сам Шевельов⁹³. За словами Шевельова, на початку німецько-радянської війни їхні шляхи розійшлися. Гончар у своєму щоденнику, написаному в 90-ті роки, розповідає, що під час перебування в німецькому таборі для військовополонених написав розпачливий лист до Шевельова (прізвище якого вичитав на обривку української газети) з проханням про допомогу. Листа перекинув за ґрати з надією, що пере-

93 Шевельов Юрій (Юрій Шерех). Я, мене, мені... (і довкруги). Спогади. – Харків – Нью-Йорк, 2001.

хожі передадуть його адресатові. Не відомо, чи дійшов той лист до Шевельова (якщо Гончар його справді написав), так чи інакше Гончар не отримав від нього жодної відповіді. А багато років по тому, як занотував у щоденнику письменник: «З професором відбудеться зустріч у Києві, через багато років, на Світовому конгресі українців. І буде він гостем у моєму домі, буде сидіти за нашим столом, і, влучивши момент, я запитаю його тихцем: «Професоре, скажіть, будь ласка, чи отримали Ви мого листа з Холодної Гори [там був розташований табір для військовополонених]?» І він, цей сноб, інтелектуал блідолиций... спаленіє і скаже: – Ні, не отримав. – Чому ж тоді почервонів, як дівчина? І тоді я цілком переконався, інтуїція мені підказала, що мою епістолу він, попри все, тоді прочитав. «Народна пошта» подіяла, не підвела! (...) Саме так! «Гірки» [слова] і «страшні» [слова], професоре, але я змушений їх Вам повернути, сказати їх саме Вам, і кажу їх, пишуци цю невигадану новелу життя, новелу про ренегата»⁹⁴.

У своїй нотатці від 1995 року Гончар висуває Шевельову надзвичайно тяжкі звинувачення: байдужість учителя до долі учня, а також – про що свідчить уживання слова «ренегат» – зрада батьківщини. Ця нотатка видається такою драматичною, що ми готові повірити її авторові. Проте справа ця не проста, бо може статися й так, що, можливо, приводом злої нападки Гончара на Шевельова був зовсім не давній лист, який не відомо, чи дійшов до адресата, а одна рецензія, котру понад півстоліття тому написав Шевельов. Йдеться про текст «Здобутки і втрати української літератури. З приводу роману О. Гончара

94 Олесь Гончар. «Катарсис...», с. 135.

«Таврія»»⁹⁵. Це, без сумніву, один з найкращих критичних текстів Шевельова, в якому на прикладі «Таврії» Гончара він демонструє щонайменше двозначне становище української літератури в Радянському Союзі п'ятдесятих років. З одного боку, це книги, написані українською мовою, що мали велетенські з накладками в кілька десятків тисяч, і це не може не тішити. А з іншого – їх примітивна радянська ідея, забарвлена комплексом меншовартості стосовно Росії, підводить до думки про те, що ці книги варто було б заборонити. Шерех писав: *«І тому мають рацію ті, хто каже, що повість Гончара – це успіх. Але мають рацію і ті, які кажуть, що це – злочин. Адже в радянських умовах рідко вдається досягти успіху без вчинення злочину, і злочин подекуди має в собі частку успіху. Шальки терезів вагаються і важко сказати, здобутки чи втрати переважають. Це остаточно проясниться, коли рухнуть кордони СРСР, і автори, письменники стануть лицем до лиця зі справжньою літературою – іноземною, тепер недоступною, і своєю, забороненою. Сьогодні було б водночас недоречно й шкідливо вихвалити Гончара як українського письменника, і я хотів би підкреслити обидві частини цього визначення – і українського, і письменника; і так само недоречно було б ганити його як комуністичного пропагандиста, і я знову підкреслюю обидві частини цього визначення»*⁹⁶. Як свідчать вже цитовані щоденники, Гончар тієї, визнаймо, нищівної критики не забув, але, напевно, не схотів або не спромігся її зрозуміти: *«В еміграції професор час від часу згадував і мої твори, і завжди робив це вкрай тенденційно, дуже негативно,*

95 Цей текст був опублікований у часописі «Нові дні», 1954, № 48 і був передрукований у: Юрій Шерех. «Друга черга», Сучасність, 1978.

96 Там само, с. 179.

майже з ненавистю, якій я можу знайти пояснення, а розбиваючи ущент, скажімо, ні в чому не повинну «Таврію», саме тоді, коли нею зачитувалися пастухи у стегу і тишилися академіки, мій суворий заокеанський критикан, часом, вилаявши мене, ронив навіть нещирі крокодиличі сльози: «гіркі слова, страшні слова, але їх потрібно сказати»⁹⁷. Історія цієї суперечки не має однозначного завершення. Що тут правда, а що вимисел задля дискредитації противника – ці питання лишаються без відповіді. Натомість, поза сумнівом, що ренегатом Гончар назвав Шевельова не випадково (до речі, це все дуже нагадує нападки Ковалю на Кошелівця). Іменування будь-якої діяльності в українській справі за часів Другої світової війни колабораціонізмом, вживання слова «ренегатство» на означення зневажливого ставлення чи ненависті до Радянського Союзу – ці штампи функціонували в Україні впродовж усього повоєнного періоду й наявні були всюди: в школі, літературі, кіно, телебаченні, пресі, армії тощо. У цьому контексті тавро «ренегат» мало остаточно скомпрометувати еміграційного критика в очах пострадянського читача. На певний доказ цього ми натрапляємо в розмові Драча й Абліцова з Валентиною Гончар. Тож коли жінка завершує читати своїм бесідникам «Невигадану новелу життя», Іван Драч висловлює таке міркування: *«Те, що Ви прочитали, Валентино Данилівно, великою мірою прояснює різні речі у стосунках наших великих сучасників»*⁹⁸. І треба визнати, що це найдивніший з можливих коментарів. Адже в тексті Гончара падають якнайтяжчі звинувачення – як у національному масштабі, так і в загальнолюдському, а бесідник Іван Драч, як ніде нічого, говорить, що це «багато» пояснює.

97 Гончар Олесь. Катарсис. – Київ, 2000. – С. 135.

98 Там само, С. 13.

Може, він прагне в такий спосіб сказати, що, коли еміграційні літературознавці критично відгукувалися про пострадянську українську літературу, то лише тому, що були (мусили бути!) фашистськими колабораціоністами або національними ренегатами?! А якщо відгукувалися позитивно, то ця закономірність втрачала свою силу?

В іншому фрагменті свого щоденника Гончар пише: *«За сімдесят три роки диявольського тоталітаризму наш народ zdeгpaдoвaнo. Haшi душі скалічено»*⁹⁹. Хоч як би парадоксально це не прозвучало, та найяскравішим прикладом цього є сам Гончар. Письменник тужив за свободою і в міру своїх можливостей боровся за звільнення України, проте залишився в полоні радянських стереотипів і звичок. У світі, в якому доярки та пастухи виступають у ролі авторитетних критиків літератури (хоч сам Гончар після написання «Собору» став їхньою жертвою), а наклепи, поширені пропагандистським апаратом держави, якої вже не існує, надалі мають убивчу силу. Чи могло бути інакше? Можливо, так, але Гончар у своєму житті настільки часто був конформістом, що не міг не прийняти й не засвоїти певних правил життя у тоталітарній державі. Як сказала Валентина Гончар: *«[Гончар] не міг ігнорувати правил суспільства, в якому жив. А зрештою, чи ж усе тоді було лише погано?»*

Дзюба – ретушований портрет

Як уже було сказано, Дзюба не дуже підходить до вищезгаданих героїв «Українського портрету». В нього зовсім інша біографія, та й висловлювання його цілком протилежні. З огляду на те, що авторка цих слів спільно з Олею Гнатюк два роки тому опублікувала велике інтерв'ю

⁹⁹ Там само, С. 8.

з Іваном Дзюбою¹⁰⁰, можливо, буде цікаво зіставити ту бесіду з результатами праці Віталія Абліцова. Уважно простеживши хід обох розмов, мусимо дійти невтішного висновку, що Віталій Абліцов вчинив звичайнісіньку крадіжку інтелектуальної власності. Адже в його бесіді немає жодного нового сюжету порівняно з розмовою, вміщеною в «Бунті покоління», жодного нового тлумачення, словом, Абліцов ані на сантиметр не виходить за межі інтерв'ю авторки з Дзюбою. Навіщо ж зіставляти ці розмови? Бо в розмові Абліцова з Дзюбою цікаве не те, про що він розкажує, а те, що замовчує. Виявляється; він пропускає всі ті моменти життєпису Дзюби (наявні в розмові, вміщеній у «Бунті покоління»), які не пасують до наперед заданої схеми українсько-радянської біографії. Прикладів подібних ходів безліч. Найпоказовішим є випущення військового епізоду життя Івана Дзюби. Дарма що його з дитинства виховували у «відданокмуністичному» дусі, та все ж в інтерв'ю, опублікованому два роки тому, Дзюба докладно розповідав про спонтанні антирадянські вибухи серед українців на Донеччині одразу після німецького наступу (*«Між іншим треба сказати, що населення вітало німців квітами, як визволителів. Люди справді думали, що німці прийшли їх визволяти. Але дуже швидко зрозуміли свою помилку»*¹⁰¹) та про спроби організації українського національного життя під німецькою окупацією (*«Під час німецької окупації у нашій місцевості настало щось подібне до національного відродження. Молодь щовечора влаштовувала зустрічі, співали пісень, танцювали, відкривали якісь давні народні звичаї*

100 Ця книга змінила все моє життя. Розмова з Іваном Дзюбою [в:] Богуміла Бердиховська, Оля Гнатюк. «Бунт покоління. Розмови з українською інтелігенцією», Люблін, 2000.

101 Там само, С. 83.

тощо. З 1943 року всіх цих людей призвали в армію, більшість з них не повернулася, і все те недовге поживавлення зійшло нанівець»¹⁰²). Для питання про Другу світову війну в своїй довгій, на понад сорок сторінок, розмові Віталій Абліцов місця не знайшов. Так само, як і на спогади Дзюби про повоєнні репресії українських активістів, які розгорнули свою діяльність за часів німецької окупації. Випадковість? Можливо... Хоча подальше зіставлення розмов з Іваном Дзюбою схиляє мене радше до того, щоб вбачати в цьому певну тенденцію. Для Абліцова так само, як неістотною була Друга світова війна, таким несуттєвим був і славнозвісний виступ Івана Дзюби на місці масової страти київських євреїв у Бабиному Яру, не важливе й нинішнє становище української інтелігенції, про яке Дзюба в «Бунті покоління» сказав дуже гіркі слова. Абліцову вдався карколомний фокус: у розмові з лідером покоління шістдесятників чи не тільки раз ужити цю назву. Щоправда, й інших героїв українського відродження шістдесятих років Абліцов пригадує вкрай стримано. Необізнаний читач, прочитавши «Спрагу», не має жодних шансів зрозуміти важливість покоління шістдесятих років ХХ століття у становленні української ідентичності й новітній історії України, а тим більше місця в ньому героя інтерв'ю.

Який же з «діалогу» Віталій Абліцов – Іван Дзюба ви-мальовується образ останнього? Іван Дзюба з-під пера Абліцова виходить спрощеним і, як не парадоксально, до певної міри «советизованим». Показовим у цьому сенсі є міркування Дзюби щодо двох тоталітарних режимів ХХ століття: «До речі, часто порівнюють комунізм з фашизмом, Сталіна з Гітлером і тому подібне. Це не зовсім правильне і в багатьох випадках поверхове і надто про-

102 Там само, С. 85.

сте порівняння. Справді, у методах було багато спільного, і навіть сталінізм набагато, в десятки разів перевершив гітлеризм в ефективності терору. Гітлер і фашизм, при усій своїй жорстокості, це аматорство, фанфаронство у порівнянні зі сталінізмом; у сталінізмі все базувалося на науковому підґрунті. Але є і велика відмінність. Гітлеризм не приховував своєї антигуманності і аморальності. Гасел гітлеризму порядна і духовно розвинута людина швидше за все не змогла б прийняти – хоча були й такі випадки. Дуже багато там було чогось нелюдського, відверто жорсткого і аморального. А комунізм – навпаки, пропонував найблагородніші людські ідеали. Інша річ, що на практиці це виглядало прямо протилежно»¹⁰³. Після цього досить широкого висловлювання не виникло питання про те, як ці «найблагородніші ідеали» співіснували, скажімо, із закликом до класової боротьби. Бо зовсім не про суперечність різних поглядів ідеться в згаданій розмові, а про міркування над тим, яким чином людина адаптується до радянської моделі дійсності. Прив'язаність Дзюби до «комуністичних ідеалів» має підтверджувати моральність усіх прибічників комунізму. Комунізму, який не має нічого спільного з тим, що під ним розуміє Дзюба, тобто ідеями «справедливості, чесності, непохитних принципів, рівності й правди».

Автопортрет українців?

Серія «Український портрет» – це дивовижний проєкт. Якщо її метою було створити щось на кшталт пантеону сучасної України, то підбір героїв до нього щонайменше суперечливий. Якщо ж це була спроба показати долі українців, то автори серії аж надто постарались, щоб долі своїх героїв «підстригти» до радянсько-українсько-

¹⁰³ І. Дзюба, «Спрага...», с. 24.

го штампу. Звичайно, подібні серії не можуть замінити серйозної дискусії стосовно надзвичайно важкої історії України ХХ століття. Століття, в якому українці піддавалися омані й червоної, і коричневої тоталітарних ідеологій з марною надією, що це сприятиме втіленню їхніх національних інтересів. «Український портрет» авторства Драча й Абліцова не лише нічого не вносить до цієї дискусії, а й ускладнює її. У тому місці, де потрібно порушити принципові питання, наприклад, про те, де закінчується діяльність на користь національного звільнення й починається колабораціонізм, автори серії підсовують пострадянські стереотипи. Книги серії «Український портрет», без сумніву, не є справжнім портретом українців у ХХ столітті. Принаймні це лише відбиток цього портрету в кривому, затьмареному ідеологією дзеркалі. Отже, замість важкої розмови про недавнє минуле ми маємо приклад, як з ним «ужитися», бо, як часто повторюють герої «Українського портрету», «не все в ньому було погано».

Насамкінець ще одне питання. Ініціатора серії Івана Драча в суспільстві пов'язують із табором українських демократів, які, звісно, виступають за «європейський вибір України». Що цей вибір має спільного з філорадянською ідеєю книжечок, які вийшли в серії «Український портрет»? Відповісти на це питання нам допоможе Микола Рябчук, який в одній з найважливіших своїх статей «Західники мимоволі» пише про амбівалентність частини української прозахідної інтелігенції. Тієї частини, «чиє *«західництво» зумовлювалося передусім практичною потребою політичної і культурної емансипації від Російської імперії, а не їхнім органічним європеїзмом і кос-*

мополітизмом»¹⁰⁴. З цієї перспективи цілком достатньо констатації, що Москва була злом, і можна далі без проблем захоплюватися тим, що Щербицький «чудово розмовляв українською», Хрущов любляв українські пісні й пропонувати видати зібрані твори Олеся Гончара, пошану письменникові, щоб і нове покоління українців могло захоплюватися визвольним маршем радянської армії під мудрим командуванням російських офіцерів.

104 Микола Рябчук. «Західники мимоволі», [в:] «Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення». – Київ, 2000. – С. 92.

Відхід Шевельова

12 квітня 2002 р. помер Юрій Шерех-Шевельов – український еміграційний славіст і мовознавець, блискучий літературний і театральний критик. За своє довге життя (прожив 94 роки) він був свідком та учасником більшості важливих, іноді драматичних, і навіть трагічних для української інтелігенції подій XX століття.

За походженням він був росіянином, сином царського генерала Владіміра Карловича Шнейдера. Прізвище, яке виказувало німецьке коріння роду, батько Шевельова змінив за часів російсько-японської війни, аби в такий спосіб наголосити на своєму російському патріотизмі. У спогадах, виданих рік тому в Харкові під назвою «Я-мене-мені... (і довкруги)», Шевельов так пояснював рішення свого батька: *«Батько боляче відчував, віддано служачи Росії, ту підозріливість, яку викликало у військових колах його німецьке походження. Тож прийняв рішення про зміну не лише прізвища, а й по батькові. Шукали прізвища, яке б розпочиналося на «ш», щоб не змінювати рушників, серветок, носових хустинок, прізвище мало бути суто російське без натяку на нелояльність чи зраду. Вибрали – Шевельов, по-батькові – Юрійович. У ті часи згоду на зміну прізвища мусив видати особисто сам цар, а це була довга процедура. Завершилася успіхом на початку 1916 року»* (т. 1, с. 25). У дитинстві майбутній критик мав нагоду познайомитися з Польщею: його батько певний час стояв з військом у Ломжі (де з'явився на світ і сам Шевельов). Відтоді Шевельов запам'ятав лише ту відчуженість, яка панувала між прибульцями з Росії та поляками. Коли 1958 року він уже як професор Колумбійського університету перебував у Варшаві,

скористався нагодою, щоб вирватися до Ломжі, сподіваючись віднайти хоч якісь сліди свого дитинства. Слідів не знайшов, проте запам'ятав, що в самому центрі міста висіло суворе попередження: «Випасати кіз та овець суворо заборонено».

Батько зник із життя майбутнього славіста рано, в бурхливі роки війни та революції. Найімовірніше, він загинув на початку 1918 р. Тягар утримування сім'ї цілковито ліг на плечі матері – Варвари (в дівочтві – Медер), час від часу ставало дедалі важче не лише через зубожіння країни внаслідок війни та революції, а й тому, що класове походження Шевельова з року в рік ставало все невідповіднішим. Дуже швидко молодий Шевельов навчився майстерно приховувати своє «буржуазно-реакційне» походження. Завдяки цьому йому вдалося закінчити Харківський інститут народної освіти (до революції – історико-філологічний факультет Харківського університету), 1931 року стати викладачем української літератури в Комуністичному технікумі преси і навіть співробітником Інституту мовознавства Академії наук. Вирішальне значення в перетворенні сина царського офіцера та російського патріота на свідомого українця мали бурхливі роки українізації. За тих часів російський і зросійщений Харків, тоді вже столиця Радянської України (до 1934 р.), став одним з центрів українського національного життя. Тут зібрався цвіт української радянської літератури на чолі з Миколою Хвильовим (до речі, також росіянином за походженням). Тут свої найславетніші постанови створював новатор українського театру Лесь Курбас (як стверджував Шевельов, це новаторство не здобувало жодного відгуку в харківського глядача). На Харкові найтрагічніше позначилися сталінські чистки, під час яких знищено майже всіх най-

визначніших творців української культури перших десятиліть ХХ століття. Ще до їх початку Шевельов став затятим українцем. Може, через своє походження, котре протягом усього радянського періоду висіло над ним як Дамоклів меч, Юрій Шерех ніколи ані на йоту не захоплювався комунізмом. Останні роки перед німецько-радянською війною були для нього справжнім жахом: як і багато хто з української інтелігенції, він з дня на день чекав арешту. За іронією долі «органи» зацікавились ним уже після вибуху німецько-радянської війни, буквально за кілька тижнів до того, як німці захопили Харків. Він не був заарештований, проте підписав угоду про співпрацю, від якої його врятувала поспішна втеча радянського апарату від німецьких військ.

Прихід німців Шевельов привітав з певною надією (і не він один), бо хоч Харків лежав у руїнах, не було води, електрики, транспорту, продовольства, втім молодому мовознавцеві здавалося, що впорядкування всіх цих речей займе в німців щонайбільше кілька днів, а на початку найважливішим було те, що закінчився період страху й терору. Крім того, Шевельов, як і багато інших тодішніх громадян Радянського Союзу, плекав ілюзії, нібито під владою німців почнеться якесь нове життя (німці ж бо – культурний народ). Попри всі сподівання, німці не зробили нічого, аби місто могло нормально функціонувати, і зима 1941-1942 років була однією з найтрагічніших в його історії: з голоду й холоду люди гинули тисячами. Шевельов, зважаючи на своє німецьке походження, міг уникнути цих лих, прийнявши статус Фольксдойче, проте тоді мусив би зректися своєї української ідентичності, чого не хотів, тож вони з матір'ю страждали від голоду.

Однак окупаційний Харків – це не лише голод і холод, а й спроби організувати, за більшої чи меншої згоди німців, українське національне життя. На початку грудня 1941 р. почала виходити перша українська газета «Нова Україна», ідейним керівником якої був Микола Оглоблин (Микола Глобенко). Саме з його ініціативи Шевельов почав час від часу писати до «Нової України» статті, присвячені українській мові й літературі. Однак через засилля німецької цензури навіть це було не легко: вона без проблем пропускала лише тексти, присвячені радянським репресіям. Публіцистичний доробок Шевельова періоду окупації був ідеологічно нейтральним і не надто великим, проте сам факт публікування в пресі, яка виходила за сприяння німців, у шістдесяті роки ХХ століття став приводом до обвинувачень у співпраці з нацистами, які на адресу Шевельова висував американський лінгвіст родом з Росії Роман Якобсон. Для поляків така співпраця справді була компрометацією (згадаймо лише кампанії проти Юзефа Мацкевича, які циклічно виникали під такими ж гаслами), але становище поляків та українців за часів Другої світової війни принципово різнилося. Чимала частина українців уважала, що варто користати з будь-якої нагоди, навіть такої, що виникала під німецькою владою, аби відроджувати національне життя. Сам Шевельов у раніше цитованих спогадах «Я-мене-мені...» так писав про цей період життя: *«Сама співпраця з «Новою Україною» не створювала мені морально-етичних проблем. Я не зрікався себе самого, не писав нічого такого, що суперечило б моїм переконанням. Я не міг писати про все те, про що хотів би написати, тим не менш потрібно було скористатися з нагоди і висловити усе те, про що вже можна було писати, але не можна було говорити багато років до того. Більшого компромісу з сумлін-*

ням вимагали він мене ті кілька матеріалів, які я опублікував за радянських часів, до війни. Бо під окупацією від нас не вимагали, попри все інше, аби ми повсякчас пригадували Гітлера і націонал-соціалізм, а за радянського режиму нічого не могло вийти без похвальних гімнів на честь геніального вождя...» (т. 1, с. 312). Окрім «Нової України», українське життя зосереджувалось навколо міського управління та «Просвіти» (яку німці ледь витримували), де Шевельов уперше почув український гімн і де провадив заняття з української мови, що було справою ризикованою, бо освітню роботу в Харкові було заборонено. В окупованому місті Шевельов познайомився також з однією з найтаємничіших постатей української культури та науки ХХ століття – Віктором Петровим (Віктор Домонтович). Життєпису Петрова вистачило б для сюжету не одного пригодницького фільму. Він був видатним археологом, етнографом, істориком літератури, талановитим прозаїком, одним з небагатьох учілих з «розстріляного Відродження» і..., найімовірніше, агентом радянських спецслужб. У Харкові він з'явився в німецькій формі працівника відділу військової пропаганди й почав видавати часопис «Український засів», в якому передусім опублікував невідомі раніше твори Євгена Плужника та Григорія Косинки, письменників, що загинули за часів сталінських чисток. Співпраця Шевельова з «Українським засівом», як і з «Новою Україною», обмежувалась літературою та мовознавством, проте з самими Петровим він зблизився набагато більше, ніж з редакторами «Нової України». Цей зв'язок був для нього настільки важливим, що він уже в еміграції захищав Петрова від звинувачень в агентурній діяльності, який за нез'ясованих обставин зник із Німеччини й раптом з'явився в Києві.

Німецько-український етап в історії Харкова закінчився на початку 1943 р., коли під натиском Червоної армії 6 лютого було оголошено евакуацію міста. Шевельов разом з усім «українським» Харковом вирушив на Захід. Він ненадовго зупинився в Києві, значно довше затримався в першому в житті Шевельова західноєвропейському місті – Львові. Львів його зачарував, тим більше, оскільки був віддаленим від фронту, здавався оазою спокою, де, крім того, пульсувало українське культурне життя (Шевельов у той час практично не налагодив жодних контактів з поляками): його час займали зустрічі в літературному клубі та театр (тут працював Йосип Гірняк, один з небагатьох близьких колег Леся Курбаса, які вижили). Тоді ж Шевельов уперше побачив справжнє українське село: воно розмовляло українською мовою, було свідоме своєї національної ідентичності, мало багату народну культуру. Навесні 1944 р. знов почалися вимушені мандри, а їх першим етапом стала Криніца, де Український центральний комітет організував цілу систему допомоги втікачам зі Сходу (дивно, що ніхто ані з польських, ані з українських істориків не зацікавився цим аспектом окупаційної історії Криніци). Далі через Словаччину, Австрію Шевельову вдалося дістатися Німеччини, яка наприкінці війни й у ранній повоєнний період перетворилась на справжню Вавилонську вежу Європи.

Попри драматичне становище повоєнної Німеччини, вихідці з України одразу розпочали організовувати своє культурне життя. Споглядаючи з перспективи сучасності, найважливішою ініціативою того періоду було створення МУРу – Мистецького Українського руху. Хоч МУР проіснував відносно недовго (1945 – 1948), а його видавнича діяльність, з огляду на тогочасні обставини, не ся-

гала високого рівня, все ж він посів своє місце в історії української літератури передусім тому, що це була перша організація, яка об'єднувала західно- і східноукраїнських митців. Головою організації був один з досить відомих українських прозаїків Улас Самчук (першу частину його трилогії «Волинь» ще до війни переклав польською мовою Тадеуш Голлендер), а Шевельову випала роль *spiritus movens* у всіх її заходах. З періодом МУРУ пов'язаний ще один «польський слід» у біографії Шевельова. Саме в цей час він познайомився з Павлом Гостовцем, тобто Єжи Стемповським. Шевельов пригадував, як відбулась їхня перша зустріч: «Одного дня пізньої осені 1948 року (...), коли я зайшов до редакції «Української трибуни», на мюнхенському Карльсплаці, мене познайомили з Павлом Гостовцем, польським журналістом, що жив у Швейцарії й належав до кола постійних співробітників паризької «Kultury». Ми зацікавилися один одним і розмова затяглася довше, ніж буває в таких «прохідних» знайомствах. (...) Здався він мені людиною всеєвропейською, що скрізь дома і скрізь без ґрунту (...). Практичних наслідків ця зустріч не мала жадних ні для нього, ні для мене» (т. 2, с. 242-243). Абстрагуючись від слухності/неслухності оцінки Гостовця, Шевельов помилково вважав, що ця зустріч не мала жодних наслідків. У світлі нині опублікованої кореспонденції Єжи Гедройця, без сумніву, можна сказати, що поява Стемповського в колах українських емігрантів одразу по війні була зовсім невинною. Про налагодження контактів з українцями Стемповського попросив Гедройць, позаяк ще в довоєнний період Стемповський був відомий своїм винятковим становищем в українських колах (батько Єжи – Станіслав Стемповський був міністром в уряді Української Народної Республіки й особистим другом Петлюри). Місія Стемповського дала

очікувані результати: на шпальтах «Культури» з'явилися тексти, присвячені українській проблематиці, а в записнику Гедройця – нові прізвиська й адреси. Важко сказати, чи вже тоді, 1948 р., Гедройцеві вказали на Шереха, чи це сталося трохи пізніше, коли редактор «Культури» почав думати про укладення антології української пострадянської літератури (врешті-решт за рекомендацією Шевельова цю антологію під назвою «Розстріляне Відродження» підготував Юрій Лавріненко). Так чи інакше Гедройць попросив Шевельова написати перший текст 1950 р., а в січні 1951 р. на шпальтах «Культури» вийшла «Молодь четвертого Харкова». Гедройць прихильно оцінив текст. Здавалось, що після такого гарного початку між обома панамі має налагодитися тісна співпраця. Вони листувалися (з великими перервами) до початку 80-х років ХХ ст. Гедройць високо поцінював ерудицію й талант Шевельова, скільки міг, пропагував його доробок поза колами східноєвропейських емігрантів. Завдяки старанням Гедройця Шерех дебютував в американському інтелектуальному світі (Гедройць рекомендував його Джеймсові Бернгему). Коли Шерех став головним редактором «Сучасності» (1978 – 1981), Гедройць допомагав йому залучати до публікацій польських авторів. Та все ж стосунки між Гедройцем і Шевельовим ніколи не були тісними. Неприємно вражає те, наскільки мало місця Шерех присвячує Гедройцеві в своїх спогадах: *«Кілька моїх літературно-публіцистичних статей у ті шведські роки [Шерех тоді працював викладачем української та російської мови в університеті міста Лунда] з'явилися в польському перекладі в журналі "Kultura", дуже впливовому в Польщі і провадженому в доброму стилі й тоні. Першу попросив у мене його редактор Єжи Гедройц, далші я йому пропонував. Польський переклад робили в ре-*

дакції. Ми зустрілися під час мого перебування у Парижі (...). Але ближче й на довший час ми з ним не зійшлися. Як на мене, він був занадто публіцистичний і занадто польоноцентричний – у мисленні, у баченні світу – тематично його цікавила і тематика польських сусідів, і він посідав дуже джентльменську позицію з українському питанні» (т. 2, с. 281). Незалежно від того, як ми оцінимо таку стриманість у записах Шевельова (котру можна було б розглядати як звичайну невдячність), заради справедливості слід зауважити, що можливостей для тіснішої співпраці Гедройця та Шевельова практично не було. Гедройця цілком поглинала політика, редагування часопису, організація видавничої справи; Шерех хотів розвивати свою університетську діяльність, повернутися до роботи в галузі мовознавства, а оскільки був східноєвропейським емігрантом, то щоб досягти своєї мети, мусив присвятити їй цілковито все. Йому вдалося досягти успіху. Першим американським вишем, який 1952 р. запропонував йому роботу, був Гарвардський університет; а вже від 1954 р. і аж до пенсійного віку він викладав у Колумбійському університеті. На американському континенті були створені найвидатніші його праці в галузі мовознавства: *"A Historical Phonology of the Ukrainian Language"* (1979), *"The Ukrainian Language in the First Half of the Twentieth Century [1900 – 1941]: It's State and Status"* (1981). Праці, які тепер належать до канонів славістики, а свого часу відіграли велику роль у підкресленні окремішності й оригінальності східнослов'янських мов, зокрема української та білоруської.

Окремої уваги вартий літературно-критичний доробок Шевельова, який складається з десятків статей. Шерех як літературний критик відзначався гострими, іноді просто-таки нищівними відгуками; йому властиво

було висувати до твору високі естетичні вимоги, а водночас уникати мислення ідеологічними категоріями (тут позначилося його неприхильне ставлення до Дмитра Донцова). Тож не дивно, що він навіював страх на українських літераторів. Були й такі письменники, котрі не змогли забути його критичних рецензій. З цього погляду найбільшими легендами оповиті його стосунки з провідним українським радянським письменником Олесем Гончаром (один з творців українського канону соцреалізму), який, до речі, в «харківські» часи був студентом Шевельова. У 1953 р. Шерех-Шевельов безжально викрив слабкі місця, власне кажучи, примітивізм, повісті Олесь Гончара «Таврія». Гончар, хоч під кінець свого життя й відкинув радянську ідею та сприяв незалежницьким рухам, проте не в змозі був розлучитися зі своїм, переважно соцреалістичним, літературним доробком, та й не забув рецензії Шевельова. Неспроможний переоцінити власну літературну творчість, Гончар висунув версію, за якою корені критичного ставлення Шереха до його творчості крилися в нечистому сумлінні самого критика. Адже коли Гончар – червоноармієць, ув'язнений у німецькому таборі для військовополонених, – звернувся до Шевельова (на прізвище якого натрапив на шматку газети) по допомогу, той не відреагував на прохання свого колишнього студента. Полонені, певна річ, не могли користуватися поштою, тож Гончар просто викинув свого листа за колючий дріт табору з надією, що хтось передасть його адресатові. Ніхто напевно не дізнається, що ж насправді трапилося з листом. Сам Шевельов у своєму останньому інтерв'ю перед смертю стверджував, що ніколи не отримував такого листа: *«Коли я був у Києві, вже після 24 серпня 1991-го року, Олесь Гончар запросив до себе додому. Ми пили чай у родинному колі, мирно розмовля-*

ли, він подарував мені свою останню книжку, здається, це був якийсь автобіографічний роман, невдалий, мушу сказати. А потім у нас відбулася ще одна зустріч віч-на-віч. Гончар почав на мене нападати – ідеологічно, згадувати якісь факти, про які я нічого не знаю. Нібито коли в роки війни він потрапив до харківської в'язниці [помилка Шевельова: Гончар був у таборі для радянських військовополонених у Холодній Горі], то передав мені лист, в якому просив посприяти його визволенню, а я міг, та не захотів. Можливо, такий лист і справді був, але до мене він ніколи не потрапляв» («Українська правда», 21.05.2002). Конфлікт Гончар – Шевельов тривалий час приховували від громадськості, хоч у київських колах Спілки письменників знали, що саме Гончар, поки був живий (помер 1993 р.), чинив перепони в присудженні еміграційному критикові Шевченківської премії – головної літературної нагороди України. Широка громадськість про цей конфлікт дізналась 2000 року, коли під назвою «Катарсис» було опубліковано військові щоденники Гончара, яким передувало інтерв'ю з удовою письменника. У цьому ж виданні було вміщено фрагмент щоденника з 90-х років, в якому й містилося згадане звинувачення на адресу Шевельова. Промовистості ситуації робив додавав факт, що ініціатором серії, в якій було опубліковано щоденники Гончара, був не хто інший як Іван Драч – одна з чільних постатей руху шістдесятих років і сучасного національно-демократичного руху.

У десятках некрологів, надрукованих після смерті Шевельова, марно було б шукати відлуння нещодавнього скандалу. Зрештою, й після видання «Катарсису» в Україні не відбулося жодної серйозної дискусії, хоч це, без сумніву, була добра нагода, щоб поговорити про шляхи життєвого вибору українських інтелігентів XX століт-

тя. Гончар за часів Другої світової війни був радянським патріотом і, як належить, пішов на фронт добровольцем. Шевельов вважав Радянський Союз і гітлерівську Німеччину ворогами українців. Гончар довгі роки був підпорою режиму в царині української літератури. Шевельов має великі заслуги в розвитку незалежної української науки та культури. Написання в 60-их роках «Собору», роману, присвяченого знищенню української спадщини, а також те, як демонстративно Гончар кинув свій партквиток під час студентського голодування 1990 р., прокотилося по Україні широким відлунням і перетворило його ледь не на національного героя. Шевельов ніколи не мав великої популярності, проте став наставником для української ліберальної інтелігенції. Два життєписи українських інтелігентів, які різнилися між собою майже всім: походженням, обраним життєвим шляхом, а передусім – культурним корінням. Гончар – інтелігент у першому поколінні, сформований у пору дозрівання сталінізму. Шевельов – ерудит, вкорінений у європейській культурі. Підсумок цієї історії неоднозначний. Україна, українська інтелігенція все ще не відповіла собі на питання, яка з двох наведених позицій їй ближча, що з життєвого доробку обох героїв вона обирає й прагне вписати в канон своєї культури. Іронією долі здається факт, що в незалежній Україні року Божого 2002 планується повне видання творів Гончара (звичайно ж, разом з його соцреалістичними повістями), але забракло грошей на те, аби викупити велетенську славістичну бібліотеку, яку Шевельов збирав протягом усього свого життя. Ця бібліотека, як повідомляють українські ЗМІ, потрапила до одного з японських університетів.

Бурхливе життя Надії Суровцової

«Під час кількарічних пошуків джерел і роботи над цією книгою одна людина проявляла найцирішій інтерес і надавала авторові постійну, безкорисну, дуже практичну допомогу. Це др. Надія Суровцова, видатний знавець історії України XVII і XVIII століть, велика шанувальниця парку в Софіївці. Без численних архівних відомостей і джерел, здобутих з допомогою др. Суровцової, значення цієї книги було б наполовину меншим. І тепер я хотів би висловити їй найсердечнішу подяку за допомогу, яка є чудовим прикладом співпраці польських і українських істориків у дослідженні проблем, що належать до спільного минулого обох наших спільнот»¹⁰⁵, – так про Надію Суровцову писав майже тридцять років тому Єжи Лоек. І це не єдиний польський слід у її біографії. Для Лоека Суровцова була чудовим істориком, але заняття історією не вичерпує її багатой біографії. Нині ми можемо повніше довідатися про її непересічне життя зі спогадів, виданих у Києві¹⁰⁶. Ким же була та особа, якій ми великою

105 Jerzy Łojek, *Dzieje Pięknej Bitynki*, Pax, Warszawa, 1972, s. 20-21.

106 Надія Суровцова, *Спогади*. – Видавництво ім. Олени Теліги. – Київ, 1996. Особливої уваги варта післямова до спогадів проф. Ярослава Дашкевича «Надія Суровцова. Нотатки з нотаток». Попри те, що книга вийшла півтора року тому, через брак нормального культурного обігу лише тепер потрапила до Польщі. Для всіх живо зацікавлених історією та сучасністю України не секрет, що у Варшаві немає жодного місця, де можна було б постійно купувати видавничі новинки з України. Ті книгарні, які закупають книги з України, роблять це несистематично й до того ж мають досить випадковий асортимент.

мірою завдячуємо остаточну форму «Історії прекрасної бітинки»?

Надія Суровцова народилася наприкінці XIX ст. у Києві. Її батько Віталій, за освітою юрист, вже під час навчання мав проблематичні стосунки з владою. Відрахований з Київського університету за політичну діяльність, він потрапив на заслання. Мати Ганна Говердовська походила з мішаної польсько-російської родини. Її дід по батьківській лінії брав участь у Січневому повстанні. Дитинство Суровцової було пов'язане з Києвом, тут же вона розпочала навчання в середній школі. 1904 р. мати з донькою переїхали до Умані, де батько Суровцової трохи раніше почав працювати адвокатом. Після закінчення уманської гімназії Надія стала студенткою Вищих жіночих курсів у Петербурзі. Суровцова обрала Петербург усупереч волі батька, який мріяв, щоб його донька навчалася, як більшість української інтелігенції, в Київському університеті. У бурхливі роки війни та революції Суровцова бере активну участь у різних ініціативах тамтешніх українців: є членом українських студентських гуртків, працює в українському лазареті. 1917 р. вона повертається в рідну Умань, а невдовзі переїздить у Київ й там активно долучається до діяльності Центральної Ради (першого українського уряду). Спочатку наша героїня працює в Генеральному секретаріаті внутрішніх справ, опікуючись біженцями, а потім – у Міністерстві закордонних справ, де стає керівником загального відділу. Одночасно вона навчається в Київському університеті та в Консульській академії.

Після захоплення влади гетьманом Скоропадським Суровцова стає начальником дипломатичного відділу, завдяки чому знайомиться з дипломатами, які в той час прибувають в Україну. Хоч Надія Суровцова – запекла

противниця Скоропадського, передусім через вседозволеність, яку здобувають в Україні росіяни та німці з його оточення, вона все ж досить прихильно відзначає досягнення гетьманату в галузі культури й освіти. Проте вона з полегшенням сприймає звістку про втечу гетьмана та прихід до влади Директорії на чолі з Петлюрою. Суровцова й надалі працює в Міністерстві закордонних справ, а наприкінці 1918 р. стає секретарем Інформаційного бюро місії Української Народної Республіки, спорядженої на мирну конференцію у Версалі. Однак до Парижа вона не потрапляє, позаяк занадто численна, без потреби роздута делегація поступово зменшується в очікуванні на французькі візи, видачу яких надмірно затримують. 1920 р. Суровцову серед інших вилучають з членів делегації.

Того ж року розпочинається еміграційний розділ у житті молодої українки. Суровцова оселяється у Відні, де закінчує університет і захищає дисертацію. Вона чи не перша українка, яка здобула науковий ступінь у віденському виші. Поза своєю професійною діяльністю (викладає російську мову) вона поринає у вир суспільно-політичної діяльності, яка з часом приведе її до комуністичної ідеології. Почалося все невинно внаслідок роботи в Комітеті допомоги жертвам голоду в Україні, яким керував один з найвидатніших українських істориків і в недавньому минулому голова Центральної Ради Михайло Грушевський.

Працюючи в Комітеті, вона дедалі частіше контактує з радянським посольством у Відні, де працював тоді Юрій Коцюбинський, брат автора «Тіней забутих предків». Через Коцюбинського Суровцова підпадає під вплив пропаганди «зміновіхівства», яке в той час стає дуже популярним не лише серед російських, а й українських емігрантів. Суть «зміновіхівства» в українській версії поля-

гала в тому, що недавні борці за українську незалежність починають убачати в Радянській Україні щось на кшталт здійснення своїх мрій про самостійну українську державу. Проте вона ще не зважається виїхати до Радянського Союзу, водночас стає активісткою Міжнародної жіночої ліги миру та свободи, де спочатку представляє Україну, а з часом – Радянський Союз. Представляючи Лігу, вона об'їжджає Сполучені Штати та Канаду як учасниця так званого потягу миру. Її захоплення комунізмом остаточно реалізовано зі вступом 1924 р. до Комуністичної партії Австрії. Вона дуже багато публікується в пресі, перекладає з української й на українську, бере участь у створенні Союзу прогресивних журналістів, що стає останнім її досягненням в еміграції.

1925 р. Суровцова виїздить до Радянського Союзу. Після недовго перебування в Москві оселяється в Харкові. У тогочасній столиці Радянської України вирує життя, а сама Суровцова потрапляє в саму серцевину тамтешньої богеми. Знайомиться з найвидатнішими представниками української літератури, кінематографу та театру: Миколою Хвильовим, Миколою Кулішем, Павлом Тичиною, Володимиром Сосюрою, Михайлом Яловим, Лесем Курбасом, Олександром Довженком. Працюючи певний час у Народному комісаріаті закордонних справ, вона знайомиться також з представниками української радянської дипломатичної еліти: Олександром Шліхтером, Карлом Максимовичем, Іваном Куликом, тут же зустрічається з Михайлом Левицьким, якого знала ще з Відня. На перший погляд все чудово, Суровцова – популярна й шанована особа, віддано працює на благо своєї радянської вітчизни, та все ж деяких справ їй так і не вдається владнати. Попри всі зусилля, вона не може

офіційно оформити свого переходу з Комуністичної партії Австрії до ВКП(б).

Те, що не могла збагнути віддана комуністка Суровцова, стало зрозумілим нам після останніх відкриттів українських істориків. Виявилось, що у вересні 1926 р. вийшов суворо секретний циркуляр («Суворо секретно. Не передруковувати. Зберігати нарівні з шифром під загрозою відповідальності начальника органу ГПУ»), котрий, як пише дослідник цієї теми київський історик Юрій Шаповал, *«наголошував на збиранні всесторонньої інформації саме про її прихильників [політики українізації – Б.Б.] – передусім серед української інтелігенції, особливо ж про тих, котрі під впливом проголошуваної «українізації» повернулися, або ще хочуть повернутися до України»*. Автори документа застерігали чекістів: *«Те, що українські націоналісти завершили відкриту боротьбу з радянською владою і формально її визнали, не означає, що вони остаточно погодилися з існуючим порядком і щиро зреклися своїх ворожих намірів»*¹⁰⁷.

Отже, для органів безпеки Суровцова, попри свою щиру відданість ідеалам комунізму, була й надалі підозрілою та ненадійною особою. Спочатку ГПУ хотіло перетворити її на таємного співробітника. Їй запропонували стежити за Юрієм Коцюбинським, Карлом Максимовичем, Володимиром Ауссемом і Михайлом Левицьким. Вона відмовилась. Наслідки відмови не забарились: 29 листопада 1927 р. її заарештували. В ув'язненні ще раз пробували завербувати. Коли ж і цього разу відмовила, її звинуватили в шпигунстві на користь Польщі та петлюрівської розвідки. Колегіальним рішенням

107 Юрій Шаповал. «В очікуванні Нюрнберга» // Критика. – 1998, № 3.

ням ОГПУ її засуджено на п'ять років ув'язнення. Так почалась її арештантська епопея, що тривала майже тридцять років.

Перший вирок Суровцова відсиділа в камері-одиночці ярославської тюрми. Після тюрми трирічне заслання – Архангельськ. У 1935 р. ненадовго виходить на свободу. Одружується з російським соціалістом-революціонером Дмитрієм Олицьким. Проте її родинне життя було недовгим, наприкінці 1936 р. її знову заарештовують (чоловіка розстріляли 1937 р.), цього разу вона отримує вирок – п'ять років таборів. Протягом цих п'яти років Суровцова потрапляє до найсуворіших таборів на Колімі. Завдяки силі духу їй вдається вижити. У 1942 р. вона виходить на свободу, проте й надалі без права повернення в Україну. Цього разу перерва в тюремно-табірній біографії триває дещо довше. Наступний арешт відбувається 1950 р. Суровцову засуджено на безстрокове заслання.

Доля всміхнулася Надії Суровцовій, як і іншим політв'язням, лише після смерті Сталіна. 1954 р. її було амністовано. Вона одразу ж починає писати звернення, домагаючись перегляду своїх справ. На хвилі відлиги 1956 р. військовий трибунал Київського військового округу реабілітував Надію Суровцову «з огляду на брак змісту злочину» і скасував її перший вирок за шпигунство. Лише 1957 р. були скасовані ще два вирокі, і Суровцова змогла повернутися в Україну.

Повернулася вона в рідну Умань й одразу ж розпочала дуже активне наукове й громадське життя. В архівах Києва, київських і львівських бібліотеках вона розшукує матеріали про історію Умані, особливо ж її цікавить доля Софії Потоцької, на честь якої названо одним з найпрекрасніших паркових ансамблів України – Софіївка. Всі ці

матеріали вона згодом передала Єжи Лоеку, що, як свідчить наведена вище цитата, польський історик оцінив належним чином.

Невдовзі в своєму будинку в Умані вона організовує своєрідний товариський салон, в якому бувають літератори, науковці, дисиденти з Києва, Львова, Москви. Два тижні в Суровцової прожив Александр Солженіцин, вивчаючи її спогади. Прочитане використав пізніше при написанні «Архіпелагу ГУЛАГу». Сама Суровцова починає публікуватися як у місцевій пресі, так і в закордонних виданнях прокомуністичного спрямування (Суровцова до кінця життя сповідувала національний комунізм). На громадських засадах вона працює також в Уманському краєзнавчому музеї.

Та передусім вона віддається праці над своїми спогадами, які постійно дописує й відшліфовує. Там вона описала дві третини свого життя: від Києва перших років ХХ століття аж до остаточного виходу на свободу. Фрагменти читає своїм знайомим. За часів хрущовської відлиги докладає зусиль, щоб видати спогади в Радянському Союзі. Звертається по допомогу до знайомих з часів молодості, зокрема до Миколи Бажана та Юрія Смолича, але безрезультатно. Коли ж їй запропонували передати спогади на Захід, відмовилась. Напевно тому, що, як переконана комуністка, не хотіла додавати аргументів противникам ідеї. Незабаром її неопубліковані спогади, які, проте, в певних колах набули значного розголосу, стають предметом зацікавлення органів безпеки. А позаяк у той час усувають від влади Хрущова й починається «закручування гайок», тож і «органи» активно «беруться» до Суровцової та її спогадів.

Передусім майже повністю ізолюють Надію Суровцову в її Умані. Вона вже не може на громадських засадах працювати в уманському музеї, люди бояться приходити до неї, її прізвища не можна згадувати в друкованих виданнях, і нарешті салон, який мав для неї велике значення, припинив своє існування. Водночас КГБ докладає всіх зусиль, аби перехопити її спогади. У помешканні Суровцової раз по раз проводить обшуки. Під час одного з них КГБ вдається перехопити оригінал спогадів. На щастя, завбачлива авторка зробила кілька копій своїх мемуарів. Змучена безкінечним цькуванням, прагнучи зберегти свій багатий архів від знищення, Суровцова більшість своїх матеріалів передала на зберігання до Центрального державного архіву – Музею літератури і мистецтва та Центральної наукової бібліотеки Української Радянської Соціалістичної Республіки.

Працьовите й драматичне життя Надії Суровцової скінчилося 1985 р. лише кількома роками пізніше, на хвилі горбачовської перебудови, її прізвище знову повернулося в офіційний обіг. 1990 р. у Києві було організовано перший вечір пам'яті Надії Суровцової. Відомий щорічник «Наука і культура» у кількох числах, починаючи від 1990 р., частинами публікував її спогади. Зусилля вірних друзів Суровцової увінчалися книжковим виданням «Спогадів».

Головною прикметою «Спогадів» Суровцової є те, що їхня авторка – це неупереджена, дуже кмітлива, розумна й критична спостерігачка. Суровцова мала нагоду бачити й брати участь у спробі побудувати новітню українську державу – спробі невдалій. За всієї своєї відданості справі вона не намагається провал української державності списати на чужий рахунок. Передусім вона помічає незрілість, а іноді просто-таки безпорадність українсь-

кого незалежницького руху. Вона не оминає увагою конфліктів, амбіційних суперечок, а іноді навіть міжособистісних поррахунків серед українських політиків. Її опис перипетій делегації Української Народної Республіки на мирну конференцію у Версалі, яка складалася з безлічі зовсім випадкових людей, що не знали навіть західних мов, а головню зосереджувались на подорожах, покупках і гостюванні в найкращих готелях Відня чи Швейцарії, безжально оголює слабкості й надуживання української еліти.

Так само цікавий її опис життя української еміграції у Відні. Суровцовій вдається дуже вдало показати, як незалежницький ентузіазм поступово перетворюється на буденне бідне й сварливе емігрантське життя, котре врешті-решт здається цілком безнадійним. Особливо ж порівняно з тим, як представлена діяльність радянського посольства в столиці Австрії. Емігрантський український Відень пересварений, позбавлений перспектив (про еміграційну діяльність Суровцова напише так: *«Мені так щиро хотілося їх поважати, але я бачила стільки дріб'язковості, обмеженості, дрімучого провінціалізму, яких я навіть уявити собі не могла колись в Україні»*, с. 140), а в посольстві урядуює Юрій Коцюбинський, переконаний націонал-комуніст, котрий знає, як треба переконувати: *«Це може здатися смішним, але я тішилася, як дитина, коли побачила перший український паспорт. Побачила книги, часописи – звідти. Познайомилася з такими людьми, як Юрко Коцюбинський, той самий, що стріляв «у нас» у Києві. Тепер ми сиділи поряд у моїй неопалюваній квартирі і сьорбали ледве присолоджену каву, і він був для мене близьким, дорогим, своїм товаришем»* (с. 139). Саме Коцюбинський остаточно переконує її в слухності комунізму: *«Я чула про українізацію шкіл і*

установ. На власні очі побачила, познайомилася з представниками цієї більшовицької радянської влади. Не з рядовими, дрібними, які напевно були схожі на «наших» – ні, першою людиною з того світу був Юрко Коцюбинський. І це великою мірою вплинуло на моє рішення про остаточний перехід на бік комуністів» (с. 142).

Суровцова приїхала в радянську Україну. Занурилась у світ, якого Коцюбинський виснував перед нею у Відні. В ньому були літератори, науковці, журналісти, міністерські працівники, всі натхненні впевненістю, що будують нову Україну. Для Надії Суровцової ілюзія українсько-радянського раю скінчилась за неповні два роки, коли після арешту вона потрапила на Луб'янку. За віру в національний комунізм вона заплатила тридцятьма роками неволі. Характерно, що в описах тюремного світу Суровцова стримана й сувора, не плачеться, не шкодує змарнованих років, тим паче що й у таборі вона активна, працює медсестрою, кухаркою, вишивальницею, надає поради та допомогу табірним нозачкам.

У спогадах Суровцової багато польських слідів. Передовсім – це польське коріння матері, що походила з польсько-російської родини, дуже терпляче ставилася до всіх вибриків набагато молодшого за неї чоловіка. Саме завдяки матері дитинство малої Надії було щасливим. Потім була Умань, розкішно описана Суровцовою, тут по сусідству було повно поляків, польських поміщиків та інтелігенції: «Поляки трималися разом. Вони мали свій польський клуб «Вогнище», де не-поляки не бували. Займалися освітньою діяльністю серед жінок – існувало прогресивне жіноче товариство, була гарцерська організація, скаути і, без сумніву, підпільні політичні організації. Але про них ніхто нічого не знав. Вони контактували з австрійськими поляками, постійно їздили на курорт до

Закопаного, їздили до Варшави, до Кракова» (с. 28). Але поляки не лише трималися осторонь, вони наповнювали всі сфери уманського життя: були адвокатами, вчителями, лікарями, купцями. Уманські магазини були забезпечені не гірше за київські, оскільки товар надходив сюди не лише з Києва, а й з Варшави та Одеси. У самому місті були різноманітні майстерні, скажімо, майстерня капелюхів Яніни Масс, котра щороку їздила до Варшави по моделі капелюхів за останньою модою. Таких і подібних життєвих спостережень у спогадах Суровцової безліч.

Суровцова зустрічає поляків у Петербурзі, під час революції, також і тоді, коли вони виступають як українські союзники (хоч, відверто кажучи, вона не була найкращою думки про представників «польських збройних сил», як сама писала). Останнім поляком, на якого ми натрапляємо в мемуарах Суровцової, знайомий з табірно-го госпіталю: «Поляк Сулінський. Потрапив у полон, коли наша армія вступила на територію Польщі. Був працівником банку. Типовий польський шляхтич старого покоління. У міру інтелігентний, у міру ліберальний; зовсім не розумів того, що з ним сталося, ані країни, до якої потрапив, ані свого оточення (...) У нього були паралізовані ноги. Він постійно лежав. Ніколи не скаржився, не сварився з сусідами, не нарікав ані на умови в госпіталі, ані на свою долю. Російською говорив дуже погано (...) Я приходила до Сулінського, сідала побіч його ліжка, і ми вели нескінченні розмови. Я напевно дуже погано говорила польською, але зате чудово його розуміла. І цього було достатньо. Як тільки я з'являлася, він оживав. (...) Ми говорили про Міцкевича, Словацького, про Жеромського і Пруса, Ожешкову і Конопніцьку. Коли наставала «чорна година» і в палатах ставало тихо, часто в один голос ми декламували улюблені вірші:

*Litwo, ojczyzno moja –
Ile cię trzeba cenić,
Ten tylko się dowie,
Kto cię stracił –...^{108*}*

А ми обоє втратили свої вітчизни. І тепер тут, далеко-далеко, на краю світу, у чужому холодному й непривітному краї, ми обоє, що по-різному занепастили своє життя, у дощові сірі вечірні години плели нитку спогадів. Не про себе, не про втрачене – а про те, що назавше залишиться прекрасним і що вирізняє людей у найкращому значенні цього слова...» (с. 360).

Спогади Суровцової цінні не лише для українців. Гадаю, що й нас, поляків, вони багато чого можуть навчити, зокрема, свідчать про те, наскільки драматична доля випала нашим сусідам, а ми можемо зазирнути в її спогади, як у дзеркало, і зіставити наше власне уявлення про себе з думками уважного, але напевно неупередженого спостерігача ззовні. А оскільки «Спогади» Надії Суровцової чудово написані, може, знайдеться видавець, який подарує їх польському читачеві.

Варшава, серпень 1998

108 *У фрагменті «Апострофи» (вступна частина «Пана Тадеуша» Адама Міцкевича. – прим. пер.) я зберігаю орфографію і графічне розташування, вжите Н. Суровцовою.

«Червона тінь калини»

У цій книзі є все: велике кохання, політика, мистецтво, героїзм і наприкінці – загадкова смерть. Тож не дивно, що читаєш її на одному подихові. Героїня книги – Алла Горська¹⁰⁹, одна з головних представників шістдесятників – покоління, яке на хвилі хрущовської відлиги взялося до активного відродження в повоєнний період української культури. На початку невинна культурна діяльність дуже швидко обросла додатковими політичними значеннями. Молоді ентузіасти, які на початку шістдесятих років створюють Клуб творчої молоді, головну організацію відродження 60-х років, невдовзі зазнають жорстоких репресій: частина з них потрапить до таборів, частина втратить роботу, інших будуть діймати безкінечними допитами, деякі врешті-решт втечуть від переслідувань до Москви. Всіх тих, хто не зігнувся під тиском тоталітарного режиму, витіснили на периферію суспільного життя без жодної можливості до нормально-го розвитку. Напередодні другої хвилі арештів в Україні (перша пройшла 1965 р., друга – в січні 1971 р.) було вбито Аллу Горську.

Ким була Алла Горська? Звідки взялась легенда про неї? Чому, як це висловила одна з подруг мисткині: *«З нею неможливо було боротися. Її можна було лише вбити»*.

Алла Горська народилась 18 вересня 1929 року в родині Олени та Олександра Горських. Батько майбутньої художниці був одним з основоположників українського радянського кінематографу. Був директором кіностудій

109 Алла Горська. «Червона тінь калини. Листи, спогади, статті», упорядники і редактори Олексій Зарецький і М. Маричевський. – Спалах ЛТД, Київ, 1996.

у Ялті, Ленінграді, Києві та Одесі. Отже, належав до найвищих щаблів радянської номенклатури. І як типовий представник цієї номенклатури був фактично позбавлений національної ідентичності. У родині Горських розмовляли російською. Алла навчилась вільно розмовляти й писати українською на початку 60-х років (її вчителькою була дисидентка Надія Світлична).

Друга світова війна Аллу з матір'ю заскочила в Ленінграді, тож їм довелося пережити там дві блокадні зими. Ті голодні зими в Ленінграді були, звісно, суцільним жахом, бо Алла ніколи після того не згадувала про воєнні роки, проведені в місті над Невою.

Після війни родина Горських оселилась у Києві, де Олександр Горський очолив кіностудію ім. Олександра Довженка. Алла вступила до середньої художньої школи, яку закінчила із золотою медаллю. Потім був факультет живопису Київського художнього інституту, де вона познайомилась зі своїм майбутнім чоловіком, дуже талановитим художником Віктором Зарецьким. Після закінчення інституту Алла Горська поринає у творчість, багато малює, з 1959 р. викладає в художній школі.

У той час як Горська була цілком занурена у вир мистецької діяльності, суспільна й політична ситуація у всьому Радянському Союзі, а також і в Україні раптово змінюється. Славнозвісна таємна доповідь Хрущова започатковує кількарічну відлигу. В Україні заявляє про себе молоде покоління поетів, письменників, критиків, художників, які з радістю звільняються з корсету соцреалізму. Героями культурного життя стають поети Іван Драч, Микола Вінграновський, Ліна Костенко, Василь Симоненко, критики Іван Дзюба, Євген Сверстюк, Михайлина Коцюбинська, Іван Світличний, театраль-

ний режисер Лесь Танюк, художники Опанас Заливаха, Людмила Семикіна, Галина Севрук, публіцист В'ячеслав Чорновіл та інші. Місцем, яке об'єднувало всю молоду інтелектуальну еліту, був Клуб творчої молоді, який виник досить випадково 1962 р. (Людмила Семикіна згадує, що першопричиною його створення з ініціативи київського комсомолу був приїзд до міста канадської делегації, котра хотіла відвідати якийсь молодіжний клуб). Цей клуб дуже швидко перетворився на справжній центр українського культурного життя 60-х років.

Тоді як Клуб творчої молоді був місцем, що об'єднувало бунтівну молодь, особами, навколо яких зосереджувалось культурне життя покоління шістдесятих років (так називають митців, які дебютували на початку 60-х років), були Іван Світличний і Алла Горська.

Коли читаєш нині спогади про бурхливі 60-ті роки, важко уявити, як Аллі Горській вдавалось виконувати ту масу обов'язків, що їх вона покладала на себе. Передусім робота в Клубі творчої молоді, де вона разом з іншими членами організовувала славнозвісні поетичні вечори, які стали легендою Києва 60-х років (найважливіші з них: вечір Тараса Шевченка, Івана Франка та Миколи Куліша), потім – організація культурологічних експедицій по всій Україні; спільно з Лесем Танюком робота над сценічною постановою драм «Отак загинув Гуска» Миколи Куліша та «Правда і кривда» Михайла Стельмаха в театрах Львова й Одеси (обидві вистави цензура зняла з репертуару перед самою прем'єрою). Однією з останніх ініціатив Клубу був пошук місць страти з часів сталінських репресій. Саме активісти Клубу першими відкрили масові поховання в Биківні поблизу Києва. Горська й Танюк намагались зацікавити цією справою владні структури, але безрезультатно.

1964 р. разом з Опанасом Заливахою, Людмилою Семикіною та Галиною Зубченко Горська брала участь у створенні вітража для фойє Київського університету. На вітражі був зображений Тарас Шевченко. Він пригортав жінку, яка символізувала Україну. Шевченко гнівно здіймав руку. Епіграфом до вітража стала цитата з Шевченкового твору: *«Возвеличу малих отих рабів німих. Я на сторожі коло їх поставлю слово»*. Вітраж так був поділений на сегменти, і поставало враження, ніби Шевченко за ґратами. Зчинився скандал, сам вітраж не проіснував й одного дня: його особисто розбив ректор університету. Аллу Горську вперше вилучили зі Спілки художників.

Розбиття вітража, як невдовзі виявилось, віщувало кінець лібералізації часів «відлиги». Наступного року Україною прокотилась перша хвиля арештів. Чимало знайомих і друзів художниці опинилося за ґратами. З кола її найближчих друзів до таборів потрапили Опанас Заливаха, Ярослав Геврич і Богдан Горинь. І саме в цій ситуації Горська проявила неабияку мужність і вигадливість. Вона брала участь у процесах заарештованих шістдесятників, листувалася з ними тоді, коли вони потрапляли до таборів, навіщала їх у місцях ув'язнення. Легендами обросли банкети, що їх Горська організовувала в ресторані «Наталка», вітаючи політв'язнів з поверненням на батьківщину. Багато років по тому Євген Сверстюк так сказав про роль Горської серед шістдесятників: *«В нашому середовищі Алла Горська була дуже важливою особою. Вона відчувала, що є потрібним, пам'ятала про щось таке, про що інші забували серед моря буденних проблем. Було б дивно, якби хтось повертався з ув'язнення, а Алла не організувала б з цього приводу вечірки-привітання. Всі ми нібито й знали, що має*

повернутися, наприклад, Чорновіл чи Опанас Заливаха, а для Алли це означало, що ми всі маємо зібратися і їх привітати. А це було важливо для нас і для того зека, який повертався. Він повертався не в пустку, яку готувало для нього КГБ, а до своїх, ніби й не існувало ані арешту, ані ув'язнення. Я думаю, що зокрема через це КГБ визнало Аллу особливо небезпечною. Вона повертала наше життя у нормальне річище».

На додаток до всього цього 1968 року Горська підписала листа до найвищого керівництва СРСР з проханням переглянути судові вироки за період 1965 – 1967 років. Підписантів почали цькувати, через що частина осіб скасувала свої підписи. Горська ж не зробила цього, і її вдруге вилучили зі Спілки художників. Почались також анонімні дзвінки з погрозами, в її квартирі вмонтували пристрій для прослуховування. Останні два роки життя – то була надзвичайно інтенсивна творча діяльність. Разом з колегами вона створила низку мозаїк у Києві, Донецьку, Маріуполі та Краснодарі.

28 листопада 1970 р. у Василькові під Києвом за так і не з'ясованих до кінця обставин Аллу Горську було вбито. Слідство, що його вела київська прокуратура, довело, згідно з наперед прийнятою версією, що вбивцею був тесть Горської Іван Зарецький. Щоправда, самого Зарецького ніхто в цій справі допитати не встиг, бо за два дні по тому його вбитого знайшли на залізничній колії. Прокурор постановив, що він учинив самогубство. На цьому слідство закрили: за версією прокурора, Горська стала жертвою родинних конфліктів.

Друзі не погодилися з таким розкриттям причин смерті Алли Горської. Вони вказали на той факт, що слідство вели дуже недбало, нез'ясованими лишились численні об-

ставини, пов'язані з убивством художниці. Переконавання в тому, що Горську вбили агенти КГБ, зміцнювалось тим, що особи, які публічно висловлювали сумнів у достовірності офіційної версії вбивства, зазнавали репресій. Деякі з її друзів, зокрема Лесь Танюк, намагалися вже на початку 90-х років домогтися в прокуратурі поновлення слідства за цією справою. Безрезультатно. Книга, про яку йдеться, не дає відповіді на питання, хто вбив Горську, не дає вона, власне кажучи, жодної нової інформації в цій справі. Літописець життя Алли Горської Сергій Білокінь підсумовує свої міркування щодо цього питання безсилим констатуванням: *«Я особисто вважаю, що нам вже не вдасться відтворити того, що сталося вранці 28 листопада 1970 року у Василькові. На мою думку, Алла Горська стала жертвою тогочасного режиму»*.

«Червона тінь калини» – це передусім оповідь про феномен людини, яка за часів зневаги, пристосуванства й страху мала мужність поводитися нормально. Нормально ж означало тоді – героїчно. Книга ця – це також оповідь про любов. Любов до Алли всіх тих, хто переживав свій зоряний час у шістдесяті роки.

Варшава, березень 1997

«Історичні есе»

За що ми любимо старих професорів історії? За ясність висловлювання, за точність і відвагу думки, які не дають їм підпорядковуватися ідеологічним догмам. За те, що вони здатні подивитись на історію свого народу в ширшому контексті. За вдумливість і ерудицію, які дають їм змогу краще розгледіти історичні процеси та вчинки людей...

Усі ці найкращі риси я знайшла в Івана Лисяка-Рудницького, читаючи двотомне зібрання його статей «Історичні есе»¹¹⁰. Пізнавати в супроводі Лисяка-Рудницького історію України, українців, їхні стосунки з сусідами справді захопливо.

У зібранні «Історичні есе» наукові розвідки (наприклад, «Українці в Галичині під австрійським пануванням») йдуть поряд з історіософськими міркуваннями («Україна між Сходом і Заходом»), вичерпні енциклопедичні статті (чудовий текст, присвячений історії українського націоналізму, під назвою «Націоналізм») переплітаються з захопливими інтелектуальними біографіями українських політичних мислителів («Михайло Драгоманов», «В'ячеслав Липинський»).

Іванові Лисяку-Рудницькому як до історика української політичної думки мало хто може дорівнятися серед представників української еміграції. Незалежно від того, чи писав він про Драгоманова – Нестора українсь-

110 Іван Лисяк-Рудницький. «Історичні есе», зібрав, упорядкував і уклав коментарі Ярослав Грицак. – Видавництво «Основи» і Інститут державного управління та місцевого самоврядування при Кабінеті Міністрів України. – Київ, 1994.

ких соціалістів, чи про Липинського – головного ідеолога українського консерватизму, умів, пишучи зі справжнім натхненням, зберегти об'єктивність, попри особисті симпатії (Іван Лисяк-Рудницький у молоді роки співпрацював з консерваторами).

Про цілковиту неупередженість Лисяка як дослідника української політичної думки свідчить дуже ґрунтовна стаття, присвячена стосункам двох провідників українського консерватизму – Осипа Назарука та В'ячеслава Липинського («Назарук і Липинський: історія їхньої дружби та конфлікту»). Це цікава історія, до того ж пов'язана з Польщею, тож кілька слів про неї. Стосунки між Назаруком і Липинським на початку нагадували взаємини між учнем і наставником, та з часом ставали дедалі ворожішими, аж поки не переродились у відвертий конфлікт. Одним з головних каменів у цій суперечці було ставлення до Польщі. Липинський вважав, що українці – громадяни II Речі Посполитої – повинні стосовно Польщі займати *«становище льояльне, але не угодове»*. На це Назарук резонно відповів, що *«льояльне, але не угодове становище накладає на нас усі тягарі, які наложила б угода, а не дає ніякої користі, яку могло б дати евентуальне зговорення»* (т. 2, с. 219). Другим питанням, яке роз'єднувало цих двох мислителів, було ставлення до греко-католицької та православної Церков. Кажучи дуже спрощено, Назарук був прихильником західнізації греко-католицької церкви (розглядав її як базу українського політичного руху); натомість Липинський уважав, що православ'я та пов'язана з ним східна традиція є одним з конститутивних елементів української ідентичності. Під час читання статті постає враження, що її автор зосередився головню на тому, аби якомога докладніше викласти аргументи обох сторін цієї дискусії. У

ставленні як до Назарука, так і до Липинського він зберігає приязну неупередженість, прагнучи без винесення поспішливих вироків передусім зрозуміти своїх героїв.

Згадана приязна неупередженість і прагнення зрозуміти ту дійсність, яку він описував, загалом одна з найважливіших рис історичного доробку Лисяка-Рудницького. А це особливо важливо в характеристиці стосунків українців з їхніми сусідами. У статтях, присвячених цій проблематиці, історія якось дуже природно поєднується з сучасністю, а міркування історика переростають у дороговкази в громадській діяльності («Проти Росії чи проти радянської системи?», «Польсько-українські стосунки: тягар історії», «Українські відповіді на єврейське питання», «Зауваження до статті професора Цві Гігельмана “Соціально-політична роль євреїв в Україні”»). Стосунки українців із сусідами представлені дуже вдумливо, без поширеної тенденції перекладати відповідальність за все зло на другу сторону.

Попри переслідування, жертвою яких Україна стала за радянських часів, Лисяк-Рудницький чітко усвідомлював, що «Коли б хтось хотів утотожнювати Росію, як націю, з радянською системою – це було б недопустиме спрощення» (т. 2, с. 321). Лисяк-Рудницький – один з небагатьох українських публіцистів, які розрізняють Росію та Радянський Союз. Тому й не міг змиритися з примітивним несприйняттям росіян: «Тон, що його у відношенні до всього російського прийняла велика частина української еміграційної преси та наших політичних діячів, це, на жаль, тон “зоологічного шовінізму”» (т. 2, с. 327).

Українсько-польським стосункам Іван Лисяк-Рудницький завжди надавав виняткового значення. Тож не дивно, що стаття «Польсько-українські стосунки...» за-

кінчується палким закликом: «Надіймось і молімось, що ніколи не повторяться давні помилки, за які вже так дорого заплатили і український народ, і польський» (т. 1, с. 106). У листі до Богдана Цимбалістого Лисяк-Рудницький писав: «Вповні визнаю велетенське значення польсько-української проблеми, що їй надаю просто ключової ваги. Наладнання відповідної співпраці з поляками могло б бути для нас, української еміграції, виходом з нашої теперішньої ізоляції. В умовах комуністичного режиму для українських інтелектуалістів Польща є сьогодні головним вікном у світ. У перспективі майбутнього, «вісь» Варшава – Київ мала б бути фундаментом для нового міжнародного ладу в Східній Європі» (т. 1, с. 500).

Статті Лисяка-Рудницького, присвячені українсько-єврейській тематиці, з польського боку можна порівняти лише з палкою, сповненою болю публіцистикою Яна Юзефа Ліпського. Треба було мати велику громадянську мужність, щоб 1974 року писати: «Є ситуації, коли мовчання морально невинуватене, коли воно стає рівнозначним співучасті. Мовчання ОУН та УГВР про страхіття, що їх чинили нацисти щодо єврейських громадян України, не було випадковим. Воно відображає моральну черствість і глибинну негуманність – риси, які український інтегральний націоналізм поділяє з усіма іншими тоталітарними рухами і системами» (т. 1, с. 138). Коли Лисяк писав ці слова, практично вся українська еміграційна спільнота зосереджувалась лише на національно-визвольному аспекті діяльності ОУН.

Така безкомпромісна позиція була цілком зрозумілою, адже для Лисяка-Рудницького найтяжчими хворобами ХХ століття були націоналізми, шовінізми і тоталітаризми всіх відтінків. Для українського історика: «прийняття ОУН тоталітарної ідеології означало відхи-

лення від найшляхетніших традицій дореволюційного українського руху, свідчило про зниження рівня політичної культури, інтелектуальну нікчемність і притуплення морального відчуття української спільноти» (т. 1, с. 138). Лисяк-Рудницький уважав, що націонал-шовінізм деструктивний для існування та майбутнього його народу. Тому з такою наполегливістю й талантом розкривав перед сучасниками постаті Драгоманова та Липинського.

Дослідницькі зацікавлення Івана Лисяка-Рудницького не обмежувались історією української політичної думки та стосунками України з сусідами. До кола його зацікавлень належали, зокрема, такі питання, як: історичні та неісторичні нації; інтелігенція й інтелектуальний розвиток України в XIX і XX століттях; українська революція 1917 – 1921 рр. та Україна в складі Радянського Союзу.

Читання текстів Лисяка-Рудницького дарує справжню інтелектуальну насолоду. На жаль, для польського читача його доробок переважно недосяжний, адже польською мовою досі перекладено хіба лиш два тексти («Націоналізм», опублікований у «Зустрічах» № 3 – 4, 1990 р. та «Україна між Сходом і Заходом» – «Знак», № 4, 1998 р.). Що ж, сподіваємось, цю лакуну буде заповнено. Тим більше, що з доробку Лисяка-Рудницького ми можемо багато дізнатися як про Україну, так і про Польщу.

Історія України в двох версіях

Переді мною лежать дві, видані кілька років тому в Києві книги, присвячені новітній історії України. Перша з них – праця Григорія Касьянова «Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960 – 80 років». Друга позиція належить перу Володимира Литвина: «Політична арена України. Дійові особи та виконавці»¹¹¹.

«Незгодні...» Касьянова оповідають про діяльність незалежних організацій від початку 60-х років до початку 80-х років. Автор, по суті, пише біографію одного покоління, так званих шістдесятників (покоління шістдесятих років). Це покоління ввійшло в творче громадсько-політичне життя на хвилі хрущовської «відлиги».

Шістдесятники – перше в повоєнні роки покоління українців, яке мало мужність заговорити про права української мови та культури. Мабуть, непомітно навіть для самих себе вони стали провідниками духовного відродження свого народу. Книга Касьянова – це оповідь про людей, які, натхненні своїм моральним обов'язком і естетичним чуттям, створили громадський рух, а в результаті постали віч-на-віч з жорстокою машиною тоталітарної держави й вийшли з цього двобою переможцями.

Зовсім інший характер має книга Литвина. «Політична арена України...» розповідає про людей, котрі перебували на найвищих щаблях української влади. Литвин розпочинає свої міркування від горбачовської перебудови. Тож першим з його героїв є Володимир Щербицький,

¹¹¹ Георгій Касьянов. *Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960 – 80 років*. – Київ: Либідь, 1995; Володимир Литвин. *Політична арена України. Дійові особи та виконавці*. – Київ: Абрис, 1994.

перший секретар ЦК КПУ, один з тих, хто найдовше перебував при владі в Радянській Україні. Праця Литвина написана (принаймні виникає таке враження) з перспективи найближчого до влади кола осіб. Цим зумовлений і досить специфічний спосіб змалювання українського політичного життя. Тут безліч анекдотів, цікавих подробиць, ущипливостей, а іноді просто пліток. Автор дає чимало доказів того, що він чудово орієнтується в закулісних іграх різних угруповань, груп інтересів, середовищ.

Особливою цінністю обох публікацій є значна кількість джерел, на які посилаються автори. Для тих, хто цікавиться новітньою історією, величезний інтерес становитиме та інформація, яку Касьянов і Литвин почерпнули з архівів. Обидві праці значною мірою ґрунтовані на архівних матеріалах. Уперше широкі кола читачів зможуть ознайомитися зі змістом українських і російських архівів. Автори цитують документи з Центрального державного архіву громадських об'єднань України (один з найцікавіших українських архівів), Архіву Служби безпеки України, з обласних архівів Львова та Києва, Російського центру зберігання та дослідження документів новітньої історії. Я старанно передаю назви архівів, адже ще зовсім недавно важко було уявити, що матеріали, які в них зберігаються, колись стануть доступними. Але за чергою...

Книга Касьянова – це монументальна історія наших сусідів українців. Від даних, які наводить Касьянов щодо масштабів повоєнних репресій в Україні, волосся стає дибки навіть у читача, обізнаного з перебігом сталінських репресій у Польщі. Та й як можна подолати в собі жах, коли автор, ґрунтуючись на архівних даних, пише про п'ять з половиною мільйонів (!!!) українців, репресованих після війни, з яких на хвилі хрущовської «відлиги»

було реабілітовано лише (!) два мільйони шістсот вісімдесят чотири тисяч осіб?! (с. 15).

У такому історичному контексті народилось покоління шістдесятників. Після часів страшного терору, всупереч і надалі обов'язковому для всіх соцреалістичному методові, в Києві з'явилися молоді, надзвичайно талановиті митці. Серед інших передусім слід пригадати Василя Симоненка, Ліну Костенко, Івана Драча, Миколу Вінграновського, Василя Стуса, Володимира Дрозда, Євгена Гуцала, Валерія Шевчука. З літературних критиків треба назвати Івана Дзюбу, Івана Світличного і Євгена Сверстюка. З художників – Опанаса Заливаху, Аллу Горську та Галину Севрук. Український кінематограф, який у ті часи переживав справжнє своє відродження, представляли Сергій Параджанов, Юрій Іллєнко, Григорій Осика. У світі театру тоді ж з'являється Лесь Танюк.

На початку принаймні частина з них не вбачала несутимності панівної системи та можливостей незалежної творчості. Хрущовська лібералізація створювала ілюзію вільних можливостей для відродження української культури в рамках офіційних структур: чільні діячі шістдесятництва на початку 1960 року під егідою київського комсомолу створили Клуб творчої молоді.

Діяльність Клубу ґрунтувалась на традиціях «праці біля джерел». Членів Клубу організовували літературно-мистецькі вечори й об'їзні виступи по Україні. Та вже восени 1962 р. вони створили комісію, щоб перевірити чутки про масові поховання в Биківні поблизу Києва. Результатом цієї роботи став меморандум, в якому автори вимагали поставити пам'ятник жертвам сталінських репресій. У цей момент влада постановила, що активіс-

ти Клубу перейшли допустимі межі, і якийсь час потому Клуб ліквідували. З кінця 1964 р. шістдесятники вже перебували під постійною «опікою» КГБ. Страшним шоком для всього покоління шістдесятих років була пожежа в київській Центральній науковій бібліотеці, відлунням якої в самвидаві стала славнозвісна й дуже впливова стаття «З приводу процесу над Погружальським» (підпалювачем бібліотеки).

Перша хвиля арештів не забарилась – прокотилася на зламі серпня та вересня 1965 р. То були дивні арешти. З чільних шістдесятників заарештували лише Івана Світличного (якого невдовзі випустили), решта репресованих жертв були відомі значно менше. Серед них було чимало львів'ян, зокрема Михайло Горинь, Богдан Горинь, Іван Гель, Михайло Осадчий, Михайло Косів. Здається, головною метою влади тоді було не заарештувати ініціаторів українського відродження, а залякати київських активістів. Безуспішно...

Попри загострення цензури (несподівано припинили публікувати Василя Симоненка, фільм Ілленка «Криниця для спраглих» відкладено набезрік, роботу над фільмом «Київські фрески» Параджанова перервали на етапі кінопроб) і вже відчутне «похолодання», 22 травня 1967 року під пам'ятником Тарасові Шевченку відбулась безпрецедентна патріотична маніфестація.

Наступного року цілком «офіційний» Олесь Гончар написав повість «Собор», яка надихнула Євгена Сверстюка на міркування, вміщені у збірнику есеїв «Собор у ристованні». Того ж року в самвидаві вийшла праця Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Без сумніву, ці праці визначали нову якість українського духовного відродження. Вони засвідчили глибоку стурбованість

авторів становищем української мови, культури й традицій. Але якщо Дзюба в «Інтернаціоналізмі...» ще прагне поліпшати наявну систему за ленінським зразком, то Сверстюк у «Соборі...» відкидає її через моральні й естетичні причини.

Відповіддю влади була наступна хвиля репресій, що її в Україні нарекли «великим погромом». Десятки людей потрапили у в'язниці. Але на відміну від заарештованих у середині 60-х років, більшість арештантів часів «великого погрому» не підписали визнання своїх помилок і потрапили до таборів вже як вороги системи. Вони дістали дуже тяжкі вироки: від п'яти до десяти років ув'язнення та три роки заслання.

«Великий погром» став вододілом в українському опозиційному русі ще й тому, що сформував коло зрілих українських дисидентів. Хто успішно склав іспит 1972 року (час «великого погрому»), в подальші роки перебував в опозиції. Хто тоді скорився – відмовлявся від подальшої опозиційної діяльності. Найдраматичнішою втратою опозиції був відхід Івана Дзюби, який зрештою підписав листа з визнанням своїх помилок.

Наступним етапом діяльності українських опозиціонерів було створення 9 листопада 1976 р. Української Гельсінської Групи. Засновники Групи (Олесь Бердник, Петро Григоренко, Іван Кандиба, Левко Лук'яненко, Оксана Мешко, Микола Матусевич, Мирослав Маринович, Олекса Тихий, Ніна Строката-Караванська, Микола Руденко), підкреслюючи гуманістичний аспект своєї діяльності, водночас від самого початку наголошували, що не може бути й мови про дотримання прав людини там, де порушують права народу на вільний політичний, культурний і економічний розвиток.

Як неважко здогадатися, відповіддю влади на створення Гельсінської Групи були обшуки, арешти та судові вироки. В останній період діяльності Українська Гельсінська Група працювала лише... в таборах. Проте, на відміну від російської чи литовської груп, вона ні на мить не припинила своєї діяльності.

Історія України 60 – 80-х років, за Касьяновим, це історія відвойовування українською інтелігенцією маленьких часточок свободи, а більш за все – історія творення знаку. Передусім того, що не всі скорилися під тиском тиранії тоталітарної держави. Шістдесятники були знаком, який свідчив: українська інтелігенція спроможна протистояти двом головним загрозам державної машини, тому й не піддалася «одержавленню» й «советизації».

Але Касьянов далекий від захвалювання українських опозиціонерів без прискіпливості. Автор «Незгодних...» усвідомлює, що період боротьби й героїзму не може бути надто плідним в інтелектуальному сенсі. Касьянов пише: *«Парадоксально, але у 60-ті роки ХХ ст. потрібно було повертатися до проблем, які хвилювали українську інтелігенцію у 60-ті роки ХІХ ст., на початку і у 20-ті роки ХХ ст.: захист рідної мови, культури, їхньої популяризації, відродження національної історії, етнографії. Причини такого методу лежали не лише в обмеженості культурного і політичного досвіду самих шістдесятників (...). Це було спричинене реальною ситуацією в українській культурі, русифікаторською діяльністю партійного керівництва і зростаючою агресивністю русифікованого міщанства»* (с. 18). Тому історія шістдесятників для Касьянова – це історія покоління, яке боролосся з тоталітаризмом, а водночас у своїй боротьбі було приречене повторювати моделі діяльності, створені зовсім в

іншій історичній епосі. І ця приреченість додає свою частку трагізму до біографії цього покоління.

Зовсім інший підхід до новітньої історії України ми відкриваємо в книзі Литвина «Політична арена України...». Тут марно шукати слів «диктатура», «зросійщення», «обмеження суверенітету» або ж (не дай Боже!) «поневолення». Литвин розглядає Україну 80-х і 90-х років як одну з багатьох «нормальних» держав. Ну, можливо, дещо специфічну, бо таки з'являється якийсь «центр», котрий у певні моменти чинить вирішальний вплив на те, що відбувається в Україні. Але без зайвого згущення фарб! Тому для Литвина ані створення Руху (першої масової антикомуністичної організації в Україні), ані перші вільні вибори, що відбулися в березні 1991 р., не становлять якогось переломного моменту. Проголошення незалежності України 1991 р. теж не спонукає його до глибших міркувань. Адже це ще одна маніпуляція якогось політичного об'єднання...

Власне кажучи, всі учасники українського політичного життя в «Політичній арені України...» змальовані як люди обмежені, дріб'язкові, стурбовані лише своїми приватними інтересами. Головна їхня проблема – як «дорватися до корита», до влади, яка, як відомо, існує для задоволення найнижчих інстинктів. Понять «суспільне благо», «громадський інтерес», «державні інтереси» в книзі Литвина немає, і читаючи, здається виникає враження, що не лише в книзі, а й загалом у мисленні автора. Таке бачення політики та політиків наш автор супроводжує псевдонауковими висновками такого ґатунку: «Претендентів на керівні пости спонукає прагнення реалізації своїх амбіцій і сподівань, завоювання слави і популярності. Не виключено, що певну роль тут відіграє прагнення керувати долями багатьох мільйонів людей. Ряд політологів і соціологів вважає,

що влада – це не інструмент для чогось, а передусім цінність сама в собі» (с. 408).

З правила, яке я навела вище, Литвин робить два винятки. З певною симпатією та якоюсь ностальгією Литвин пише про Володимира Щербицького – одного з останніх Перших секретарів Центрального комітету Комуністичної партії України. Щербицький, якого вважали одним з найтвердолюбіших комуністів у Радянському Союзі, в книзі Литвина перетворюється на державного мужа, який *«немало зробив для розвитку України, зміцнення її економічного і науково-технічного потенціалу»* (с. 168).

Навіть дії Щербицького одразу після вибуху на атомній електростанції в Чорнобилі (всупереч здоровому глуздові була влаштовано першотравнева демонстрація в Києві, коли випромінювання там більш ніж у сто разів перевищувало допустиму норму) не викликають у Литвина особливого обурення: *«Не викликає сумніву одне: Чорнобиль – це особиста трагедія Щербицького. Він міг стати національним героєм, якби у той час зайняв позицію, незалежну від центру»* (с. 177). Але читач марно очікуватиме глибших міркувань над тією ж системою і над її впливом на людей, що їй підпорядковуються.

Другий позитивний герой Литвина – теперішній президент України Леонід Кучма. Але видається, що доброзичливе висвітлення його постаті спричинене, м'яко кажучи, неприязним ставленням автора до Леоніда Кравчука, що його випромінює мало не кожна сторінка книги. Мета моїх міркувань – не захист колишнього президента України, та, хоч там як, складно собі уявити об'єктивну оцінку років його правління, якщо не брати до уваги його ролі в здобутті Україною незалежності, а саме цього наш автор не зробив і, напевно, не збирався.

Ще один елемент, який дратує в праці Литвина, – його схильність до легких і поверхових узагальнень. Він не має сумнівів, цілком упевнений у власній правоті й спішить поділитися своєю впевненістю з читачем. Якось дивно складається, що більшістю своїх нищівних вироків він обтяжує демократів чи націонал-демократів. Тому згодом читача вже не дивують присуди на кшталт: *«Прагнення помсти – це взагалі найсильніша зброя націонал-демократів (...). Турбота про власні інтереси заглушає в них інстинкт збереження нації і громадського порядку»* (с. 365).

А оскільки Литвинові націонал-демократи асоціюються з інтелігенцією, то і їй загалом доводиться непереливки: *«Парафразуючи Ніколая Бердяєва, можна сказати, що історія української інтелігенції – це історія суцільного самознищення. (...) Перші спроби демократичних перетворень в Україні і в інших пострадянських республіках показали, що інтелігенція при владі є набагато гіршою від тих, кого вона змінила»* (с. 353). Словом, слава робітничо-селянській державі – не була вона такою вже й поганою.

Подібних висновків можна наводити доволі. Але це не надто цікаве заняття. Читаючи книгу, раптом розумієш, що той спосіб змалювання дійсності, який представляє Литвин, нагадує нашу рідну журналістику.

Хай там що, а книга Литвина має свої позитиви. Окрім уже згаданих архівних джерел, парадоксально, але ще одним позитивом є розкритикований мною спосіб мислення автора *«Політичної арени України...»*. Адже на цю книгу можна дивитися також і як на свідчення інтелектуального спустошення – спадщини кількох десятиліть «советизації» України. На жаль, маємо право вважати, що подібно міркує значна частина земляків пана Литвина.

Гедройць лишається актуальним

Реальне те, що слушне, чи реальне лише те, що можливе? Ми знаємо з власного досвіду, що слушне ніколи не стане реальним, якщо поставимо під сумнів можливість його існування. Потрібно бути впевненим лише в одному – слушності своєї справи.

Юліуш Меровшевський

Тексти Бартломея Сенкевіча, нещодавно опубліковані в газеті «Тижоднік повшехні» (№ 46/2000, 52-53/2000, 3/2001, 5/2001), – це вагоме слово в диспуті навколо «східної» польської політики. Я вжила слово «диспут», хоча, на моє здивування, ці статті, сповнені суперечливих тез, практично його не спричинили.

Чи ж у країні, в якій, як пише Сенкевіч, «панує загальна згода щодо непересічного значення незалежності України для державних інтересів Польщі, підтримки прагнень Литви до вступу у НАТО і Європейський Союз, плекання кращих сподівань білоруської демократії» і де «панує згода також щодо неприпустимості переговорів з Росією про справи країн-сусідів понад їхніми головами», його статті, що проголошують зміну теперішньої стратегії східної політики, ні в кого не викликали стурбованості? А якщо все ж Сенкевічеві вдалося таку стурбованість пробудити, то де ж запеклі полеміки, альтернативні пропозиції? А може, фахівці зі східної політики просто не надали жодної ваги виступові Сенкевіча, вважаючи його малозначущим? Якщо так, то кепські наші справи, бо проблеми, про які він пише, істотні. Адже від того, як ми впораємося з викликами східної політики, залежить безпека й стабільність не лише Польщі, а й усього регіону.

Доробок десятиліття

В одному я цілком згодна з Сенкевічем: доробок польської східної політики за останнє десятиліття досить помітний. Ще 1990 р. Польща почала впроваджувати політику, самостійну від московського центру та республік, а вже 1992 р. ми підписали договори про добросусідські відносини з більшістю держав, утворених після розпаду СРСР. Польща 1991 р. першою визнала незалежність України – одразу ж після референдуму, результати якого підтвердили проголошений Верховною Радою Акт про незалежність.

Сенкевіч пише, що у формуванні нової політики стосовно Сходу нам допомогли самі росіяни *«протестами проти розширення НАТО і регулярно вживаною риторикою неоімперіалізму, що створило ситуацію безальтернативності для польської східної політики»*. Я, однак, хочу наголосити, що для того, щоб в грудні 1991 р. визнати українську незалежність, потрібно було бачити, що нова політична ситуація в регіоні потребує вироблення нової політики. На щастя, польська верхівка ясно це бачила. Жодного впливу не мала тут антинатівська риторика Росії, адже тоді в Польщі ще мало хто зважувався говорити про вступ у НАТО, а самі росіяни не шокували *«неоімперською»* риторикою.

У збалансуванні східної політики останнього десятиліття велике значення мали не лише кроки нашої дипломатії, а й те, що вдалося створити цілу інфраструктуру польсько-східних контактів. Тисячі студентів, управлінців місцевого самоврядування, політиків, представників адміністрацій, людей культури, активістів неурядових організацій відвідують Польщу, навчаються тут, знайомляться з нашим досвідом перетворень тощо.

Створюється надійна база для двосторонніх стосунків, особливо польсько-українських.

Нинішній їх розвиток вражає, зважаючи на тягар упадкової пам'яті про польсько-українські конфлікти часів війни, з якою ми вступали у період наших суверенних взаємин (багато чого прояснити могла б тут праця Гжегожа Грицюка «Поляки у Львові 1939 – 1944. Щоденне життя», Варшава, 2000). 1989 чи 1991 року ще не було цілковитою певності, чи наші стосунки розвиватимуться успішно, чи обмежаться домаганнями «свого» й переглядом кордонів. Всього цього не відбулося, бо тогочасна влада склала іспит з геополітики, в чому величезні заслуги належать Єжи Гедройцю і всім, хто співпрацював з «Культурою».

На краю зневіри

Сенкевіч вважає, що настав час відкласти доктрину східної політики Гедройця – Мєрошевського набезрік. Вперше він заявив про це в листопаді минулого року, коли, коментуючи російсько-українські перемовини щодо газогону в обхід України, писав: *«Якщо підтвердяться чутки про поступки української сторони, перед польською закордонною політикою постане проблема, яку вона муситиме прийняти як виклик для доктрини Гедройця – Мєрошевського. Спрощено він звучав би так: чи й надалі можна бути речником суверенності держав поміж Польщею і Росією, спільноти і політична верхівка яких, як видно, не відчують такої потреби?»* («ТП» 46/2000). До того ж, за Сенкевічем, польська політична верхівка потрапила в полон трьох ілюзій: історіософської, міфу цивільного суспільства та демократичних утворень на схід від Польщі.

Історіософська ілюзія – це погляд, згідно з яким існує польсько-російське змагання за цивілізаційний вибір народів чорноморсько-балтійського регіону. На думку Сенкевіча, з російської позиції такого змагання не існує, а наша присутність у цьому регіоні, як вважають росіяни, не є наслідком самостійної політики, а прагненням вислужитися перед Заходом. У відповідь на таку мораль залишається лише запитати: чому нас має обходити те, що так можуть думати росіяни? Відколи це спосіб мислення росіян визначає дійсність? Якщо ж змагання за цивілізаційний вибір народів-сусідів немає, то звідки взялися тріумфальні донесення російської преси після недавньої зустрічі Кучми – Путіна: *«Росія ще ніколи не мала такого великого шансу відштовхнутися від Заходу і притягнути до себе європейську країну з населенням у 52 млн. осіб?»*

Ще однією ілюзією, в полон якої нібито потрапила польська еліта, є те, що на схід від Польщі формуються цивільні суспільства, подібні до тих, які раніше виникли в Центральній Європі. Можна дискутувати, ілюзія це чи вже розпочатий процес, котрий з огляду на спустошення комунізму триватиме значно довше, ніж у Центральній Європі. Сенкевіч припускає й таку можливість: *«Це зовсім не означає, що ці країни «приречені» на «совєтсько-російське» минуле. Просто це вимагає набагато більше часу, ніж нам уявлялося»*. На мою думку, найважливіше те, що в Литві, Україні, і навіть у Білорусі сформувалися далеко не маргінальні спільноти, які вже створюють мережу інститутів цивільного суспільства. Найтяжчий випадок, який ми маємо в Білорусі, показує, що навіть диктатура Лукашенка не може подолати цієї громадської діяльності, яка проростає з найнижчих верств.

Історія та сучасність

Одна справа – побудувати цивільне суспільство, а інша – впоратися з тягарем історії. Сенкевіч, здається, цього не усвідомлює: *«Змішування символів здобутої суверенності з радянським минулим є інтегральною частиною суспільної і політичної свідомості пострадянських держав. (...) Очікування від цих суспільств колективної реакції, яка б однозначно перекреслювала радянське минуле, – безпідставне. А отже, не слід очікувати на цих теренах політичних перетворень, подібних до тих, що відбулися у Центральній Європі».*

А проте не лише пострадянські держави, а й країни Центральної Європи не завершили своїх розрахунків з посткомуністичною спадщиною. Останнім часом ми мали достатньо прикладів спроб реабілітувати ПНР, що їх чинили не лише посткомуністичні угруповання. Але ж ніхто, зі здоровим глуздом, не скаже, що в Польщі нема цивільного суспільства.

Так само, як у Польщі є певні суспільні верстви, які з ностальгією згадують ПНР, так і за східним кордоном живуть люди, які досі не можуть розпрощатися з міфом радянського добробуту й стабілізації. Перетворення в суспільній свідомості відбуваються дуже тяжко і тривають роками. Проте це не перешкодою для самоорганізації суспільства. Необхідне також усвідомлення незворотності змін, що відбулися за останнє десятиліття. На щастя, на сході воно охоплює все ширші кола громадськості. Навіть Лукашенко не поспішає з ліквідацією білоруської державності, а натомість прагне укласти з Росією договори як рівний з рівним.

Сенкевіч має рацію, коли пише про слабкість демократичних інститутів у всіх східних сусідів, за винятком

Литви. Але навіть у Польщі мало хто вірив у те, що досить лише затвердити існування демократичних інститутів – і за Бугом автоматично приживуться демократичні цінності. Пригадуючи банальний анекдот, можна сказати, що демократія – як англійський газон, що його потрібно скошувати протягом трьохсот років, аби виглядав саме так.

Це не свідчить, що в наших східних сусідів, особливо в Україні, все гаразд. Можна навіть висловити погляд, що ця країна в політичному сенсі переживає регрес порівняно з першою половиною 90-х років. Але ніщо не виправдає твердження, ніби Україна – втрачена для демократії. Конtrarгументом цього є, скажімо, останні антипрезидентські акції, в яких беруть участь різні громадські осередки об'єднання, зокрема й проєвропейські. Один з постулатів противників Кучми – зміна системи з президентсько-парламентської (з перевагою виконавчої влади) на парламентсько-президентську, подібну до тієї, що поширена в європейських країнах.

Капіталовкладення у стабільність

На думку Сенкевіча, першорядне завдання польської східної політики – сприяти демократичним перетворенням і ринковим трансформаціям в Україні, чи ширше – у всьому східному регіоні. Цього, найімовірніше, очікує від нас Європа. Без сумніву, це справа важлива, але з польських міркувань першорядна мета – підтримати якнайкращі стосунки зі східними сусідами. Тут мені спадає на думку одна приповідка: одного з наших керівників МЗС запитали, навіщо підтримується існування Вишеградської групи, адже вона надто малоефективна? Він відповів, що ліквідувати її може негайно, але вся суть у тому, щоб вона існувала й урешті-решт стала функціональною.

Схожа ситуація в нашій східній політиці: ми передусім повинні створювати й підтримувати інфраструктуру польсько-східних контактів. Без доброї атмосфери в двосторонніх стосунках наміри впливати на тамтешні процеси просто примарні. Турбота про збереження добросусідських взаємин (від міждержавних до співпраці органів самоврядування, неурядового сектора, інтелектуальних осередків) – обов'язок і капіталовкладення в безпеку й стабільність Польщі – незалежно від того, наскільки швидко відбуватиметься демократизація на Сході (хоча, звичайно ж, було б добре, щоб вона відбувалась якнайшвидше).

Сенкевіч, безперечно, має рацію в тому, що Польща зацікавлена в швидшому приєднанні Литви до НАТО. Але вся польська політика щодо цієї країни може бути лише елементом ширшої східної політики, а не її субстигтотом. Попри все, Сенкевіч, здається, це розуміє, бо в іншому разі звідки взялось би твердження про те, що добрі польсько-литовські стосунки – це шанс для Польщі здобути міцну підтримку серед країн чорноморсько-балтійського регіону? Якщо немає наміру впроваджувати ширшу політику в цьому регіоні, то навіщо тоді шукати тут якоїсь підтримки?

З непослідовностей і недововок складаються також і інші постулати Сенкевіча. Він вважає, що не потрібно сприяти послабленню зв'язків між Росією та державами СНД, «бо ми не маємо на це впливу». Якби це було справді безглуздою справою, то навіщо взагалі про це говорити? А може, все ж таки якийсь, хоча б досить обмежений, вплив Польща має...? Якщо так, то потрібні серйозніші аргументи на користь необхідності стримуватися від таких дій.

Візії та реалії

Сенкевіч пише, що польська держава занадто слабка, щоб впроваджувати політику, спрямовану на зміну цивілізаційної належності держав чорноморсько-балтійського регіону. Згодна – Польща не супердержава, хоча слід замислитися, порівнюючи ВВП Польщі (188 млрд. доларів США) та Росії (252 млрд. доларів США). Але це не означає, що ми маємо засунути в шухляду всю нашу східну політику.

По-перше, в державах за Бугом є впливові політичні кола, зорієнтовані на демократичні й ринкові перетворення, і вже трюїзмом є твердження, що в наших інтересах – підтримувати їх. По-друге, усвідомлення належності до Європи там поширеніше, ніж думає Сенкевіч. За даними досліджень 1999 р., понад 50 відсотків української еліти заявляє, окрім національної, про свою європейську ідентичність, а 77 відсотків еліти й понад 50 відсотків українського суспільства прагне до інтеграції з ЄС. По-третє, в наших міркуваннях про закордонну політику потрібно звикати до думки, що невдовзі вона буде частиною спільної політики ЄС.

Це шанс переконати євро союзних партнерів, щоб вони поновили призупинену діяльність. На шпальтах польської преси про це говорив проф. Богдан Осадчук, а нещодавно це питання порушив і Збігнев Бжезінський в інтерв'ю для *"Die Welt"* (від 17 лютого). На переконання Бжезінського, ЄС не повинен позбавляти Україну перспективи членства, бо лише завдяки зв'язкам Києва з Європою та США може бути зміцнена українська державність. Для Бжезінського не лише Німеччина, а й уся Європа повинна усвідомити, що майбутнє України як суб'єкта європейської політики – в її інтересах.

Закордонна політика – це довгострокове капіталовкладення. Щоби вона була ефективною, потрібне чітке її бачення та послідовне втілення. Бачення не можна підміняти «політикою родзинок»: сьогодні ми вибираємо цю, а завтра іншу родзинку. Політика стосовно Литви може бути лише частиною східної політики – у протилежному випадку буде неефективною.

На завершення – про стратегію «Культури» й ефективність. Коли Гедройць починав видавати часопис, він не мав стабільної матеріальної бази, а еміграційні кола переважно склалися з мешканців колишніх «кресів», які й чути не хотіли про встановлені після війни кордони. Однак Гедройць видавав «Культуру» протягом 50 років і йому вдалося примирити поляків з думкою про наявний переділ земель. Значною мірою саме завдяки йому в поляків сформувалося переконання, що існування незалежних держав у чорноморсько-балтійському регіоні історично обумовлене й необхідне, його заслуга також і в тому, що в 90-ті роки Польща не поринула в хаос суперечок навколо кордонів, а стала чинником стабільності в регіоні. І сталося це саме тому, що Редактор усе своє життя сповідував не лише ідею незалежної Польщі, а й нового устрою в Східній Європі. І мав насагу втілювати її в життя.

Три шляхи з Новиці

Новиця до Другої світової війни була заможним селом. Багатолюдним, з церквою, греко-католицькою каплицею, цвинтарем, двома корчмами (одна належала українцеві, друга – євреєві). Тепер тут кількадесят господ, але Бог уберіг донині церкву, капличку й одну корчму. Саме в цій корчмі (тепер це власність сільської ради) до недавня організовували літні табори для української молоді. Пригадую моє здивування, коли я прочитала напис: корчма «У жида». «Корчма» написано українською, «У жида» – польською. Напис порушував ефектну теорію про діалогічне взаємопроникнення культур (принаймні у вузькому розумінні цього терміна). Те, що є своїм для відвідувачів цієї корчми, було написано по-їхньому. Те, що чуже, було позначено вже на рівні мови.

До війни Новицю населяли передусім лемки, хоч були тут і євреї: не лише корчмар, а й ті, що обробляли землю. В цих околицях це було нерідкісне явище: неподалік у Здині та Конечній мешкало кілька родин євреїв-землеробів. Була тут і чимала плебанія греко-католицької родини Антоничів. Тут, у маленькому бескидському селі, розпочався життєвий шлях одного з найдивовижніших українських поетів міжвоєнного двадцятиліття – Богдана-Ігоря Антонича. Коли народився Богдан-Ігор, син греко-католицького священика, в Новиці все було так, як має бути (світ був подібний до ідеалу, змальованого Станіславом Вінцензом): поряд мешкали євреї, а якщо трохи спуститися з гір – можна було потрапити до польських селищ. Напевно, саме тому значно пізніше Антонич потрапив до Львова, щоб там опанувати науку. Львів був такий, як Новиця й околиці: польський, єврейський і український водночас. Антоничу вдалося вберегти, попри напружену політичну ситуацію в

Речі Посполитій, свій світ: світ розмаїття мов, культур, знань. Не знаю, як сталося, що там, у тому Львові (про який значно пізніше Юзеф Лободовський скаже, що він складався з трьох непроникних гетто: польського, єврейського й українського) він познайомився з Тадеушем Голлендером. Факт у тому, що саме Голлендер став першим, або ж одним з перших перекладачів його поезії польською мовою. Дошукуватися причин, чому так сталося, що Тадеуш Голлендер, польський єврей, котрий загинув під час Варшавського повстання, захопився українською літературою (після війни вийшла ціла книга його перекладів української поезії, а перед війною серед інших – чудовий переклад роману «Волинь» Уласа Самчука), я залишаю допитливим дослідникам: полоністам та україністам. Адже ж саме завдяки перекладам Антонича Тадеуш Голлендер увійшов в історію Новиці.

Шлях Антонича був першим шляхом з Новиці у світ – з перспективи історії, можливо, навіть щасливим: поет помер у тридцяті роки, не зазнавши пекла Другої світової війни. Для нього Новиця назавжди лишилась тихою гірською місциною, де життя плине повільно, де в батьківській садибі настоюється мед, а люди щонеділі співають «Господи, помилуй!». Ніде навколо не було шевченківських вишневих садків – саме буйна бескидська природа спричинила перевтілення Антонича з дещо наївного, як на мій смак, імажиніста, яким він постає в «Книзі Лева» і «Зеленій Євангелії», на метафізичного поета – автора «Великої гармонії». Такою була дорога Антонича до Львова, до України. Парадоксально, але першу повну збірку його віршів вдалося видати там лише 1989 року.

Проклавши шлях з Новиці в світ, Антонич мимоволі провів мандрівку всіх його мешканців. Бо ж не стихло ще відлуння великої війни, як наказ комуністичної влади погнав їх на незнані шляхи. У результаті ак-

ції «Вісла» всі українці з Південно-Східної Польщі були депортовані на так звані возз'єднані землі. Господарства тих, хто покинув Новицю, залишені на ласку долі, не встояли перед нищівною силою часу. Можливо, саме тоді зникла одна корчма з тих двох, які до війни утримували Новицю? Однак, на диво, в ці найтяжчі часи збереглась церква, тож переселенці, які потишеньку почали повертатися сюди після 1956 р., мали де поклонитися Богові, котрий на Лемківщині був якийсь по-особливому милосердний і теплий, що помітно навіть зі світлої променистої гами, в якій виконано ікони, – зовсім не схожі на візантійські й російські. А передусім вони нарешті могли повернутися до найбільш «свого» з усіх святих – святого Миколая. Св. Миколай мав на Лемківщині таку величезну популярність, що задля нього змінили навіть порядок в іконостасі: там, де мала бути ікона св. Івана Хрестителя, норовисті горяни розмістили ікону св. Миколая. Саме до цієї церкви вони поверталися насамперед, бо від власних господарств переважно не лишилося й сліду. Ця церква була тут найбільш їхньою, хоча всупереч усілякій логіці її доповнював суто «латинський» амвон. Адже, як пише Євген Сверстюк, кожне українське село мало принаймні один храм, тому й священики мусили не надто підвищувати голос, щоб парафіяни почули кожне слово проповіді. Кого ж мені запитати: хто, коли, навіщо збудував цей амвон у церкві? Тих, хто міг би на це питання відповісти, вже немає, а для сучасників він настільки невіддільна частина храму, що вони, певно, мого питання не зрозуміли б. Мені залишається лише здогадуватися, що предки теперішніх мешканців Новиці побачили колись у «панському» чи «міському» (може, горлицькому чи грибовському) костелі ксьондза, котрий, як Бог з небес, прорікав до своїх прочан, і, вражені дивовижністю дійства, вирішили перенести його часточку до своєї церкви.

До речі, своїм нинішнім не найгіршим станом церква великою мірою завдячує полякам – ентузіастам варшавського товариства бескидських туристичних інструкторів, які у важкі часи доглядали її, навіть потроху ремонтували, так само як і в сусідньому Прислопі. Так ось поляки рятували церкву, що містила часточку польської культури.

А проте, скільки мешканців Новиці не повернулося до своєї церкви? Я не в змозі простежити їхні шляхи, які пролягли, можливо, й через табір у Явожно (де після війни утримувалося близько двох тисяч українців) до містечок і сіл валбжиського, вроцлавського, зельоногурського, гожовського повітів. Скількох ще уточнень потребує цей шлях із Новиці? Можливо, якийсь скрупульозний історик спробує докладно описати долі її мешканців, незалежно від того, де вони перебувають тепер?

Та був ще один шлях з Новиці: можливо, найнерозгаданіший? Шлях новицьких євреїв. Від них тут не лишилося й сліду: усі загинули чи комусь з них усе ж вдалося вижити? Якщо загинули, то яким був їхній останній путь: хто прийшов їх заарештувати, чи потрапили вони до гетто в Новому Сончі, а може, їхній прах покоїться в Рдзьостові – одному з місць масової страти євреїв Нового Сонча, а може, на Літачі, і може бути, що саме їм насипала могили моя мати, ледь не поплатившись за це життям? А може, вони потрапили до іншого гетто, може, їх перевозили прямо до табору? Якщо нічого іншого не вдіяти, то реконструкція їхнього відходу в небуття та пам'ять про них мають стати нашим обов'язком.

З Новиці в світ вели три шляхи: до слави, страждання, смерті; а сама Новиця нині така ж поплутана, як шляхи, що з неї виходять: невтомно підтверджує єдність і відчуженість її колишніх мешканців. Досі є «латинський» амвон у церкві; корчму, на якій «приїжджі» написали «в жида», насправді тримає українець. А за 1234567890-987

Бібліографічний додаток

- «Реквієм для Антона Навольського» – фрагменти тексту опубліковано в газеті «Тижоднік Повшехни», 25.04.2004.
- «Доля інтелігента», «Вензь», 1996, № 10.
- «Маринович» – текст опубліковано вперше.
- «Неймовірний задум В'ячеслава Брюховецького» – фрагменти тексту опубліковано в газеті «Тижоднік повшехни», 28.07.2002.
- «Рідкісний птах», «Критика» [Київ 2005], № 12.
- «Читаючи – обираєш шлях розвитку», «Пшегльонд політични» 2000, № 46-47. Українською мовою текст під назвою «Три ілюстрації до українських шукань» опубліковано у «Критиці» [Київ], 1998, № 10.
- «Прапороносці не такого (вже й) поганого минулого», «Критика» [Київ 2002], № 5. Польською мовою текст під назвою «Про певний багатообіцяльний (і невдалий) проект» опубліковано у виданні «Пшегльонд політични», 2003, № 59.
- «Відхід Шевельова», «Історичні зошити» [Париж 1998], № 126.
- «Червона тінь калини», «Вензь», 1998, № 3.
- «Історичні есе», «Культура» [Париж 1996], № 3.
- «Історія України в двох версіях», «Культура» [Париж 1996], № 3.
- «Гедройць залишається актуальним», «Тижоднік повшехни», 4.03.2001.
- «Три шляхи з Новиці», «Тижоднік літерацкі», 28.10.1990.

Іменний показник

- Абліцов Віталій 144, 146, 148,
153, 156, 160, 162-3, 165
Аверінцев Сергей 105
Адамський Роман 31
Алтунян Генріх 84
Андропов Юрій 44
Антонич Богдан-Ігор 9, 220-2
Анчарський Юзеф,
ксьондз 22, 31, 39
Багрянний Іван 114, 117, 140
Бадлюк Василь 14, 19
Бадоровер Шмуй-Аба 26
Бажан Микола 185
Балахонов Владімір 84
Барка Василь 132
Бачинський Григорій 44
Бердиховська Богуміла 162
Бердник Олесь 73, 206
Берґер Емануель 26
Бегін Менахем 80
Бердяев Ніколай 210
Білокінь Микола 111, 196
Білокінь Сергій 111, 196
Білоцерківець Наталка
122, 126, 129
Бжезінський Збігнев 105, 218
Боні Міхал 91
Бортнянський Дмитро 16
Боцюрків Антін 14
Брежнев Леонід 62, 150
Брехт Бертольд 44
Брюховецький Вячеслав 8,
95- 107, 109, 111-3
Булгаков Міхайл 111
Бурмака Марійка 110
Вазген I (Католикос) 84
Вайда Анджей 91
Винничук Юрій 131, 132
Вільк Станіслав 31
Вінграновський Микола
41, 192, 204
Воробйов Микола 44
Ворошильський Віктор 119
Вуец Генрик 91
Гамалій Геннадій 121, 125
Гантінгтон Самуель П. 122, 124
Геврич Ярослав 194
Гейко Оля 67, 73
Гель Іван 42, 205
Герлінг-Грудзінський
Густав 119
Гертц Зофія 91
Гіряк Йосип 172
Гірш Моріс де (барон) 14
Гітлер Адольф 116, 164, 171
Гічко Альфред 135
Гнатюк Дмитро 144, 146,
148-9, 152-3, 161-2
Гнатюк Оля 144, 148-9,
152-3, 161-2
Говердовська Ганна 180
Голобородько Василь 41
Гончар Валентина 146
Гончар Олесь 139-41, 144,
146-7, 153-61, 166, 176-8, 205
Горбаль Микола 48
Горинь Богдан 75, 194, 205
Горинь Михайло 75, 194, 205
Горська Алла 8, 42, 44, 191-5
Горська Олена 8, 42, 44, 191-5
Горський Олександр 192
Габ ксьондз 55
Грабович Григорій
122, 128, 130
Гречко Андрій, (маршал) 149

- Григоренко Петро 206
Гриньов Володимир 124
Грицак Ярослав 114
Грицюк Гжегож 213
Грушевський Михайло 142, 181
Гузар Любомир (кардинал) 92
Гусев Валерій 85
Гусейнов Григорій 131
Гуцало Євген 42, 204
Гедройць Єжи 9, 104,
106, 115-8, 120, 173-5,
211, 213, 219
Гедройць Генрих 91
Геремек Броніслав 91
Гертнер Ісаак 19, 28
Гертнер Аарон 19, 28
Гете Йоган Вольфганг 44
Глік Берль 23-5, 28, 37-8
Глузман Семен 79
Гомбровіч Вітольд 118
Горбачов Михайл 86, 150
Грігорян Нораїр 84
Гринберг Міхал 39
Гудзяк Борис о. 88
Дашкевич Ярослав 179
Дзюба Іван 40, 42-3, 47, 50,
99, 142, 144, 146-7, 155,
161, 163-4, 192, 205-6
Діброва Володимир 130-2
Дмитерко Любомир 44
Довженко Олександр 192
Домбровський Ян Анджей 9
Донцов Дмитро 104, 176
Драч Іван 41, 99, 144,
147-8, 153, 156, 160,
165, 177, 192, 204
Дрозд Володимир 42, 204
Дротенко (полковник) 49
Жбіковський Анджей 39
Жеромський Стефан 189
Жолдак Богдан 131
Жулинський Микола 97, 131
Забужко Оксана 131
Заливаха Опанас 42, 193-4
Залуський Казімеж 31, 39
Зануссі Кшиштоф 91
Заньковецька Марія 69
Зарецький Іван 195
Зарецький Віктор 42, 192
Зарецький Олексій 191
Заславська Ірина 44
Зеров Микола 97
Зелінський Станіслав 31
Зигмунт Август 12
Зубченко Галина 194
Іздрик Юрій 131
Ілленко Юрій 204
Калинець Ігор 46
Калинич (суддя) 14
Кандиба Іван 206
Капустинський, ксьондз 14
Касьянов Георгій 202, 203, 207
Качмарський Яцек 91
Квіт Сергій 104
Квасьневський Александер
90, 94, 119
Кісельов Дмитрій 110
Клочовський Єжи 91, 105
Коваль Віталій 91, 139-41,
146, 156, 160
Ковальов Сергій 81
Коваль Павел 91, 139,
140-1, 146, 156, 160
Ковальчик Анджей
Станіслав 91
Ковба Жанна 26, 38
Козловський Кшиштоф 91
Кокін Сергій 94
Конєцпольський Станіслав 12
Коїноненко Євгенія 131

- Кордун Віктор 44, 45
Коровін Алексей 100
Корогодський Роман 131
Косів Михайло 205
Косинка Григорій 171
Костельник Гавриїл 34, 53
Костенко Ліна 41, 44,
97, 108, 192, 204
Котарба Ришард 32
Коциловський Йосафат 53
Коцюбинська Михайлина
44, 61, 192
Коцюбинський Юрій
181, 187-8
Кошелівець Іван (Ярешко
Іван) 139-40, 155, 160
Кравців Богдан 147
Кравчук Леонід 99,
101, 151, 209
Кузьо Тарас 125
Куліш Микола 182, 193
Курбас Лесь 15, 132, 168, 172
Куронь Яцек 91, 93
Кучма Леонід 102, 107,
110, 151, 209, 214, 216
Лавріненко Юрій 174
Лаврухін Микола 101
Лазаренко Павло 102
Левицький Борис 115, 118
Левицький Михайло 115, 118
Ленін Владімір 73, 152
Лисяк-Рудницький Іван 199
Литвин Володимир 48,
202-3, 208-9, 210
Литвин Юрій 48
Лишега Олег 131-2
Лоек Ежи 179, 185
Лободовський Юзеф 221
Лубман Леонід 84
Лукашенка Александр 214
Любарський Конрад 72
Майський Іван 157
Малишко Андрій 41, 149
Мао Цзедун 149
Маринович Йосип 53-4, 56, 58
Маринович Мирослав 8, 53,
58-9, 62-70, 76-90, 92-4, 206
Маричевський М. 191
Масс Яніна 189
Матусевич Микола 64-7,
69-72, 74, 76-8, 206
Матусевич Таміла 73
Мацкевіч Юзеф 157, 170
Медведчук Віктор 110
Мешко Оксана 70, 73, 83, 206
Мерошевський Юліуш 211, 213
Мисевич, ксьондз 14
Мілош Чеслав 118
Мільх Барух 28, 32, 37, 39
Міхнік Адам 105, 118
Міцкевич Адам 189-90
Мяренець Володимир 106
Мороз Валентин 42
Морозов Костянтин 101
Москаленко Михайло 142
Мотиль Олександр 126
Мрожек Славомір 133
Мудрецький Стефан 14
Мунк Анджей 118
Навольський Іван 20
Навольський Антін 8, 10,
17, 19-26, 28, 32, 34-8
Навольський Йосип 20
Навольський Корнель 20
Навольський Михайло 20
Некіпелов Віктор 84
Несьоловський Стефан 91
Нїйтсоо Віктор 84
Новак-Єзьоранський Ян 118
Овреман (др.) 28
Овсієнко Василь 48

- Огієнко Іван 132
Оглоблин (Глобенко)
Микола 170
Олійник Петро 38
Осадчий Михайло 42, 44, 205
Осадчук Богдан (Юрій
Чорноморський) 8, 112,
115, 117, 119-20, 218
Осика Григорій 204
Охримович Володимир 16
Павлик Ярослав 11, 20-1, 39
Павлишин Марко 38, 128-9
Павлишин Олег 38, 128-9
Падох 14
Панківський Кость 24, 39
Параджанов Сергій
43, 132, 204-5
Паторжинський Іван 149
Пачковський Анджей 91
Пашко Атена 75
Певний Богдан 21, 85
Петлюра Симон 173
Петров (Домонтович)
Віктор 171
Пінчук Віктор 110
Пйонтковський Ян, ксьондз 12
Плужник Євген 171
Пономарьов Віталій 129
Потоцька Софія 184
Похила Марія 24, 26
Процюк Стефан 132
Прус Болеслав 189
Путін Владімір 214
Рікер Поль 105
Романов Михайл 10, 16
Руденко Микола 70-3,
75, 77, 83-4, 206
Руденко Раїса 73
Рябчук Микола 121-2, 128,
131-2, 136-7, 141, 165-6
Садат Анвар 80
Садовський Микола 15
Самчук Улас 173, 221
Сас Зубжицький Ян 11
Свідзинський Володимир 45
Світлична Надія 192
Світличний Іван 42, 46,
96, 192-3, 204-5
Сверстюк Євген 42, 46, 96,
130-31, 192, 194, 204-5, 222
Севрук Галина 42, 44, 193, 204
Семикіна Людмила 42, 44, 193
Сердюк Н. 94
Сердюк С. 94
Симоненко Василь 41,
192, 204-5
Сігов Костянтин 104
Сікорський Владислав 157
Скоропадський Павло 181
Скуратівський Вадим 143
Словацький Юліуш 189
Смерчинський Владислав 19
Смолич Юрій 185
Солженіцин Александр 44, 185
Солтисюк Марія 23-5, 28-9, 37
Соммер Улья 36, 38
Сталін Іосиф 149, 163, 184
Старченко Віталій 134-5
Стасюк Анджей 91
Стельмах Михайло 193
Стемповський Єжи (Гостовец
Павел) 118, 173
Стемповський Станіслав 173
Стецьків Тарас 112
Стріха Максим 130
Строката-Караванська
Ніна 206
Стус Василь 8, 40-52, 96, 204
Субтельний Орест 142
Суровцова Надія 8, 179-90

- Табачник Дмитро 125
Танюк Лесь 121-2, 131,
193, 196, 204
Терлацкас Антанас 84
Тимошенко Юлія 113, 151
Тим Станіслав 29, 34, 91, 156
Тихий Олекса 71, 73, 206
Тичина Павло 45
Товстий Вячеслав 10-8,
20-7, 29-30, 33, 35-9
Турий Олег 35
Туск Дональд 91
Тучапська Дарія 20, 23-4, 38
Тучапська Марія 38
Українка Леся 24, 32, 42, 157
Фізер Іван 105
Фйодоров (майор) 81
Фотій (архієпископ) 34
Фрідріх Паула 29
Франко Іван 38, 42, 96, 193
Франко Зіновія 96
Фрасинюк Владислав 91
Функ Марім 25
Хейфец Міхаїл 46, 49
Химка Іван 129
Хмельницький Богдан 12
Хмельницький Михайло 12
Ходоровський Марцін 12
Ходоровський Ян 12
Холодний Микола 44
Хомишин Григорій 21
Хоткевич Гнат 15
Хрущов Нікіта 35, 149,
166, 185, 192
Царинник Марко 52
Чапський Юзеф 118
Чорновіл Вячеслав 86,
96, 193, 195
Чужак Павел, ксьондз 14
Шаповал Юрій 129, 183
Шевельов (Медер) Варвара 168
Шевельов (Шерех) Юрій 8,
105, 122, 156-9, 167-78
Шевельов (Шнейдер)
Владімір 167
Шевченко Олесь 81, 84
Шевченко Тарас 41-2, 65,
73-5, 96, 108, 110, 113,
136, 155, 193-4, 205
Шевчук Валерій 42,
131, 141, 204
Шелест Петро 47, 96
Шепітько Максим, ксьондз 35
Шептицький Андрей 94
Шкодзінський Станіслав
24, 30, 37
Шпіцер Герш 19, 36
Шпорлюк Роман 105
Щербицький Володимир
97, 150, 166, 202, 209
Ющенко Віктор 94,
107, 108, 112, 113
Яворський Марян 92
Якобсон Роман 170
Яковенко Наталя 65, 142
Янукович Віктор 107, 109

Богуміла Бердиховська – публіцист, пише про історію України ХХ ст. та польсько-українські взаємини. Закінчила Люблінський католицький університет, за фахом філолог-полоніст. У вісімдесяті роки брала участь у діяльності опозиційного руху «Солідарність». У червні 1989 року під час перших частково вільних виборів до парламенту очолювала виборчу кампанію Володимира Мокрого – першого у повоєнний період українця, який балотувався на депутатську посаду (за списками «Солідарності»). Після формування першого некомуністичного уряду Тадеуша Мазовецького створила і очолила Бюро з питань національних меншин при Міністерстві культури і мистецтва Республіки Польща. Упродовж 1994-2000 років була заступником директора Програми для закордону Польського Радіо. Нині керує Відділом стипендіальних програм Національного центру культури (відповідає за реалізацію Стипендіальної програми Міністра культури і національної спадщини «Gaude Polonia» для митців з Центрально-Східної Європи та програму Польсько-українського обміну молоддю).

Відзначена нагородою Фундації Польської культури за внесок у розбудову добрих взаємин Польщі з країнами-сусідами та нагородою часопису «Пшегльонд Вєходні» за видання кореспонденції Єжи Гедройця з діячами української еміграції. За вагомих особистий внесок у зміцнення міжнародного авторитету України, популяризацію її історичної спадщини і сучасних досягнень нагороджена орденом княгині Ольги (серпень 2009).

Свої тексти публікувала у часописах «Культура» (Париж), «Вєнзі» (Варшава), «Критика» (Київ), «Обуз» (Варшава), «Історичні зошити» (Париж).

Найважливіші книжкові видання: «Бунт покоління. Розмови з українськими інтелектуалами» [у співавторстві з Олею Гнатюк]; «Єжи Гедройць та українська еміграція»; «Простір свободи. Україна на шпальтах паризької «Культури»; «Україна: люди і книжки».

ISBN 978-966-2141-31-3

9 789662 141313 >